पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१. विषयपरिचय

रोल्पा नेपालको मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रअन्तर्गत पर्ने राप्ती अञ्चलको पाँच जिल्लामध्ये एउटा दुर्गम जिल्ला हो । भू-धरातलीय हिसाबले मध्यपहाडी क्षेत्रमा पर्ने यो जिल्ला समुद्री सतहबाट ७०१ मिटरदेखि ३,६३९ मिटरको उचाइसम्म अवस्थित छ । पूर्वमा प्युठान र बागलुङ, पश्चिममा सल्यान, उत्तरमा रुकुम र दक्षिणमा दाङ जिल्लाले घेरिएको यो जिल्लाको कुल क्षेत्रफल १,८७९ वर्ग किलोमिटर छ । विं. सं. २०१८ को राजनैतिक नक्साङ्कनपछि स्थापित रोल्पा जिल्लाको राजनैतिक सीमाङ्कन पछि भएपनि यसको साहित्यिक पृष्ठभूमि भने केही अगाडिदेखि नै आरम्भ भएको देखिन्छ । नेपाली साहित्यको लगभग अढाइ सय वर्षभन्दा बढी समयावधिको साहित्ययात्राको पृष्ठभूमिमा रोल्पा जिल्लाको साहित्यिक इतिहासको पृष्ठभूमि निकै छोटो देखिन्छ । वि. स. १९९५ तिर नारायण छेत्री (स्वर्गद्वारी महाप्रभु) ले 'ककारादिकीर्तन' भजन लेखेको पाइएकाले यसैलाई रोल्पाली साहित्यिक धरातलको आरम्भ विन्दु मान्ने हो भने रोल्पाली साहित्यको इतिहासले झन्डै सात दशकभन्दा बढी उमेर पार गरेको देखिन्छ ।

नेपाली सहित्यको प्राथमिक काल र माध्यामिक कालमा रोल्पा जिल्लामा लेख्य साहित्य नदेखिए पनि यहाँको जनजिब्रोमा परम्परादेखि चल्दै र हस्तान्तरित हुँदै आएको लोकसाहित्य भने कथ्य रूपमै भएपनि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा देखिदै आएको थियो । पौने शताब्दीको रोल्पाको साहित्यिक इतिहासमा विं. सं. १९९५ को आरम्भ कालदेखि हालसम्म आइपुग्दा थुप्रै स्रष्टा र सिर्जनाहरू जन्माउनुको साथै थुप्रै साहित्यिक संघ-संस्था एवं पत्रपत्रिकाहरूको स्थापना गराई सिंगो नेपाली साहित्यको यात्रामा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउदै आएको पाइन्छ । सिङ्गो नेपाली साहित्यिक धरातलमा फस्टाएको एउटा विधा उपन्यास हो, जसको अध्ययन हुन जरुरी छ । त्यसैले प्रस्तुत शोधकार्यमा रोल्पा जिल्लाको सङ्क्षिप्त परिचय, रोल्पाको साहित्यिक इतिहास, रोल्पा जिल्लाका उपन्यासकारहरू र तिनका औपन्यासिक कृतिहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

१.२. शोधसमस्या

रोल्पा जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका औपन्यासिक कृतिको अध्ययन शीर्षकमा अध्ययन गर्न लागिएको प्रस्तुत शोधपत्रका समस्याहरू निम्नलिखित रहेका छन :

क) रोल्पा जिल्लाको साहित्यिक इतिहास के कस्तो छ ?

(ख) रोल्पा जिल्लामा के कति उपन्यासकार र उपन्यासकृतिहरू छन ?

(ग) रोल्पा जिल्लामा उपन्यास विधामा कलम चलाउने उपन्यासकार र औपन्यासिक कृतिहरूको नेपाली साहित्यमा के कस्तो योगदान छ ?

१.३. शोधको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य शोध समस्याहरूको निरूपण गर्नु नै रहेको छ । यस शोधकार्यका निम्नलिखित उद्देश्यहरू रहेका छन :

(क) रोल्पा जिल्लाको साहित्यिक इतिहास प्रस्तुत गर्नु ।

(ख) रोल्पा जिल्लाका उपन्यासकार र औपन्यासिक कृतिहरूको परिचय दिनु ।

(ग) रोल्पाली उपन्यासकार र औपन्यासिक कृतिहरूले नेपाली उपन्यास परम्परामा दिएको योगदानको चर्चा गर्नु ।

१.४. पूर्वकार्यको समीक्षा

विधागत रूपमा रोल्पा जिल्लाको साहित्यिक धरातलमा उभिएर छुट्टै अध्ययन, अनुसन्धान, समीक्षा तथा समालोचनाहरू हालसम्म नभए तापनि फुटकर रूपमा रोल्पाली साहित्यकार र तिनका कृतिका विषयमा केही लेख, भूमिका र सम्पादनको क्रममा विभिन्न प्राज्ञिक व्यक्तित्वहरूबाट रोल्पा जिल्लाको सङ्क्षिप्त साहित्यिक इतिहासका बारेमा लेखिदै आएको पाइन्छ । त्यस्तै रोल्पा जिल्लाका साहित्यिक गतिविधिहरूका बारेमा समेत अध्ययन र अनुसन्धान भइसकेको अवस्थामा हालसम्म रोल्पा जिल्लाको साहित्यिक गतिविधिअन्तर्गत उपन्यास विधामा जे जति अनुसन्धान, समीक्षा तथा समालोचनाहरू भएका छन, तिनको सङ्क्षिप्त समीक्षा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

सरिता भारतीको 'रोल्पा जिल्लाको साहित्यिक गतिविधिहरूको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन' शीर्षकको शोधलेखमा रोल्पा जिल्लाको साहित्यिक पृष्ठभूमि तथा केही

साहित्यिक प्रतिभाहरूको परिचय दिने क्रममा तीन जना उपन्यासकारहरू बलबहादुर घर्ती, खेमराज शर्मा र उदय जी.एम. का उपन्यासहरू क्रमशः हिउँदको पहिलो दिन, दोमाई र कालो टीका उपन्यासहरूका बारेमा छोटकरीमा उल्लेख गरे पनि समग्र रोल्पा जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका औपन्यासिक कृतिहरूका बारेमा विस्तृत अध्ययन गरेको पाइदैन ।

अमर गिरीले उदय जि. एम. को 'कालो टीका' उपन्यासको भूमिका लेखनका क्रममा भनेका छन्-'युवा उपन्यासकार उदय जि. एम. ले यस उपन्यासमा चेलीवेटी बेचविखनको समस्यालाई आर्थिक ढङ्गले प्रस्तुत मात्र गरेका छैनन्, यसका विरुद्ध सचेत संगठित ढङ्गले संघर्ष गर्नुपर्ने कुरा पनि उठाएका छन । समस्या उठाउनु र उत्पीडनको चित्र कोर्नु मात्र पर्याप्त छैन्, मुख्य कुरा त त्यस विरुद्धको सचेत संघर्ष नै हो भन्ने कुरामा उपन्यासकार सचेत देखिन्छन ।'

समकालीन साहित्य वर्ष १४, अङ्क १को सम्पादकीयमा नेपाली आख्यानको एक प्रमुख विधा उपन्यास लेखन सय वर्ष पुगेको शतवार्षिकीको अवसरमा नेपाली उपन्यासको विकास र वर्तमान उपन्यास परम्पराको वारेमा लेखिएको छ ।

केशव सुवेदीले आफ्नो पुस्तक 'रापतीको साहित्यिक रूपरेखा'(२०६५) मा रोल्पाली साहित्यका विविध विधाहरूलाई केलाउने क्रममा रोल्पाली उपन्यास र उपन्यासकारहरूको छोटो विवरण दिदै रोल्पामा उपन्यास लेखन परम्पराको थालनी उदय जि. एम. बाट भएको कुरा उल्लेख गरेका छन ।

शोभाराम ओलीको 'अँधुरो जीवन' उपन्यासको भूमिका लेखनका क्रममा समालोचक मानबहादुर डाँगीले भनेका छन्- अध्ययन चिन्तन र कर्तव्यलाई मातृभूमि र समाज मुक्तिको भावनाले यथास्थानबाट संगठित बनेर अधुरो जीवनबाट पूर्ण जीवनमा रूपान्तरण गर्ने अठोटका साथ पूर्ण समाज सहितको पूर्ण जीवनको अपेक्षा उपन्यासकारले आफ्नो उपन्यासमा गरेका छन ।

यसरी माथि उल्लेखित पूर्वकार्यहरूको सर्वेक्षण र समीक्षाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने हालसम्म रोल्पा जिल्लाको साहित्यिक धरातलमा लेख, भूमिका लेखन, सङ्क्षिप्त समीक्षा एवं समालोचनाहरू भएका छन । त्यस्तै जिल्लामा विभिन्न साहित्यिक गतिविधिहरू पनि हुँदै

आएको देखिन्छ र ती सबै आफैमा महत्त्वपूर्ण हुँदाहुँदै पनि रोल्पा जिल्लाको उपन्यासको अध्ययनमा केन्द्रित शोधकार्य हुन सकेको देखिदैन । यति मात्र नभएर समय परिवर्तनको क्रममा नयाँ नयाँ लेखक र तिनका कृतिहरू पनि आइरहेका छन् । त्यसैले रोल्पाको उपन्यास विधाका सृजनात्मक गतिविधिहरूको अध्ययन, अनुसन्धान गर्नु आवश्यक रहेको देखिन्छ ।

१.५. शोधकार्यको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

नेपाली साहित्यको आधुनिक कालको सुरुमा आएर प्रारम्भ भएको रोल्पा जिल्लाको साहित्यिक परम्परामा देखा परेका उपन्यासकार र तिनका औपन्यासिक कृतिको बारेमा विस्तृत र व्यवस्थित खोजअनुसन्धान गरी रोल्पा जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका औपन्यासिक कृतिको अध्ययन नामक शोधपत्र तयार पारिएको छ । यस शोधपत्रबाट रोल्पा जिल्लाको उपन्यास परम्परा सम्बन्धी जिज्ञासा राख्ने पाठकहरूलाई सहयोग पुग्नुका साथै क्षेत्रीय अध्ययन परम्पराको विकास र समग्र नेपाली साहित्यको खोज अनुसन्धान कार्यमा पनि पर्याप्त सामाग्री उपलब्ध गराउने भएकाले प्रस्तुत शोधपत्रको औचित्य स्पष्ट हुन पुगेको छ । यसका साथै भविष्यमा शोध गर्न चाहने शोधार्थीलाई शोधकार्यका निम्ति गोरेटो प्रदान गर्नुका साथै नेपाली इतिहासको अनुसन्धान निम्ति समेत यसको उपयोगिता, औचित्य र महत्त्व टड्कारो रूपमा हुने कुरा स्पष्ट भएको छ ।

१.६. शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधपत्र राप्ती अञ्चलअर्न्तगत रोल्पा जिल्लाको भौगोलिक सिमानाभित्र रहेर यस जिल्लाको सङ्क्षिप्त परिचय, लोकसाहित्यको परिचय, रोल्पाका उपन्यासकार र तिनका औपन्यासिक कृतिको अध्ययन यस शोधपत्रमा गरिएको छ । यस शोधपत्रमा रोल्पा जिल्लाका अन्य साहित्यिक विधाका गतिविधिहरूको बारेमा विस्तृत उल्लेख नगर्नु र रोल्पा जिल्लामा सिर्जना भएका औपन्यासिक कृतिहरूको तथा उपन्यासकारहरूको अध्ययनमा मात्र सीमित रहनु यस शोधपत्रको सीमा रहेको छ ।

१.७. शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्रमा शोधविषयसँग सम्वन्धित आवश्यक सामग्रीहरू प्राथमिक तथा द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ । यस शोधपत्रको विषय क्षेत्रीय अध्ययन भएकाले सामग्री सङ्कलनका लागि क्षेत्रीय अध्ययन पद्धति (प्रश्नावली र अन्तरवार्ता) र सङ्कलित सामग्रीको अध्ययन विश्लेषणका लागि पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यलाई अबलम्वन गरिएको

छ । यसैगरी सम्बन्धित विषयका बारेमा पत्रपत्रिकामा र पुस्तकमा गरिएका टिप्पणी तथा समीक्षालाई सहायक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । आवश्यकताअनुसार सम्वद्ध क्षेत्रका विभिन्न विद्वान, प्रध्यापक, समालोचक र संघ संस्थाबाट जानकारी लिइएको छ । उपन्यासकारहरूका उपन्यासहरूको विश्लेषणका लागि उपन्यास सिद्धान्तका साथै विवरणात्मक, वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक पद्धतिलाई अबलम्बन गरिएको छ ।

१.८. शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई सङ्गठित र सुव्यवस्थित स्वरूप प्रदान गर्नका निमित्त निम्नानुसार छ वटा मूल शीर्षक र आवश्यकताअनुसार अन्य उप-शीर्षकमा विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको छ :-

पहिलो परिच्छेद	-	शोधपरिचय
दास्रो परिच्छेद	-	रोल्पा जिल्लाको सङ्क्षिप्त परिचय
तेस्रो परिच्छेद	-	रोल्पा जिल्लाको लोकसाहित्यको पृष्ठभूमि, परम्परा र विकास
चौथो परिच्छेद	-	रोल्पा जिल्लाका उपन्यासहरूको जीवनीसँग अन्तरसम्बन्ध
पाचौँ परिच्छेद	-	रोल्पा जिल्लाका उपन्यासहरूको अध्ययन
छैटौँ परिच्छेद	-	उपसंहार तथा निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

रोल्पा जिल्लाको सङ्क्षिप्त परिचय

रोल्पा नेपाल अधिराज्यको पाँच विकास क्षेत्रअन्तर्गत पर्ने मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको राप्ती अञ्चलमा पर्ने पाँच वटा जिल्लाहरू (रोल्पा, रुकुम, प्युठान, सल्यान र दाङ) मध्ये एक हो । भौगोलिक बनावटका आधारमा मध्यपहाडी क्षेत्रमा पर्ने रोल्पा जिल्लाको अधिकांश भू-भाग पहाडले ढाकिएका छन् । नेपालको प्रशासनिक विभाजनअनुसार पूर्वमा बाग्लुङ्ग र प्युठान, पश्चिममा सल्यान, उत्तरमा रुकुम र दक्षिणमा दाङ्को बीचमा रोल्पा जिल्ला अवस्थित छ । यस जिल्लाको नामकरण, ऐतिहासिक परिचय, भौगोलिक, प्राकृतिक परिचय, साँस्कृतिक, सामाजिक परिचय, आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाहरूको सङ्क्षिप्त परिचयात्मक अध्ययन यस परिच्छेदमा गरिएको छ ।

२.१. नामकरण

रोल्पा जिल्ला 'रोल' र 'पा' दुई शब्दको योगबाट बनेको छ । मगर भाषामा 'रोल' भनेको पालो र 'पा' भनेका 'छुटेको' अर्थात पालो छुटेर नयाँ राजा भएको भन्ने हुन्छ । यस सम्बन्धमा रोल्पाली समाजमा एउटा किंबदन्ती प्रचलित छः- कोटमौला (हालः सल्यान) भन्ने ठाउँका प्रख्यात राजाले आफ्ना वरिपरिका राजाहरूलाई जिती फौजी जवानहरूलाई रोलकालमा जम्मा गराएका बेला मगर जातिका सबैभन्दा पहिला राज्य गर्ने बाइजा भन्ने ठाउँका प्रख्यात राजा घारे जैतामले रोलकाल भताभुङ्ग पारी कोटमौला र बाइजा दुवै ठाउँलाई मिलाएर नयाँ राज्य बनाएकोले सो राज्यको नाम रोल्पा राखे । (काठमाडौं, २०३१:९५) तर यस प्रसङ्गअनुसार बाइसी चौबीसी राज्यकालमा रोल्पा राज्यको पृथक् अस्तित्त्व देखिँदैन । तसर्थ रोल्पा भनेर चिनिने यो जिल्ला रोल्पामै पर्ने स्थानविशेष 'रोल्पा थुम' का नामबाट रोल्पा बनेको हो । तर रोल्पा थुम भन्ने ठाउँ हाल सल्यान जिल्लामा पर्दछ (रोल्पा, २०६१: १) । यसरी रोल्पा जिल्लाको नामकरण हुन पुगेको पाइन्छ ।

२.२. ऐतिहासिक परिचय

रोल्पा जिल्लाको ऐतिहासिक परिचय खोज्दा यसको ऐतिहासिक घटनाक्रम र सन्दर्भहरूलाई आँकलन गर्दा सान्दर्भिक हुन्छ । रोल्पा जिल्लाको ऐतिहासिक सन्दर्भ केलाउँदा विक्रमको पन्ध्रौं शताब्दीतिर पुग्नुपर्ने देखिन्छ । पश्चिम नेपालमा बाइसी चौबीसी

राज्यहरूको अभ्युदयताका प्रशस्त स-साना राज्यहरू खडा भएका थिए । त्यसबेला एक कोटका एक शासक हुन्थे । यसप्रकार स्थीानय समूहका आ-आफ्ना कोटहरू र आ-आफ्ना शासकहरू हुन्थे । पछि ती कोटनायकहरूलाई कब्जा गर्दै बाइसी चौबिसी राज्यहरू खडा भए (काठमाडौं, २०३१,१०४) । ती बाइसी चौबिसी राज्यहरूमध्ये हालको रोल्पा जिल्लामा परेका कालागाउँ, गजुलकोट, दार्माकोट, खुङ्ग्रिकोट र रोल्पा पनि छुट्टै राज्य थिए । ती राज्यहरूको क्षेत्र सानो भएका कारणले गर्दा यहाँको राज्यहरूले अन्य राज्यको जस्तो प्रख्याति पाएनन् । गजुलकोटमा १७०३ को अभिलेख पाइएबाट त्यहाँ त्यसबेला राजदरबार रहेको प्रमाणित हुन्छ । (काठमाडौं, २०५७:५३) गजुलकोटमा इँट र भिंगटिले बनेको मुख्य दरबार थियो । तर गजुलकोटमा एउटा बेग्लै राज्य भएपनि त्यहाँ सुरुदेखि नै राजाहरू बसेको भने पाईंदैन । यस क्षेत्रमा प्रचलित जनश्रुतिअनुसार जाजरकोटका राजा जक्ति सिंहका एकर्भा छोरा तुथा सिंह गजुलकोटका राजा थिए । उनले भुरे राजा डारे जैमातकी छोरी तुम्वावति मैयासंग विवाह गर्दा ती भुरे राजाले आफ्नी छोरीलाई दाइजोको रूपमा थवाङ, जेलवाङ, फगाम, मिभ्फिङ, लिवाङ, रेउँघा, कोटगाउँ, होमा, धाङ्सी, धवाङ, धाङदुङ, खुमेल र त्यसबेलाको प्युठान राज्य अन्तर्गतको खुङ्ग्री राज्य उपहार दिएका थिए । तुथा सिंहका ६ पुस्तापछिका धैर्यपाल गजुलमै राजा भए र उनका भाइ कर्नपाल खुङ्ग्रीकोटका राजा भए (भारति, २०६२: ५) । राज्य रजौता उन्मूलन पश्चात पनि भत्ता पाउँदै आएका अन्तिम राजा भने फत्ते प्रचण्डबहादुर सिंह हुन र उनको मृत्यु २०४९ सालमा भयो (भारति, २०६२: ८) ।

वि.सं. १७९९ मा पृथ्वीनारायण शाह गोरखाका राजा भए पश्चात सुरु गरेको नेपाल एकिकरणको अभियानलाई उनकै छोरा रणबहादुर शाहका पालामा राजामाता राजेन्द्रलक्ष्मी देवी शाह र राजकुमार बहादुर शाहले विस्तार गरे । बहादुर शाहकै नायवी कालमा पश्चिमका राज्यहरू एकिकरण गर्ने क्रममा हालको रोल्पाअन्तर्गत रहेका राज्यहरूलाई एकिकरण गरेका थिए (रोल्पा, २०६१ : १०५) ।

यसरी एकीकरण गरिएको नेपाललाई वि.सं. २०१८ सालमा तत्कालीन प्युठान अन्तर्गत रहेका बाइस खुवा र कालाशेष तथा सल्यानअन्तर्गत रहेका दर्माकोट र रोल्पा थुमलाई जोडी रोल्पा जिल्लाको गठन भएको हो (सुवेदी, २०६५ : ६५) ।

२.३. भौगोलिक र प्राकृतिक परिचय

२.३.१. भौगोलिक परिचय

नेपालको भू-भागलाई राजनैतिक नक्साङ्कन गर्दा ५ विकास क्षेत्र, १४ अञ्चल र ७५ जिल्लामा विभाजन गरिएको छ । मध्यपश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्रअन्तर्गत पर्ने राप्ती अञ्चलको ५ जिल्लाहरूमध्ये एक रोल्पा जिल्ला हो । जलजला धुरी, छड्के धुरी, सुकिदह लेक, चैते धुरी, जथाक लेक, लाहा लेक, गुलुङ धुरी, घिमिरे लेक, दाह्ले लेक, थुर्पा धुरी, घोरा लेक जस्ता अग्ला लेक तथा पर्वतका श्रृङ्खलाहरूबाट बनेको यो जिल्लाको भू-भाग मध्ये पहाडी क्षेत्रमा पर्दछ । भू-धरातलीय हिसाबले यो जिल्ला समुद्री सतहबाट ७०१ मिटरदेखि ३,६३९ मिटरसम्मको उचाइमा अवस्थित छ यस जिल्लाको कूल क्षेत्रफल १,८७९ वर्ग किलोमिटर रहेको छ (रोल्पा, २०६९ : १४) ।

नेपालको मानचित्रमा हेर्दा सुन्तला आकारको जस्तो देखिने यो जिल्ला २८$^{\circ}$ **८" उत्तरदेखि २८**$^{\circ}$ ३८" उत्तरी अक्षांश र ८३$^{\circ}$ १० पूर्वदेखि ८३$^{\circ}$ ९०" पूर्वी देशान्तरसम्म फैलिएको छ । यस जिल्लाको सीमाना पूर्वमा बाग्लुङ र प्युठान, पश्चिममा सल्यान, उत्तरमा रुकुम र दक्षिणमा दाङसँग जोडिएको छ (रोल्पा, २०६९ : १४) ।

रोल्पा जिल्लालाई राजनैतिक प्रयोजनको लागि २ निर्वाचन क्षेत्र, ११ इलाका, ५१ वटा गा. वि. स. मा विभाजन गरिएको छ । जसमध्ये क्षेत्र नं १ मा ५ इलाका, २५ गा. वि. स. र क्षेत्र नं. २ मा ६ इलाका, २६ गा. वि. स. पर्दछन (रोल्पा, २०६९ : १५) । भौगोलिक हिसाबले रोल्पा जिल्ला राप्ती अञ्चलको सबैभन्दा ठूलो जिल्ला हो ।

२.३.२. हावापानी

मौसमको सालाखालालाई हावापानी भनिन्छ । रोल्पा जिल्लामा तीन प्रकारका हावापानी पाइन्छन । माथिल्लो भेगमा उपोष्ण, तल्लो भेगमा समशितोष्ण र खोच भेगमा उष्ण प्रकारको हावापानी रोल्पामा पाइने भए पनि प्रायः जसो समशितोष्ण खालको हावापानी रोल्पा जिल्लामा पाइन्छ । रोल्पा जिल्लाको अधिकतम् तापक्रम ३१.२० डिग्री सेल्सियस र न्यूनतम तापक्रम ३.६० डिग्री सेल्सियस सम्म रहेको पाइन्छ । रोल्पा जिल्लामा वर्षा अधिकतम् ४४१ मी. मी. र न्यूनतम् १.४ मी. मी. रहेको छ । (रोल्पा, २०६९ : १४) उत्तरका केही लेकहरूमा हिउँदको समयमा हिउ पर्ने भएकाले अलि जाडो हुने भएता पनि गर्मी याममा खोलानाला र नदीहरूका आसपासका बेंसी, टार तथा फाँटहरूमा निकै गर्मी

पनि हुन्छ । (रोल्पा, २०६९ : १४) समग्रमा रोल्पा जिल्लाको हावापानी मानिसका साथै अन्य प्राणीहरूका लागि समेत अनुकूल छ ।

२.३.३. नदीनाला र झरना

रोल्पा जिल्लामा साना ठूला प्रशस्त नदीनालाहरू छन् । रोल्पा जिल्लामा बग्ने प्रमुख नदीहरू माडी र लुङ्ग्री हुन् । माडी नदी रोल्पा जिल्लाको करिब करिब बीच भाग घर्तिगाउ, भावाङ, जङ्कोट, करेटी, घोडागाउँ हुँदै बगेको छ र यो नदी चतुर्भुज दोभानमा लुङ्ग्री नदीसँग मिसिन्छ । मादी नदीको पौरणिक नाम चित्रावती हो । यस नदीका सहायक खोलाहरू ढाङडुङ् खोला, चुनबाङ खोला, चिउरागाड खोला, धाङसीखोला सिवाङ खोला र हुङ्ग्री खोला हुन् । लुङ्ग्री नदी जिल्लाको पूर्वी भेग जैमाकसला, हार्जङ, गुम्चाल, वडाचौर र मिझिङ हुँदै चतुर्भूज दोभानमै आएर माडी नदीसँग मिसिन्छ । यसको पैराणिक नाम 'सुवर्णवती' नदी हो । यसका सहायक खोलाहरू उवा खोला, गाम खोला, बोज्याङ खोला, फगाम खोला, जुतुङ खोला आदि हुन् ।

माडी र लुङ्ग्री दुवै नदी चतुर्भुज दोभानमा मिलेर माडी नदीकै नामले प्युठान जिल्लाको भू-भाग प्रवेश गर्दछन् । प्युठानको ऐरावती नदीसँग मिलेपछि यो राप्ती नदी बन्दछ । यस जिल्लाका अन्य स-साना खोलाहरूमा वागमारा, केबरी, लहरी, बाफू, बगाले, राइवाङ, परेमा, फाल्जा, अरङ, पुतली बगाउने, पौमा, दमै आदि रहेका छन् । (भारति, २०६२ : ११) ।

रोल्पा जिल्ला अन्तर्गत पर्ने झरनाहरूमा सिउरीमा रहेको 'सुनछहरी' एक प्रसिद्ध झरना हो । यो सुनछहरी झरना लुङग्री नदीमा मिसिन आएकाले नै यस नदीको नाम सुवर्णवती रहन गएको हो । यस झरनामा सुनको खानी रहेको सुन्नमा पाइन्छ । त्यसैले लुङ्ग्री नदीको किनारमा बालुवा चालेर सुन सङ्कलन गरेको पनि मानिसहरूले सुनाउँने गर्दछन । यस्तै यस जिल्लामा पर्ने झरनाहरूमा तालावाङमा रहेका परेवा झरना, सुनछहरा, धागे झरना आदि प्रमुख छन् ।

२.३.४. जनावर तथा चराचुरुङ्गीहरू

रोल्पा जिल्लाको कूल भू-भागको एक तिहाइभन्दा बढीक्षेत्र वनजङ्गलले ओगटेको छ । त्यसैले गर्दा पनि यहाँ प्रशस्त मात्रामा चराचुरुङगी तथा वन्यजन्तुहरू पाइन्छन् । चराचुरुङ्गीहरूमा विशेषगरी डाँफे, मयूर, मुनाल, सुगाँ, कोइली, ढुकुर, कालिज,, तित्रा,

च्याखुरा, सारौं, कौवा, गिद्ध, चिर आदि पाइन्छन् । वन्यजन्तुहरूमा भालु, चितुवा, कस्तुरी, मृग, खरायो, बनेल, घोरल बाँदर, ब्वासो, मलसाप्रो, फ्याउरो, बाघ, दुमसी आदि पाइन्छन् (घर्ती, ३०६८ : ११) ।

त्यस्तै घरपालुवा पशुपंक्षीहरू यस जिल्लामा प्रशस्तै पालिन्छन । यस्ता घरपालुवा पशुहरूमा गाई, भैंसी, भेडा, बाखा, गोरु, घोडा, सुँगुर, खच्चड आदि पर्दछन् भने घरपालुवा पंक्षीहरूमा कुखुरा, हाँस, परेवा आदि नै प्रमुख हुन (घर्ती, २०६८ : ११) ।

२.३.५. खानी तथा खनिजपदार्थ

रोल्पा जिल्ला भू-बनावटको हिसाबले उच्चलेक, पहाड र बेसी फाँटमा फैलिएको छ । यस जिल्लाको भू-गर्भभित्र थुप्रै बहुमूल्य खनिजपदार्थ तथा यिनका खानीहरू प्रशस्त भएको विभिन्न अनुसन्धानहरूले देखाएका छन । यस जिल्लाको जेलबाङ र पाछाबाङमा फलाम खानी, धबाङ, तालावाङ, जङ्कोट, दुब्रिङ, डुबिडाँडा र खुमेलमा कोइलाखानी, धवाङमा चुनाखानी, करेटीमा शिशाखानी तथा लिवाङ, धवाङ, सीर्प, खुमेल र बडाचौरमा स्टेल खानी रहेको छ । (रोल्पा, २०६२ : ४१) ।

२.४. सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिचय

अनेक जातजाति तथा धार्मिक समप्रदायहरूका सम्मिश्रणबाट नै समाजको निर्माण भएको हुन्छ । यिनै अनेक जातजातिका धर्मसंस्कृति, भेषभूषा, भाषा, चालचलन, सहनसहन, चिन्तनमनन, जनजीवनले सामाजिक सांस्कृतिक परिचय दिन्छ । (घर्ती, २०६८ : १२) यसरी रोल्पा जिल्लामा पनि विभिन्न जातजातिका मानिसहरू बसोबास गर्दै आएका छन । यस जिल्लामा बसोबास गर्ने विभिन्न जातजातिहरूको जनसंख्या, जातिगत जनसङ्ख्या, धर्म तथा संस्कृति र भाषाहरूको सङ्क्षिप्त परिचयात्मक अध्ययन तल गरिएको छ ।

२.४.१. जनसंख्या

विभिन्न जातजातिहरूको बसोबास भएको रोल्पा जिल्लाको कुल जनसंख्या २०५८ को जनगणनाअनुसार २,२६,९०३ रहेको छ । जसमध्ये महिलाको जनसंख्या १,१७,४२२ अर्थात ५१.७५% र पुरुषको १,०९,४८१ अर्थात ४८.२५% रहेको छ (रोल्पा, २०६९ : १५) । रोल्पा जिल्लाको घरपरिवार संख्या ३८,५४६ छ भने जनसंख्या बृद्धिदर १.५६% रहेको छ । त्यस्तै रोल्पा जिल्लाको जनघनत्व ११२ प्रति वर्ग कि. मी. रहेको छ (रोल्पा, २०६९ : १५) ।

तर २०६८ सालको जनगणनाको प्रारम्भिक तथ्याङ्कअनुसार रोल्पा जिल्लाको कुल जनसंख्या २,२७,०७५ रहेको छ । जसमध्ये महिलाको जनसंख्या १,२२,४२१ र पुरुषको जनसंख्या १,०४,६५४ रहेको छ, भने जनसङ्ख्या बृद्धिदर ०.७८ प्रतिशत रहेको छ । रोल्पा जिल्लामा जम्मा घरधुरी संख्या ४२,१२१ छ । यहाँको जनघनत्व १२१ प्रतिवर्ग कि.मी. रहेको छ (काठमाडौं : २०६८) ।

२.४.२. जातजाति

रोल्पा जिल्ला विभिन्न जातजातिहरूको बसोबास भएको जिल्ला हो । यहाँ मगर, क्षेत्री, ब्राह्मण, गुरुङ, नेवार, कामी, दमाई विभिन्न जातजातिहरू बसोबास गर्दछन् । यहाँ बसोबास गर्ने विभिन्न जातजातिहरूको तथ्याङ्क तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ (रोल्पा, २०६१ : ५-७) ।

तालिका नं. १

रोल्पा जिल्लाको जातिगत जनसंख्या विवरण

जाति	पुरुष	महिला	जम्मा जनसंख्या
मगर	४४,३३८	४७,५९८	९१,९२६
छेत्री	३४,३७६	३५,७२३	७०,०९९
कामी	१०,४५८	११,५९१	२२,०४९
दमाई/डोले	३,२६३	२,५४१	६,७७७
सन्यासी	१,९६८	२,२१८	४,१८६
ठकुरी	१,१७९	१,२६३	२,४४२
ब्राह्मण	१,१९८	१,०६७	२,२६५
सार्की	६१४	७९५	१,५०९
थारु	२६१	२६४	५२५
नेवार	२३४	२४६	४७७
तामाङ	२३	६	२९
मुसलमान	६२	५४	११६
यादव	२०	३	२३

राई	२७	८	३५
गुरुङ	४३८	५०६	९४४
तेली	४६	१३३	१७९
लिम्बु	४	३	७
कोइरी	७	४४	५१
कुर्मी	८	०	८
धनुक	३	०	३
मुसहर	०	१	१
सेर्पा	३	१	४
केवट	७	६	१३
ब्राह्मण (तराइ)	२	३	५
बानिया	१५	१३	२८
घर्ती/भुजेल	७	१०	१७
मल्लहक	१	०	१
कलवार	३०	३३	६३
कुमाल	११	५	१६
हजाम/ठाकुर	७	१०	१७
कानू	१	०	१
सुढी	५	०	५
धोबी	०	१	१
माझी	४०	३९	७९
नुनिया	०	१	१
कुम्हार	०	२	२
चेपाङ	१	४	५
हलुवाई	२	०	२
राजपूत	५	०	५

कायस्थ	३	९	१२
मारवाडी	०	१	१
गनगाई	७	३	१०
धामी	१	२	३
धिमाल	३	६	९
थकाली	१९	३१	५०
माली	०	१	१
बंगाली	०	१	१
कमार	३२	३८	७०
बोटे	२	८	१०
गाइने	१३	१९	३२
आ/जनजाति	२६३	३१५	५७८
चुरौटे	३	२	५
बादी	१५	२१	३६
लेप्चा	०	१	१
हलखोर	०	१	१
राजी	०	४	४
राउटे	३	२	५
नछुट्टिएका दलित	१,५३९	१,७६७	३,३०६
नछुट्टिएका जनजाति	१२७	१६५	२९२
जम्मा	१,००,६९४	१,०७,५५९	२,०८,३५३

(स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना, २०५८)

प्रस्तुत तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ, भने रोल्पा जिल्लामा बसोबास गर्ने विभिन्न जातजातिहरू मध्ये सबैभन्दा बढी मगर जातिको संख्या पाइन्छ । त्यस्तै क्षेत्री, कामी, दमाई, सन्यासी, ब्राह्मण र ठकुरीको जनसंख्या पनि उल्लेख्य मात्रामा पाइन्छ, भने अन्य जातिहरू अल्पसंख्यक रूपमा पाइन्छन । भौगोलिक हिसाबले यस जिल्लाको उत्तरी भेगतिर मगरहरूको

बाक्लो बस्ती पाइन्छ, भने दक्षिणी भेगतिर क्षेत्री, ब्राह्मण, कामी, दमाई, ठकुरी लगायत केही मात्रामा मगरहरूको समेत बसोबास रहेको छ (घर्ती, २०६८ : १५) ।

२.४.३. धर्म तथा संस्कृति

प्रत्येक जातजातिका आ-आफ्नै साँस्कृतिक पृष्ठभूमि र परमपरा हुन्छन् । रोल्पा जिल्लामा विभिन्न धर्माबलम्बीहरू भए पनि मुख्यतः हिन्दू धर्मको बाहुल्यता पाइन्छ । हिन्दू, बौद्ध, इस्लाम, किराँत, जैन, क्रिश्चियन, शिख जस्ता धर्मका अनुयायीहरू यस जिल्लामा बसोबास गर्दछन । रोल्पा जिल्लाको धार्मिक स्थितिलाई तलको तथ्याङ्कमा देखाउन सकिन्छ (रोल्पा, २०६१ : ८) ।

तालिका नं. २

जिल्लाको धार्मिक अवस्था

धर्म	पुरुष	महिला	जम्मा
हिन्दू	७६,८४०	८१,६९७	१,५८,५३७
बौद्ध	२४,४७४	२६,४५७	५०,९३१
इस्लाम	६५	५६	१२१
किराँत	५	१	६
जैन	१	२	३
क्रिश्चियन	१४७	१४०	२८७
शिख	२	२	४
अन्य	५८	५७	११५
जम्मा	१,०१,५९२	१,०८,४१२	२१,००४

(स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना, २०५८)

रोल्पा जिल्लामा साँस्कृतिक विविधता पाइन्छ । यस जिल्लामा अधिकांश हिन्दू धर्मावलम्बीहरू भएकाले दशैं, तिहारजस्ता चाडपर्वहरू विशेष रूपमा मनाइन्छ । दशैं तिहारलगायत माघेसङ्क्रान्ति, जनैपूर्णिमा, चैत्राष्टमी, भाद्र संक्रान्ति फागु पूर्णिमा जस्ता पर्वहरू यहाँका बासिन्दहरूले मनाउँछन (भारति, २०६२ : १६) ।

रोल्पा जिल्लाको बाहुन, क्षेत्री, ठकुरी तथा सन्यासी जातिहरूमा छोरा जन्मेको ६ दिनमा छैंटी र छोराछोरी दुवै जन्मेको ११ औं दिनमा न्वारन गरिन्छ । यी जातिहरूमा छोराछोरी जन्मेको ६ महिनामा भात खुवाइ गर्ने चलन छ । ब्राह्मणहरूले ७ वर्षपछि छोराको ब्रतबन्ध गर्ने चलन छ, भने क्षेत्री, ठकुरी सन्यासी आदि जातिले विवाहको समयमा ब्रतबन्ध संस्कार गर्दछन । यस समुदायमा विधिपूर्वक मागी विवाह गर्दछन, भने कतिपय युवायुवतीहरूले प्रेमविवाह पनि गर्दछन । (भारति, २०६२ : १७)

रोल्पाका बहुसंख्यक मगर जातिका बच्चा जन्मेर नाभी झरेपछि ५ दिनमा न्वारन गरिन्छ । यो जातिमा मागी विवाह वा प्रेमविवाह गर्ने प्रचलन छ । मामाको छोरी र फुपूको छोराबीच विवाह गर्ने परम्परा छ । यस जातिका मान्छेको मृत्यु भएमा उल्टो दमाहा बजाउँदै मसानघाटमा लगेर गाड्ने वा जलाउने चलन छ । तीन दिनमा काजक्रिया गरेर चोखिने चलन छ । अन्य जातजातिहरू कामी, दमाई, सार्की, सुनार आदि जातिहरूले आ-आफ्नै कूलधर्मअनुसार जुठो, सुतक, बरखी बार्ने र फुकाउने चलन छ । यस जिल्लामा धामीझाँक्रिको परम्परागत प्रभाव कायमै भएतापनि शिक्षा र जनचेतनाका कारण हाल यस्ता रुढी र अन्धविश्वासहरू क्रमशः हराउदै गएका छन । (भारती, २०६२ : १७)

यसरी रोल्पा जिल्लाको धार्मिक तथा साँस्कृतिक क्षेत्रमा विभिन्न विविधता रहेको पाइन्छ । विभिन्न धर्मावलम्वीहरू र तिनीहरूका बीचका साँस्कृतिक विविधता बीच पनि एकता कायम गरी यहाँका मानिसहरू बसोबास गरिरहेका छन ।

२.४.४. भाषा

भाषा कुनै पनि जाति तथा समुदायको परिचायक हो । रोल्पा जिल्लामा बसोबास गर्ने विभिन्न जातजाति र समुदायको पनि आ-आफ्नै भाषाहरू प्रचलनमा छन । अन्य मातृभाषाहरूको प्रचलन यस जिल्लामा भएपनि राष्ट्रभाषा नेपाली अधिकांश रोल्पालीले प्रयोग गर्ने भाषा हो । यस जिल्लामा बोलिने विभिन्न भाषाहरूको आँकडालाई तलको तालिकामा देखाउन सकिन्छ (रोल्पा, २०६१ : ७) ।

तालिका नं. ३

जिल्लाको भाषिक स्थिति

मातृभाषा	पुरुष	महिला	जम्मा जनसंख्या
नेपाली	९२,९०३	८८,३६०	१,७१,२६३
मगर	१८,३५६	१९,८०८	३८,१६४
मैथली	३६	११	४७
भोजपुरी	२०	१३	३३
थारु	४३	३	४६
तामाङ	१४	१५	२९
नेवार	७२	७२	१४४
अवधि	२	२	४
वान्तवा	७	२	९
गुरुङ	२८	२०	४८
चाम्लिङ	०	१	१
चेपाङ	०	२	२
याख्खा	०	२	२
थकाली	१	२	३
साङ्केतिक	२१	२२	४३
लेप्चा	१	०	१
व्यासी	२	४	६
चिनियाँ	०	१	१
राउटे	०	१	१
उर्दु	१३	१३	२६
सेर्पा	१३	१२	२५
हिन्दी	२०	१०	३०
अन्य	४०	४७	८७
जम्मा	१,०१,५९२	१,०८,४१२	२१,००४

(स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना, २०५८)

माथि तालिकाबाट सबैभन्दा बढी नेपाली भाषा बेल्नेहरूको संख्या देखिन्छ । त्यसपछि मगर खाम भाषा बोल्नेको उल्लेख्य जनसंख्या छ, तर मगर विज्ञहरूको भनाइअनुसार मगर खाम बोल्नेको संख्या यो भन्दा पनि बढी हुनसक्छ । उनीहरूकै भनाईमा जनगणना लिँदा मगर खाम भाषा बोल्नेले पनि साझा भाषा नेपालीलाई उल्लेख गरेको पाइन्छ । त्यस्तै नेवारी, थारु, मैथिली, गुरुङ, हिन्दी आदि भाषा बोल्नेको जनसंख्या पनि उल्लेख्य नै पाइन्छ । (घर्ती, २०६८ : १८)

२.४.५. मठमन्दिर तथा धार्मिक स्थलहरू

नेपाल एउटा धर्म निरपेक्ष देश भएको हुनाले पनि यहाँका मानिसहरूमा विविध धार्मिक आस्था र विश्वास पाइन्छन । त्यसै पनि नेपाललाई मन्दिरै मन्दिरको देश भनेर चिन्ने गरिन्छ । विभिन्न देवी देवताहरूका आस्थाका रूपमा मन्दिरमा गएर पूजाँ आजा गर्ने प्राचीन परम्परा हाम्रो समाजमा पाइन्छ । रोल्पा जिल्लामा पनि यस्ता मन्दिरहरू प्रशस्त पाइन्छन । यस्ता मन्दिरहरूमा शिवपञ्चायन मन्दिर (खुङ्गी), श्रीत्रिपुराश्वरीको मन्दिर (खुङ्ग्री) । लिवाङको शिवमन्दिर, थबाङको बज्यू मन्दिर आदि प्रसिद्ध छन, भने विभिन्न जातजातिहरूका आ-आफ्ना कुलदेवताहरूका मन्दिरहरू पनि प्रशस्त पाइन्छन (भारति, २०६२ : २०) ।

यहाँका अन्य प्रसिद्ध धार्मिक स्थलहरूमा जलजला धुरी, जुगारको शिवगुफा, सखीको गढीलेक, झेनामको शिवपार्वती गुफा, खुङ्ग्रीकै खुङ्ग्रीकोट, जैमकसलाको बज्यूधुरी, सखीको खन्टी, बुढागाउँको बौद्धगुफा आदि रहेका छन (घर्ती, २०६८ : १९) ।

२.५. आर्थिक अवस्था

रोल्पा जिल्लाको अर्को समस्या कमजोर आर्थिक अवस्था हो । जसरी हाम्रो देश नेपाल कृषिमा निर्भर छ, त्यस्तै रोल्पा जिल्लाको आर्थिक अवस्था पनि कृषिमा निर्भर छ । भौगोलिक बनोट अनुकूल नभएकाले उत्पादन राम्रो नभए पनि यहाँको प्रमुख पेसाको रूपमा कृषिलाई नै लिइएको छ । रोल्पा जिल्लाको कुल क्षेत्रफल १,७५,९२८ हेक्टर मध्ये खेतीयोग्य जमिन ४०,९२७ हेक्टर मात्र छ । जसमध्ये ३१,४९६ हेक्टरमा खेती गरिएको छ । यहाँको खेतीयोग्य जमिनमध्ये जम्मा ३,९३० हेक्टरमा मात्र सिचाइँ उपलब्ध छ । त्यस्तै खेती गरिएका जमिनमध्ये २,५५४ हेक्टर अर्धसिञ्चित र २४,२२७ हेक्टर पाखो जमिन छ (रोल्पा,

२०६९ : १६) । यहाँको कूल जनसंख्याको ८३.८५% जनसंख्या कृषिमा निर्भर छन, भने बाँकी १६.१५% जनसंख्या गैरकृषि पेशामा संलग्न रहेको पाइन्छ (घर्ती, २०६८ : १९) ।

यहाँको प्रमुख कृषि उत्पादनहरूमा मकै, गहुँ, धान, कोदो जौ, आलु, भट्मास मुसुरो आदि रहेका छन । प्रशस्त सिचाइँको सुविधा नहुनु र घरेलु उद्योग तथा अन्य औद्योगिक उद्योगको विकास भइनसकेको अवस्थामा यस जिल्लाको आर्थिक अवस्था कमजोर नै रहेको छ । यातायातको सुविधा सन्तोषजनक नहुनु र अन्य घरेलु उद्योगधन्दा पनि राम्रोसँग चल्न नसक्नुका कारणले यहाँका अधिकांश मानिसहरूलाई दुई छाक टार्न मुस्किल पर्दछ । खेतीपातीको अलावा कुखुरापालन, पशुपालन, मौरीपालन, फलफूल खेती आदि गरेर पनि हातमुख जोर्न यहाँका जनतालाई मद्दत मिलेको पाइन्छ । यो बाहेक कम्मल, नाङ्लो, मान्द्रो डोको, भाङ्ग्रो आदि बुनेर विक्रिवितरण पनि गरिन्छ । यस्तै शिलाजित, खोटो, टिम्बुर, दालचिनी, तारेझुल, पाँच औले, तितेपाटी, सोमाय, हड्डीजोर आदि जडिबुटी तथा खनिज सङ्कलन तथा विक्रीवितरण गरी आयआर्जन गर्ने गरिन्छ । यस जिल्लाका स्थानीय बजारबाहेक बाहिरी बजारहरू घोराही, कृष्णनगर, बुटवल, नेपालगञ्ज, काठमाडौं आदि बजारहरू यहाँका सामान विक्रीवितरण गर्ने बजारहरू हुन । यसका साथै यहाँका युवा ब्रिटिश तथा सिङ्गापुरे लाहुरे हुनुको साथै भारतीय सेनामा समेत भर्ना हुन्छन । रोजगारीको खोजीमा भारत, दुबै, मलेसिया, कतार, इराक, हङकङ, अष्ट्रेलिया आदि देशहरूमा समेत यहाँका युवाहरू जाने गरेको पाइन्छ । यसरी हेर्दा शिक्षा, स्वास्थ्य, संचार, यातायात, व्यवसाय रोजगार आदि सुविधाको अभावका कारण दुर्गम जिल्लामा गणना हुने यस जिल्लाको आर्थिक अवस्था कमजोर नै छ भन्दा उत्युक्ति नहोला ।

२.६. शैक्षिक अवस्था

शैक्षिक क्षेत्रको विकासमा रोल्पा जिल्ला निकै पछाडि छ । हालको रोल्पा जिल्ला अन्तर्गत सखी गा.वि.स. को रुन्टीमा जन्मिएका नारायण छेत्री (स्वर्गद्वारी महाप्रभु) नै रोल्पा जिल्लाको शैक्षिक जागरणको उद्गम विन्दु मानिन्छन । यिनले वाल्यकालमै योगमार्गमा लागेका र स्वर्गद्वारीमा नै पाठशाला स्थापना गरी संस्कृत भाषाको पठनपाठन सुरु गरेको पाइन्छ । (सुवेदी, २०६५:२३) त्यसपछि रोल्पा जिल्लामा राणाशासन कालका प्रधानमन्त्रि चन्द्रशमशेरको पालामा दुईवटा पाठशाला खोलिएका थिए । ती दुई पाठशाला हालको सिर्प गा.वि.स. मा ‘आधार संस्कृत पाठशाला’ र खुङ्ग्री गा.वि.स. मा ‘श्री त्रिपुरेश्वरी आधार पाठशाला’ का रूपमा स्थापना भएका थिए (भारति, २०६२ : २२) ।

यसपछि वि. सं. २००८ मा हालको गजुल गा.वि.स. अन्तर्गत गजुलकोटमा खडानन्द सुवेदीको सक्रियतामा 'श्री जनउद्धार पाटेश्वरी प्राथमिक विद्यालय' को स्थापना गरियो । त्यसको भन्डै एक दशकपछि रोल्पा जिल्लाको सदरमुकाम लिवाङमा वालकल्याण व्यवसायिक माध्यामिक विद्यालयको स्थापना भयो (भारती, २०६२ : २२) ।

यसरी क्रमशः जिल्लाको शैक्षिक गतिविधिहरू बढ्दै गएको पाइन्छ । समयको माग परिवर्तनको चाहना र बढ्दो विकासको गतिले गर्दा हाल रोल्पा जिल्लामा पनि प्राथमिक विद्यालय देखि उच्च शिक्षा (स्नातक) सम्म अध्ययन गर्ने क्याम्पसहरू समेत स्थापना भइसकेका छन । रोल्पा जिल्लाको जम्मा साक्षरता प्रतिशत ३७.२५% छ, जसमा महिलाको साक्षरता २२.९५%र पुरुषको साक्षरता प्रतिशत ५२.८५% रहेको छ (रोल्पा, २०६९ : १६) ।

यस जिल्लाको समग्र शैक्षिक गतिविधिहरूलाई तलका तालिकाहरूमा अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

तालिका नं. ४

जिल्लाको शैक्षिक अवस्था

विद्यालयको किसिम	प्रा.वि.	नि.मा.वि.	मा.वि.	उ.मा.वि.	क्याम्पस
स्वीकृति प्राप्त	१९५	१९	१७	०	०
अनुमति प्राप्त	६२	६६	२८	१०	२
संस्थागत	२३	१	३	०	०
जम्मा	२८०	८६	४८	१०	२

(स्रोत : जि.शि.का. रोल्पा)

तालिका नं. ५

शिक्षक विवरण

तह	स्वीकृत दरबन्दी	परियोजना तर्फ महिला	राहत अनुदान	कुल दरबन्दी	श्रेणी			जम्मा स्थायी	जम्मा अ. तृतीय	कुल जम्मा
					प्र.	द्वि.	तृ.			
प्रा. वि.	८४२	०	१६५	१,००७	१४	१४४	५३२	६९०	१५२	८४२
नि.मा.वि.	१४१	०	६७	२०८	२	२५	८८	११५	२६	१४१
मा.वि.	६३	०	५३	११६	१	९	३५	४५	१८	६३

(स्रोतः जि.शि.का., रोल्पा)

तालिका नं. ६

विद्यार्थी विवरण

विद्यालयको तह	विद्यार्थी संख्या			दलित विद्यार्थी सं			जनजाति विद्यार्थी सं		
	छात्रा	छात्र	जम्मा	छात्रा	छात्र	जम्मा	छात्रा	छात्र	जम्मा
प्राथमिक	२८,७०३	२९,१८०	५७,८८३	५,७०४	५,९३५	११,६३९	१२,०५३	१२,६१३	२४,६६६
निम्नमाध्यामिक	५,९६१	६,९३६	१२,८९७	६९०	८४४	१,५३४	२,७२८	३,२३५	५,९५३
माध्यामिक	१,८७३	२,२०३	४,०७६	१३०	१६४	२९४	८२८	१,०११	१,८३९
उ.मा.वि.	३७०	३९८	७६८	२२	१५	३७	२२	१५	३७
कुल जम्मा	३६,९०७	३८,७१७	७५,६२४	६,५४६	६,९५८	१३,५०४	१५,६३१	१६,८६४	३२,४९५

स्रोतः जि. शि. का., रोल्पा

यसरी रोल्पा जिल्लाको नामाकरण, ऐतिहासिक परिचय, भौगोलिक तथा प्राकृतिक परिचय, सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिचय, आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाको बारेमा जानकारी पाइएको छ । यसबाट रोल्पा जिल्लाको केहि सबल तथा केहि दुर्वल पक्ष विद्यमान रहेको थाहा पाउन सकिन्छ ।

तेस्रो परिच्छेद

रोल्पा जिल्लाको लोकसाहित्यिक पृष्ठभूमि, परम्परा र विकास

३.१. रोल्पा जिल्लाको लोकसाहित्य

मानव अभिव्यक्तिको प्रथम सोपानको रूपमा जन्मेको जेठो साहित्य लोकसाहित्य हो । यो मौखिक परम्परा हुर्केका हुन्छ । लोकसाहित्यको सुरुवात कहिलेदेखि भयो, भन्ने कुनै प्रमाण नभएपनि मानिसहरूद्वारा आफ्ना दुखसुख, हर्षविष्मात, मेलापातमा प्रकट गरिने अभिव्यक्तिबाट नै लोकसाहित्यको जन्म भएको हो । रोल्पा जिल्लाको लोकसाहित्यको पृष्ठभूमि यहि लोकजीवनबाट प्रारम्भ भएको हो ।

रोल्पा जिल्ला लोकसाहित्यमा सम्पन्न जिल्ला हो । यहाँ लोकसाहित्यको परम्परा परापूर्व कालदेखि नै चलिआएको पाइन्छ । यहाँ वालुन, कर्खा, लीला, सोरठि, सारङ्गी, लहरे, पुर्सुङे, सैरेलो, भ्याउरे, जोरस्याई, फाँक लगायतका लोक साहित्यका विविध विधा उपविधाहरूको प्रचलन छ । यहाँको रहनसहन, परम्परा संस्कार तथा सामाजिक राजनैतिक धार्मिक र आर्थिक अवस्था लोकसाहित्य मार्फत व्यक्त भइरहेको पाइन्छ । लोकसाहित्यलाई ग्राम्य, अपठित समुदायहरूको साहित्य भनिए पनि लोकसाहित्य सभ्य, असभ्य र शिक्षित, अशिक्षित सबैको साझा सम्पत्ति हो ।

लिखित साहित्यको विकासका लागि लोकसाहित्यको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । लोकले परम्परादेखि अँगाल्दै आएका विभिन्न सामग्रीहरूलाई विस्तारै विकसित र परिमार्जित गर्दै जान्छ । युग र सभ्यताको परिवर्तनसँगै मान्छेमा विकासका विविध रेखाहरू देखा पर्दछन । मान्छेले मौखिक परम्परामा हुर्केको लोकसामाग्रीलाई शिक्षाको जागरण सँगै पाण्डुलिपीमा उतार्दै जाने क्रममा लिखित साहित्यको विकास हुन्छ । यस अर्थमा लिखित साहित्यको लोकसाहित्यसँग अभेद्य सम्बन्ध रहेको हुन्छ । रोल्पा जिल्लामा लोकसाहित्यका लोकगीत, लोककथा, लोकगाथा, लोकनाटक, लोकोक्ति जस्ता विविध विधाका सामग्रीहरू पाइन्छन । रोल्पा जिल्लाको साहितियक विकासमा यहाँको लोकसाहित्यका विविध विधा उपविधाहरूको विशिष्ट योगदान रहेको छ, जसका बारेमा तल बेग्ला बेग्लै उपशीर्षकहरूमा चर्चा गरिएको छ ।

३.१.१. लोकगीत

लोकगीत लोकसाहित्यको विविध विधाहरूमध्यको एक लोकप्रिय विधा हो । लोकगीत लोकको गीत हो, जुन जनसाधारणमै हुर्की बढी परिपक्क भई सिर्जित भएको रचना हो । विभिन्न स्थान र अवसरमा आफ्नो संस्कृति र आवश्यकताअनुसार गाईने गीतहरूलाई लोकगीत भनिन्छ । लोकगीत समय र स्थानको बन्धनबाट मुक्त हुने भएकाले यो बन्धनमुक्त गीत हो । (रावलः २०६३, १९)

(क) मागल गीत

मागल गीतलाई 'मङ्गल गीत वा माल' पनि भन्ने गरिन्छ । लोकले शुभकार्यमा मागल गीत गाउँने प्रचलन छ । विभिन्न संस्कारसँग सम्बन्धित मागल गीतको प्रचलन रोल्पा जिल्लामा पनि छ । रोल्पा जिल्लामा प्रचलित मागल गीतको एउटा नमुना यसप्रकार छ (आचार्य, २०६२ : २९) ।

शिला मइरीयौ शुभ लगन पऱ्या

कलसे- लोट्टेयौ शुभ लगन पऱ्या

भात भत्यारयौ शुभ लगन पऱ्या

मइनखामियौ शुभ लगन पऱ्या ।

(ख) रत्यौली गीत

रत्याली नृत्य गीत हो । वरका घरबाट बधुको घरतर्फ जन्ती प्रस्थान गरेपछि रत्यौली गीतको सुरुवात गरिन्छ । रत्यौली गीतलाई 'ज्युती गीत' पनि भन्ने प्रचलन छ । यस अर्थमा रत्यौली गीत गाउने कार्यक्रमलाई ''ज्यूती जाग्ने पनि भनिन्छ । रत्यौली गीत खासगरी मनोरञ्जनको लागि गाईने हास्यव्यङ्ग्यात्मक गीत हो । यो पनि संस्कारसँग सम्बन्धित लोकगीत हो । रोल्पा जिल्लामा प्रचलित रत्यौली लोकगीतको नमुना यसप्रकार छ (आचार्य, २०६२ : ३०) ।

दादा पनि गैजाने आदी पनि गै जाने

तिमी पनि गै जाने

कैसे काटम् मैन सरी रात

छे गरी जो कटाए गोपिनी जो बोलाए

हास्दै खेल्दै बिहाइजाला रात ।

(ग) श्याम्बो गीत

लामो स्वरमा गाइने गीतलाई श्याम्बो गीत भनिन्छ । रोल्पा जिल्लाको पश्चिमी भेगतिर माघेसंक्रान्तिको अवसरमा बुढापाका पुरुषहरूले गाउने श्याम्बो लोकगीत आजभोली हराउँदै गइरहेको छ । श्याम्बो लोकगीतको एक नमुना यसप्रकार छ । (आचार्यः ५३)

टाढैबाट रम्दै आयौ झुले बहर ।

वर्षे दिनको माघेमक्र मर्दको लहर ॥

खुङ्ग्रेली धनु, मैकोटे कोदो, मज्याङ्को सर ।

वर्षे र दिनको त्यो माघे मक्र त्यो तारा हानम्ला ॥

(घ) भूमे गीत

भूमे गीत रोल्पाको मगर जातिमा प्रचलित नेपाली भाषामा गाईने वर्षा ऋतुको लोकगीत हो । भूमे गीतमा मगर जातिका महिला र पुरुष दुवैको सहभागिता रहन्छ । दोहोरी गीतका रूपमा महिला र पुरुषबीच सामुहिक गाइने यस गीतमा सामुहिक नृत्य र दमाहा, झ्याली, सहनाई वाद्यको प्रयोग गरिन्छ । भूमे गीतमा प्रकृतिको पूजा गर्दै प्राकृतिक प्रकोप (बाढी, पहिरो, हावाहुरी, भू-कम्प) बाट बाँचे अर्को साल भेट हुने र फेरी बाँचुन्जेल रमाइलो गर्ने भावलाई समेटिएको हुन्छ । रोल्पा जिल्लामा प्रचलित भूमे लोकगीतको एक नमुना यसप्रकार छ । (आचार्य, २०६२:५०)

हिँउचोलीको डाँफेचरा हा है हिँवैमा करायो स्याम्बु

क्वै मरम्ला क्वै बाचम्ला हा है सम्झने गरायो स्याम्बु ।

सँधै के खाम के लाम भन्नी हा है गरुलभीरको हेट स्याम्बु

बाँचिम भने भल पैराले हा है अर्को साल भेट स्याम्बु ।

(ङ) फााक गीत

रोल्पा जिल्लामा 'बासी तिहार' को साँझ महिला-पुरुषबीच फाँक गाउने चलन छ । फाँक प्रेम विषयक दोहोरी गीत हो । यो गीत 'बासी तिहार' को दिनका साथै अन्य

अवसरमा लाग्ने मेला जात्रामा पनि गाउन सकिन्छ । रोल्पा जिल्लामा प्रचालित फाँक गीतको एउटा नमुना यसप्रकार छ । (आचार्य, २०६२ : ४२)

पुरुष : जुन्किरीका लुगा मैला काछा खरानीका

साई मरे म मरी जाम्ला यौटै परानीका ।

महिला : भैँसी मेरो तिकुलीले पारी पायो रूपा

हिंर बाजै भागेर गैजाम् हिउँचुलीका टुपा ।

(च) प्रणय गीत

नारी पुरुषबीच पाइने स्वाभाविक प्रेमसम्बन्धि अभिव्यक्ति रहेका लोकगीतहरूलाई प्रणय गीत भनिन्छ । रोल्पा जिल्लामा प्रणयसम्बन्धी लोकगीतहरूको व्यापक प्रचलन छ । पुरुष एकल स्वरमा गाइने प्रणय गीतको एउटा उदाहरण यसप्रकार छ (आचार्य, २०६२ : ५६) ।

बटुकीमा तातो दुध तर खायो माखीले

टारैबाट क्यालाई हेछ्र्यौ गाजुले आँखीले ।

(छ) तीज गीत

'तीज गीत' तीज पर्वमा गाइने गीत हो । यो चाड प्रत्येक वर्ष भाद्र शुक्ल द्वितीयादेखि पञ्चमीसम्म मनाउने चलन छ । तीजमा गाउँने तीज गीतलाई 'तीजे गीत' वा 'तीजका गीत' पनि भनिन्छ । रोल्पा जिल्लामा पनि विभिन्न तीज सम्बन्धी गीतहरू प्रचलित छन । रोल्पामा प्रचलित नारी श्रृङ्गारमा आधारित तीज गीतको एउटा नमुना यसप्रकार छ । (आचार्य, २०६२ : ३५)

शिरैमा सिर्फूल हातैमा ऐना

ऐना हेरी सिर्फल लाऊ मेरे सैना

एकु हजारको सिर्फूल मेरो

बत्तीस हजारको सारी रे ।

(ज) साहिलिजी गीत

रोल्पा जिल्लामा 'साहिलिजी' थेगोको आधारमा प्रचलित 'साहिलिजी गीत' परम्परादेखि चलिआएको पाइन्छ । साहिलिजी गीत प्रायः विभिन्न मेला, पर्व, जात्रा आदिका अवसरमा केटा र केटीले दोहोरी गीतका रूपमा गाउने गर्दछन । अपरिचित केटा र केटीको भेट हुँदा परिचयको लागि गाइने साहिलिजी भाकाको एक नमुना यसप्रकार छ (पुनमगर, २०५४ : १३) ।

केटा : साहिलिजी रानी वनको वरपर कसले काट्यो खर मालै...

कहाँ हो नानी तिम्रो घर के हो जात थर मालै...

केटी : साहिलिजी माडीखोला बाढी आयो डुबायो बगर मालै...

रोल्पा जिल्ला घर मेरो जात पुनमगर मालै...।

(झ) झ्याउरे लोकगीत

मायाँ प्रेमका कुराहरूको मुख्य भाव बोकेको केटा र केटीका बीचमा गाइने सर्वप्रचलित गीतलाई झ्याउरे गीत भनिन्छ । रोल्पा जिल्लामा प्रचलित झ्याउरे गीतको आफ्नै विशेषता छ । रोल्पामा प्रचलित झ्याउरे लोकगीतको एक नमुना यसप्रकार छ । (भारति, २०६२ : ३२)

केटा : कम्पनी तोलाको

छ कि माया भनेर बोलाको ?

केटी : सुन जोखे तोलाको ।

छैन माया किन हो बोलाको ?

केटा : दाम पैसा गनेर

आए म ता लैजाम्ला भनेर ।

केटी : धाइ भरी धाउचौ र ?

अर्का छोरी वल गर्न पाउँछौ र ?

यसरी धेरै प्रकारका लोकगीतहरूको प्रचलन रहेको रोल्पा जिल्लामा लोकगीतको नामकरण प्रायः गीतमा प्रयुक्त थेगो, गायन अवसर, प्रचलित स्थान, सहभागी आदिको आधारमा भएको पाइन्छ । रोल्पा जिल्लामा लोकगीतको नामकरण प्रायः सिर्जना र गायनकै आधारमा भएको पाइएको छ । रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोकगीतहरूलाई मुख्यगरी संस्कारगीत, चाडपर्वका गीत, ऋतुगीत, श्रमगीत, बाह्रमासे गीत आदिमा मुख्य रूपमा विभाजन गरी यसैको आधारमा अन्य प्रचलित गीतहरूको अध्ययन गर्न सकिन्छ । यसको अध्ययनको क्षेत्र व्यापक भएकोले प्रचलित लोकगीतका केही नमुनामात्र माथि प्रस्तुत गरिएको छ ।

लोकसाहित्यको एउटा विधा लोकगीत रोल्पा जिल्लामा व्यापक प्रचलित छ । रोल्पा जिल्लाका लोकगीतहरूलाई विभिन्न गायक स्रष्टाहरूले विभिन्न किसिमले संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने काम गरेका छन । रेडियो नेपालबाट लोकगीत प्रसारण गर्ने रोल्पाली गायक स्रष्टाहरू, कुलानन्द गिरी, दामू मर्सिफूल, राधिका हमाल, पवित्रा घर्ती, बलबहादुर घर्ती, मायाँ रोका, ज्योती मगर, प्रभा सेन, लोक के. सी. आदि कलाकारहरूले पनि रोल्पाली लोकगीतको उत्थान र विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन । त्यस्तै रोल्पाका लोकभाकाहरूलाई टपक्क टिपेर आफ्ना क्यासेटहरूका माध्यमबाट स्वर प्रसारण गर्ने इन्द्र यात्री, सरोज के. सी. हरि डि. सी., पिताम्बर रिजाल, दिपक विष्ट, उमेश सुवेदी, भुवनेश्वरी बुढा, ओम सेन, लगायत जनकलाकारहरू झङ्कार मगर, रोहित श्रेष्ठ, सीता आचार्य, कुलमन बुढा, महेश बुढा जस्ता प्रतिभाहरूले रोल्पाली गीत सङ्गीतको क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याएका छन । यी माथिका लोक गायकहरूका लोकगीतहरूले रोल्पा जिल्लाको लोकगीतको र समग्र जिल्लाको पहिचान अझ खुलाएको छ ।

३.१.२. लोककथा

लोककथा लोकसाहित्यको विविध विधाहरूमध्ये अत्यन्त प्राचीन र लोकप्रिय विधा हो । मौखिक परमपरामा हुर्किंदै पुरानो पुस्ताबाट नयाँ पुस्तामा हस्तान्तरित हुँदै आएको कथालाई लोककथा भनिन्छ । मौखिक र श्रुतिपरम्पराद्वारा सम्प्रेषित अज्ञात रचनाकारको सारगर्भित एवम् सार्वित आख्यानात्मक गद्य संरचनालाई लोककथा भनिन्छ (शर्मा र अन्य, २०६३ : ३७२) । यो आद्यावधिक र गतिशील हुन्छ । लोककथा सङ्क्षिप्त र सारगर्भित हुनुका साथै आख्यानात्मक र गद्यात्मक हुन्छ । लोककथामा विभिन्न कल्पित घटनाहरूलाई नाटकीय रूपमा प्रस्तुत गर्ने परम्परा पाइन्छ ।

लोककथा संसारभरि नै व्याप्त छ । संसारका भाषा, जात, जाति, क्षेत्र र स्थानमा यसको अस्तित्त्व छ । त्यसकारण लोककथा सुन्ने र सुनाउने प्रचलन मानव सभ्यताको प्राथमिक कालदेखि नै प्रारम्भ भई हालसम्म पनि कायम रहेको छ । रोल्पा जिल्लामा पनि थुप्रै लोककथाहरू प्रचलनमा छन । यस क्षेत्रमा साँझको खाना खाइसकेपछि सबैजना अगेनाको वरिपरि वा दलानमा बसी रोचक ढङ्गले कथा भन्ने र सुन्ने चलन छ । यसो गर्दा दिनभरीको काम गराइको थकान मेटिन्छ र एक आपसमा रमाइलो पनि हुन्छ । कथाको सुरु गर्दा 'एकादेशबाट' सुरुगरी 'सुन्नेलाई सुनको माला.....' मा लगेर टुङ्ग्याइन्छ । रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोककथाहरूमा 'टाटेपाटेका कथा', 'चङ्खे स्याल र बघिनीको कथा', 'माटो र पर्तीको कथा' ''भुँडे राक्षसको कथा', 'टुहुरो भाइको कथा' आदि पर्दछन । यसैगरी नेपाल अधिराज्यभर प्रचलनमा रहेका 'सुनकेस्रा मैयाँको कथा', 'लाल हिराको कथा', 'शिशिरवसन्तको कथा', 'मधुमालतीको कथा' आदि कथाहरू रोल्पा जिल्लामा पनि भन्ने सुन्ने प्रचलन छ ।

रोल्पा जिल्लामा विभिन्न विशेषताका लोकगाथाहरूको प्रचलन पाइन्छ । यहाँ प्रचलित लोककथाहरू उपदेशात्मक, अतिरञ्जनात्मक, अतिमानवीय, स्वैरकाल्पनिक खालका हुन्छन । रोल्पा जिल्लामा भूतप्रेतका कथा, वीरहरूका कथा, बोटविरुवाहरूका कथा, पशुपंक्षीका कथा, प्रकृति तथा मानवका कथा भन्ने सुन्ने प्रचलन छ । यहाँ प्रचलित विभिन्न कथाहरूलाई अध्ययन गर्दा प्रेमकथा, वीरकथा, अद्‌भूत कथा, रोमाञ्चक कथा, हाँस्य कथा, करुणकथा जस्ता भावमा आधारित लोककथाहरूको परम्पराले रोल्पाली लोकसाहित्यलाई अझ मजबुत बनाएको छ । यस्ता लोककथाहरू भन्ने सुन्ने परम्पराले गर्दा रोल्पाली गाउँ समाजका केटाकेटी, बूढाबूढी, तरुण तन्नेरी सबैलाई दुखको भारी विसाउने थकान मेट्ने साथी बनेको छ ।

३.१.३. लोकगाथा

लोकसाहित्यको विविध विद्याहरूमध्ये लोकगाथा पनि एक हो । परम्परादेखि लोकले मौखिक रूपमा गाउँदै आएको आख्यानसमेत रहेको गेयात्मक शृङ्खलामा उनिएको कथात्मक गीतलाई लोकगाथा भनिन्छ । लोकगाथालाई आख्यानात्मक लोकगीतको एउटा प्रकारको रूपमा लिइन्छ । सरल आख्यानात्मक गीत, जो लोकसम्पत्तिको रूपमा रहन्छ र मौखिक रूपमा हस्तान्तरित हुन्छ । त्यसैलाई लोकगाथा भनिन्छ । यो लोकसाहित्यको महत्त्वपूर्ण विधा हो ।

रोल्पा जिल्लामा विभिन्न लोकगाथाहरूको प्रचलन छ । यहाँको लोकसाहित्यमा लोकगाथाको घटनामूलक, लोकपुराणमूलक, करुण तथा समसामयिक विषय वा घटनाहरूलाई लिएर कथिएका लोकगाथाहरू रोल्पा जिल्लामा पाइन्छन । यी मध्ये नेपाल अधिराज्यभर प्रचलित ऐतिहासिक घटनामूलक गाथा 'भोटको लडाइँको सवाइ', 'भक्ति थापाको कर्खा', 'जङ्गबहादुरको कर्खा' र '९० सालको भुकम्प' आदि रोल्पा जिल्लाको स्थानीय जनजिब्रोमा चलेको पाइन्छ, भने प्राचीन पुराणमूलक गाथाअन्तर्गत 'बालुन', 'श्रीकृष्ण लीला', 'रामगाथा' आदि प्रचलित छन । रोल्पा जिल्लामा प्रचलित 'कृष्ण भजन गाथा' को नमुना यसप्रकार छ । (भारती, २०६२ : ३३)

यिनी बालाकृष्ण आन औधी बोल्छन्

नौनीको रोटी हाल्देउ न खान्छु मैले भन्छन् ।

माथि प्रस्तुत लोकगाथाहरूका अतिरिक्त गाइनेहरूले सारङ्गीको धुनसँगै गाउने जुवातास, सामाजिक सुरक्षा आदिको बारेमा पनि गाथा गाएर हिड्ने परम्परा पनि यस भेगमा पाइन्छ । यहाँ प्रचलित लोकगाथाहरूले समाजमा हुने हत्या, हिंसा, अन्याय, अत्याचार, नैतिक शिक्षा, वीरता, साहस, देशभक्ति, आर्थिक विकृति आदिको चित्र लोकजीवन समक्ष प्रस्तुत गरेको देखिन्छ ।

३.१.४. लोकनाटक

लोकनाटक लोकसाहित्यको विभिन्न विधाहरूमध्ये एउटा महत्त्वपूर्ण विधा हो । कुनै पनि लोकबासीका जनसमूहको एउटा कथावस्तु कथोपकथनका माध्यमले रङ्गमञ्चमा अभिनयपूर्वक देखाइने वा खेलिने प्रविधियुक्त रचनाकृति नै लोकनाटक हो । लोकनाटक कुनै व्यक्ति विशेषको रचना नभई जनसमूहको सामूहिक उत्पत्ति हो । गीत, सङ्गीत र नृत्य नै लोकनाटकका आधारशीला हुन, जसले यसलाई अन्य विधाबाट पृथक राख्दछ । लोकनाटकको अस्तित्त्व प्राचीन कालदेखि नै रही आएको पाइन्छ । लोकबासीले आफ्नो दुख, पीडा, व्यथा, वेदना, दिकदारी जस्ता अवस्थाबाट मुक्त रहन र मनलाई बहलाएर आनन्द लिनका लागि लोकनाटको सृजना गरेका हुन्छन । श्रव्य र दृश्य मिश्रण र दुबैको सामुहिक अभिव्यक्ति हुने हुँदा लोकनाटक मनोरञ्जनको साधनहरूमध्ये एउटा महत्त्वपूर्ण र प्रभावकारी साधनका रूपमा लिइन्छ ।

रोल्पा जिल्लामा लोकनाटकको परम्परा कायम रहेको छ । यहाँ प्रचलित लोकनाटकहरूमा गाउँले जीवनशैली, भेषभूषा, सरल र सहज पात्रहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोकनाटकहरूमा धामीनाच, घाटु, सोरठी, मारुनी, बालुन, भैलो, मालसिरी आदि पर्दछन । मालसिरी वडादशैंको अवसरमा खेलिन्छ । रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोकनाटकहरूमध्ये मारुनी विशेष उल्लेखनीय छ । मारुनीमा गीत, सङ्गीत र नृत्य तीनै तत्त्वहरूको समावेश भएको हुन्छ । एकजनाले गीत सुरु गर्ने र मादल भिरेका चारजना मादलेले मादलको सङ्गीतमा खुट्टाको ताल मिलाउँदै गीत छोप्ने गर्दछन्र त्यही गीतको तालमा मारुनी नाचिन्छ । यसमा मारुनीलाई विभिन्न किसिमका गहना पहिऱ्याई दूरदेश पठाउने भावभूमिमा आधारित गीत गाइन्छ । मारुनी लोकनाटकमा गाइने गीतको एउटा नमुना यसप्रकार छ । (भारति, २०६२ : ३५)

सिरै लाउने सिन्दूर बहिनी ज्यूलाई पहिराम्ला

हाइ मुरलीया, हाइ मुरलीया

बहिनी पठाउ दूरदेश हाई मुरलीया ।

रोल्पा जिल्लामा सिङ्गारु लोकनाटक पनि निकै प्रचलित छ । सिङ्गारु लोकनाटकमा गाइने गीतको एउटा नमुना यस प्रकार छ । (भारती, २०६२ : ३५)

ला हो रे ला हो ल रे सुइया

जो बा भाइले ला हो रेला हो ।

रोल्पा जिल्लाको मगर संस्कृतिमा 'जोरास्याइँ' र 'डाम्फ्यास्याइँ' नाटक प्रचलित छन । डाम्फ्यासाइँ लोकनाटकमा गाइने मगर खाम भाषाको गीतको एउटा नमुना यसप्रकार छ । (भारती, २०६२ : ३६)

म दे सला मोञ्जर बाजा तापदा हिउचुली

मोञ्जर ताप्दा हिउँचुली

डाम्फ्या वाल वयन ठेस्यू तप्पदा हिउँचुली

यी माथि उल्लेखित लोकनाटकहरू बाहेक रोल्पा जिल्लामा पैसेरु, सारङ्गी, लहरे, पुर्सुङ्गे, जोरास्याइँ जस्ता लोकनाटकहरू पनि प्रचलित छन । रोल्पामा प्रचलित लोकनाटकहरू प्रेमभावप्रधान, हाँस्यभावप्रधान, वीरभावप्रधान, सामाजिक, ऐतिहासिक

खालका रहेका छन । यहाँ प्रचलित यस्ता थुप्रै लोकनाटकहरूले यहाँको लोकसाहित्यलाई अझ धनी बनाएको पाइन्छ । यहाँका श्रमजीवि जनमानसमा प्रचलित लोकनाटकहरूले सुख दुखमा साथ दिँदै आएको पाइन्छ ।

३.१.५. लोकोक्ति

लोकोक्ति लोकसाहित्यको विविध विधाहरूमध्ये अर्को प्रमुख विधा हो । लोकोक्तिलाई निक्खरता प्रदान गर्दै ओजस्विता र स्वभाविकता दिइन्छ । लोकोक्तिअन्तर्गत उखान, टुक्का र गाउँखाने कथाजस्ता लोकसाहित्यका उपविधाहरू पर्दछन । तिनीहरूको परिचय र रोल्पा जिल्लामा तिनीहरूको प्रचलनका बारेमा सङ्क्षेपमा तल प्रस्तुत गरिन्छ ।

(क) उखान

उखान लोकसाहित्यको लोकोक्तिअन्तर्गत पर्ने एक सशक्त उपविधा हो । खारिएका विचार र प्रौढ मानसिकताबाट परम्परादेखि मौखिक रूपमा हस्तान्तरण हुँदै आएको सुत्रात्मक, सारगर्भित र प्रायः अनुप्रासिक शब्दावलीहरू नै उखान हुन । वास्तवमा उखान भनेको पदलालित्यले हिसिपरेको, लाक्षणिक भावपूर्ण भएको एक लोकोक्ति हो, यसको व्यवहार समाजमा शिक्षित, अशिक्षित बूढाबूढीदेखि लिएर केटाकेटीसम्म एकनासले हुन्छ । एक किसिमले उखान भनेकै एक हृदयकोष हो, जसको प्रयोग ठाउँ र वेला हेरी हुन्छ । यसको उत्पत्ति स्वयम् हुन्छ, कसैले बनाएर वा चलाएर यो बनिने होइन । (जोशी, २९१४ : २८) उखान लोकजीवनका आफ्ना अनुभव र ज्ञानको तीव्र व्यञ्जना दिने माध्यम हो । उखानमा कथा वा कथानक ज्यादै सूत्रात्मक रूपले रहेको हुन्छ । कुनै पनि समाजको वास्तविक स्थितिलाई उखानले ज्यादै संक्षिप्ततामा यथार्थिक ढङ्गले प्रस्तुत गर्न सक्दछ ।

रोल्पा जिल्लामा परम्परादेखि विभिन्न उखान टुक्काहरूको प्रचलन रहेको पाइन्छ । यहाँ प्रचलित उखानहरूको आफ्नै स्वरूप र विशेषताहरू पाइन्छन । रोल्पा जिल्लामा प्रचलित उखानहरूका केही नमुना यसप्रकार छन । (भारती, २०६२ : ३६)

क) आमा भन्दा छोरी जान्ने, पाक्या भातमा पानी हाल्ने ।

ख) आफ्नो जस्तो अर्को हुन्न, खास्टो जस्तो वर्को हुन्न ।

ग) अरुलाई अरुको पीर, घरज्वाइँलाई खाना रन्को ।

घ) नमच्चिने पिङको सय झट्का ।

ङ) आगो ताप्नु मुढाको, कुरा सुन्नु बूढाको ।

च) आफ्नो आङ्को जुम्रा नदेख्ने, अर्का आङ्को भैसी देख्ने ।

छ) दिन गए दुवी, खोला भए सुकी ।

ज) माछा गयो, उर्छी हात लाग्यो पुर्छी ।

माथि उल्लेखित उखानहरू बाहेक रोल्पामा थुप्रै उखानहरू प्रचलित छन । ती उखानहरूको आफ्नै विशेषता र स्वरूपहरू देखिन्छन । ती सबैको अध्ययन यस शोधपत्रमा असम्भव भएकाले केही नमुनाहरू मात्र माथि प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी रोल्पाली लोकसाहित्यको भण्डारमा प्रचलित उखानहरूले ठूलो योगदान पुऱ्याएको छ ।

(ख) टुक्का

लोकसाहित्यको विविध विधाअन्तर्गत पर्ने टुक्का लोकोक्तिको एउटा उपविधा हो । टुक्का नेपाली भाषाको कथ्य र लेख्य रूपमा पाइने भाषिक एकाइ हो, जसको सम्बन्ध टुक्रासँग हुन्छ । टुक्काले भाषिक अभिव्यक्तिलाई चमत्कृत पार्दछ । टुक्का पदसमुहमा रहन्छ । टुक्कामा जतिसुकै शब्दहरू रहेपनि सबैले एउटा मात्र अर्थ दिन्छ । टुक्काहरू प्रयोग गरिएका भनाइले सोझो अर्थ नबुझाई बाच्यार्थमा बाधा खडा गरी लक्ष्यार्थमा आफ्नो अभिप्राय दर्शाउने गर्दछ ।

रोल्पा जिल्लाको लोकजीवनमा पनि विभिन्न टुक्काहरूको प्रचलन छ । रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोक टुक्काहरूका केही नमुना यसप्रकार छन् :

जरो काट्नु

नेटो कोट्नु

फूल देख्नु

दहि जम्नु

छाला काढ्नु

आँखा तर्नु

खुट्टा तान्नु

नाक काट्नु

माड लाग्नु

सिल्टिङ खानु

खुट्टा काम्नु आदि ।

यहाँ यस्ता अनगिन्ति टुक्काहरू प्रचलनमा छन्, जसले यहाँको लाकेजीवनले प्रयोग गर्ने भाषा वा अभिव्यक्तिलाई मिठास भरेको छ ।

(ग) गाउँखाने कथा

लोकसाहित्यको लोकोक्ति विधाअन्तर्गत पर्ने अर्को बहुप्रचलित उपविधा गाउँखाने कथा हो । कुनै प्रश्नात्मक उक्तिबाट उत्तरात्मक उक्तिकै अपेक्षा गरिने विधि अनुरूप नेपालीमा प्रचलित जित्नेले गाउँ लिने र हार्नेले गाउँदिने परमपरामा हुर्किएका कथाहरूलाई गाउँखाने कथा भनिन्छ । गाउँखाने कथा फुर्सदको समयमा पिंढी वा अगेनाको डिलमा बसी मनोरञ्जनका लागि भन्ने सुन्ने गरिन्छ । गाउँखाने कथामा कुट भाषाको प्रयोग गरिन्छ । यस्ता कथामा वक्ताले एउटा प्रश्न सबैको साम‍ु राख्छ र श्रोताले त्यसको उत्तर दिनु पर्ने हुन्छ । उत्तर नजानेमा एउटा गाउँ दिनु पर्ने हुन्छ । त्यो गाउँ प्रश्न सोध्ने वालाले लिंदै प्रश्नको उत्तर भनिदिन्छ । यसमा व्यापक बौद्धिकता पाइन्छ । आजको युगमा प्रचलित हाजिरीजवाफ जस्तै तीक्ष्ण बौद्धिकताको परिचायक अभिव्यक्तिका रूपमा गाउँखाने कथालाई लिइन्छ । (पराजुली, २०४९ : १४) गाउँखाने कथा नेपालमा मात्र नभएर विश्वका विविध भाषामा प्राचीन कालदेखि नै आस्तित्त्वमा रहेको पाइन्छ ।

रोल्पा जिल्लामा यस्ता गाउँखाने कथा विभिन्न विषयवस्तुसँग सम्बन्धित रहेको पाइन्छ । जुनसुकै विषयवस्तु र शैलीमा प्रस्तुत गरिए पनि गाउँखाने कथाको उत्तर भन्नु पर्दा एउटा न एउटा विषयमा पुगेर टुङ्गिन्छ । रोल्पामा प्रचलित गाउँखाने कथाहरू निम्न विषय वस्तुमा आधारित छन (बुढा, २०६४ : ४३-४९) ।

क) घरेलु जीवनसम्बन्धी गाउँखाने कथा ।

ख) शरीरका अङ्गसम्बन्धी गाउँखाने कथा ।

ग) कृषिसम्बन्धी गाउँखाने कथा ।

घ) प्राकृतिक वस्तुसम्बन्धी गाउँखाने कथा ।

ङ) धार्मिक कार्यसम्बन्धी गाउँखाने कथा ।

च) श्रृङ्गार तथा गरगहनासम्बन्धी गाउँखाने कथा

छ) धुम्रपान सम्बन्धी गाउँखाने कथा ।

ज) पाठ्यसामग्री सम्बन्धी गाउँखाने कथा ।

झ) हतियारसम्बन्धी गाउँखाने कथा ।

ञ) खेलकुदसम्बन्धी गाउँखाने कथा ।

ट) सङ्गीतसम्बन्धी गाउँखाने कथा ।

माथिका विषयवस्तुसँग सम्बन्धित गाउँखाने कथाको क्रमशः नमुना यसप्रकार छ ।

क) तीन भाइको एउटै पगरी	-	अधान
ख) कल त कारखाना चलेको चल्यै	-	नाडी
ग) एउटा मान्छेको भुँडीमा नउवटा नानी	-	बोडी
घ) सान् सान् रुख, चढ्नलाई दुख	-	सिस्नो
ङ) नाउँ छ डलले करान्छ बल्ले	-	शङ्ख
च) अल्कस हाल्दा ऐया ऐया सबै हाल्दा सन्छो हुने	-	चुरा
छ) सर्गमा पानी गर्भमा नानी	-	रक्सी बनाया
ज) आती न पाती तीनसय साठी	-	किताप
झ) कुन चराको पखेटा हुन्न	-	बन्चरा
ञ) भित्र खोक्रो बाहिर बोक्रो	-	बल
ट) आङ नसे गाला मोसे	-	मादल

रोल्पा जिल्लामा प्रचलित यस्ता गाउँखाने कथाले यहाँको लोकसाहित्यलाई धनी बनाएको पाइन्छ । यहाँको लोकजीवनका लागि गाउँखाने कथा बौद्धिकताको मापन गर्ने र रमाइलो वातावरण प्रदान गर्दै मान्छेका उदेगलाई कम गर्ने साधन बनेको छ । माथिको विषयवस्तु र स्वरूपका थुप्रै गाउँखाने कथाहरू रोल्पामा प्रचलित रहेका छन ।

यसरी लोकसाहित्यको विभिन्न विधा उपविधाहरूको प्रचलन रहेको रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोकगीतहरूले यहाँका लोकजीवनलाई आनन्दीत र रोमाञ्चक बनाएका छन । यहाँ प्रंचलित लोकगीतहरूमा मागल गीत, रत्यौली गीत, भूमे गीत, श्याम्बो गीत, फाँक गीत, प्रणय गीत, साहिलिजी गीत, झ्याउरे गीत, सैरेलु गीत, ठाडो भाका, भैलो गीत, होली गीत, तीज गीत आदि जस्ता लोकगीतहरूको प्रचलन रहेको छ । यहाँ प्रचलित यस्ता गीतहरूमा आफ्नै खालको मौकिलता पाइन्छ । यी गीतहरूले यहाँका जाति,समाज र साँस्कृतिक परिवेशको चित्रण गरेको पाइन्छ ।

यसैगरी रोल्पामा प्रचलित लोककथाहरूले पनि यहाँको लाकेसाहित्यलाई सम्बृद्ध तुल्याउन मद्दत गरेको पाइन्छ । यहाँ प्रचलित विभिन्न विषयवस्तुमा आधारित अतिरञ्जनात्मक, काल्पनिक, अतिमानवीय, रोमाञ्चक, करुण लोककथाहरूले यहाँको लोकजीवनलाई उल्लासमय वातावरण प्रदान गरेको छ । परम्परा देखि मौखिक परम्परामा हुर्किदै आएका यस्ता कथाहरू रोल्पाली लोकजीवनको साथी बनेका छन् ।

लोकगाथा पनि रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोकसाहित्यको एउटा विधा हो । वीर, शाहसिक, करुणमय, लोकपुराणमूलक, ऐतिहासिक घटनामूलक, समसामयिक घटनामूलक कथावस्तुमा आधारित लोकगाथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित छन । यस्ता लोकगाथाले पनि रोल्पाको लोकसाहित्यको ढुकुटी अझ भरिएको छ । त्यसैगरी रोल्पाको विभिन्न स्थान र समुदायमा प्रचलित लोकनाटकहरूले यहाँको संस्कृतिलाई उजागर गर्न सफल भएका छन । रोल्पामा प्रचलित सारङ्गी, पैसेरु, सिङ्गारु, सैरेलो, मारुनी, घाटु, सारठी, मालसिरी बालुन, भैलो, धामीनाच आदि लोकनाटकहरू यहाँका लोक साहित्यका धरोहर हुन ।

लोकोक्तिको प्रचलन रोल्पा जिल्लामा व्यापक रहेको छ । लोकोक्तिअन्तर्गत पर्ने उखान, टुक्का तथा गाउँखाने कथाहरूको प्रयोगले यहाँको भाषिक विकास र मिठासमा मौलिकता प्रदान गरेको छ । यति सम्मकी रोल्पामा स्थापित र सञ्चालित विभिन्न पत्रपत्रिकाहरू तथा एफ. एम. रेडियोहरूमा समेत क्विजका कार्यक्रममार्फत गाउँखाने कथाहरूको कार्यक्रम प्रसारण भइरहेको छ । यी सञ्चार माध्यमहरूले यहाँको लोकोक्तिहरूलाई थप मलजल गरेको छ ।

यसरी रोल्पाको लोकसाहित्यले रोल्पाको मात्र नभएर समग्र देशको लोकसाहित्यलाई अझ धनी बनाउन टेवा पुऱ्याएको छ ।

३.२. रोल्पा जिल्लाको लिखित साहित्यको इतिहास

नेपाल अधिराज्यअन्तर्गत पर्ने पाँच विकासक्षेत्रमध्ये मध्यपश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्रमा पर्ने राप्ती अञ्चलको रोल्पा जिल्ला अविकसित एवम् शिक्षाको जागरण निकै पछि सुरु भएको जिल्ला हो । यस जिल्लामा शिक्षाको विकास ढिलो भएको हुँदा यहाँको लिखित साहित्यको इतिहास पनि त्यति लामो छैन । यद्यपी मौखिक सृजनपरम्पराका दृष्टिले चाही रोल्पा जिल्ला सम्बृद्ध नै मानिन्छ । हालसम्म भएका खोजअनुसन्धानबाट प्राप्त जानकारीका अधार हेर्दा नेपाली साहित्यको प्राथमिक काल (प्रारम्भदेखि १९४० सम्म) र माध्यामिक काल

(१९४१ देखि १९७४ सम्म) मा रोल्पा जिल्लामा साहित्यिक सृजनाहरू भएको कुनै प्रमाण हहिलेसम्म फेला परेको छैन । आधुनिक कालमा पनि खासगरी २००७ सालको प्रजातन्त्र प्राप्ति पछि मात्र रोल्पा जिल्लामा प्रारम्भिक साहित्यिक गतिविधि देखापरेको पाइन्छ र यसपछि लेख्यस्तरमा सिर्जनात्मक गतिविधिको विकास तिब्रतर हुँदै गएको पाइन्छ ।

हालसम्मको खोजअनुसन्धानबाट प्राप्त जानकारीअनुसार गजुलकोटमा रहेको काष्ठाभिलेख (१७०३) रोल्पा जिल्लामा उपलब्ध नेपाली भाषाको सबभन्दा पुरानो लेख्य सामग्री हो । त्यसपछिका समयमा रोल्पामा लेख्य भाषिक गतिविधिहरू बढ्दै गएका हुनसक्छन तर हाल त्यस्ता सामग्रीहरू उपलब्ध छैनन् । तत्कालीन समयमा सुदृढ राज्यव्यवस्था भएको रोल्पा क्षेत्रमा दरवारिया पण्डित, कवि लेखकहरू हुनसक्ने र तिनीहरूले साहित्यिक अभिव्यक्तिहरू प्रस्तुत गरेको हुनसक्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ । तथापी प्रमाणहरू अहिलेसम्म प्राप्त छैनन् । (भारती, २०६२ : ३९) ।

नेपाली साहित्यको प्राथमिक काल र माध्यमिक कालमा रोल्पाबाट कुनै पनि व्यक्तिले साहित्यिक गतिविधि सञ्चालन गरेको देखिदैन । रोल्पा जिल्लामा पर्ने रुन्टी गाउँमा जन्मिएका नारायण क्षेत्री अर्थात स्वर्गद्वारी महाप्रभु प्रथम रोल्पाली साहित्यकारका रूपमा देखापर्छन । उनले आफ्नो जीवनकाल (१९१६-१९९७) मा कविता सिर्जनाको अभ्यास गरेका थिए । झण्डै १९९५ सालतिर लेखिएको अनुमान गरिएको र २०२७ सालमा नेपालीमा प्रकाशित ककरादीकिर्तन शीर्षकको कवितालाई नै रोल्पा जिल्लाको प्रथम साहित्यिक कोसेलीका रूपमा लिन सकिन्छ । यसर्थ नारायण छेत्री रोल्पाली साहित्यिक परमपराका प्रथम साहित्यकार हुन् । उनी रोल्पाको मात्रै नभएर समग्र राप्ती अञ्चलकै साहित्यको विजारोपन गर्ने व्यक्ति हुन् । (सुवेदी, २०६५ : २३)

स्वर्गद्वारी महाप्रभुपछि रोल्पा जिल्लाबाट बौद्धिक तथा सिर्जनात्मक क्रियाकलापमा संलग्न हुने प्रथम व्यक्ति गजुलका खडानन्द सुवेदी हुन् । उनी यस शताब्दीको प्रारम्भिक दशकदेखि नै सृजनामा क्रियाशील हुन थालेका थिए । (सुवेदी, २०६५ : ६५) उनले २०१२ सालमा 'विजयनगरको कथा' नामक गीतिका प्रकाशन गरेका थिए र यो नै रोल्पाली साहित्यमा प्रथम लेख्य सामग्री हो । (घर्ती, २०६८ : ३५) त्यसपछि सुवेदीले 'झ्याउरे गीतसंग्रह' (२०१५) चेतनलहरी (२०२२) कवितासंग्रह र राजनैतिक सुझाव (२०५१) जस्ता कृतिहरूको सृजना गरेको पाइन्छ । खडानन्दपछि रोल्पाका विभिन्न क्षेत्रबाट पढाइलेखाइका सिलसिलामा स्वर्गद्वारी, दाङ तथा बनासतर्फ लागेका कतिपय विद्यार्थीहरूले साहित्यिक

सृजनामा रुची लिएको पाइन्छ । बनारसमा पढ्न बसेको बेला ‘सन्देश’, ‘सुमन’, ‘छात्रप्रभा’ जस्ता पत्रिकाका माध्यमबाट कविता सिर्जना गरी प्रकाशन गर्ने घोडागाउँका पदमप्रसाद पोखेल, एकराज पोखेल, गोपालचन्द्र पोखेलका साथै जसपुरका कुलराज सुवेदी आदि पनि फाट्टफुट्ट साहित्यमा संलग्न हुने स्रष्टाहरू हुन् (सुवेदी, २०६५ : ६६) ।

यसपछि रोल्पा जिल्लाको साहित्यिक क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउने साहित्यकारहरूमा बमकुमारी बुढामगर, बालाराम घर्तीमगर, रेगबहादुर सुवेदी आदि हुन । बालाराम घर्तीमगरले समालोचनाका क्षेत्रमा कलम चलाएको पाइन्छ । त्यस्तै बम कुमारी बुढामगर विगत दशकदेखि आफ्नो मातृभाषा र साहित्यको सोधखोजमा लाग्दै आएकी छिन् । उनले ‘जीत हार’ कविता संग्रह (२०५५) प्रकाशित गरेका छन ।

विगत चार दशकका अवधिमा रोल्पाबाट साहित्य सृजनामा रुची राख्ने थुप्रै प्रतिभाहरू देखापरेका छन । ती हुन् - नारायणप्रसाद सुवेदी, नगेन्द्र गुरु, डा. बालकृष्ण सुवेदी, ओविराज खानाल, कुलानन्द गिरी, खेमराज शर्मा, देवेन्द्र सुवेदी, यादव प्रेमी, टेकेन्द्र जि. एम., भोजराज आचार्य, दधिबन्धु घर्ती, रमेश सुवेदी, ओम पन्छी, टिकाराम उदासी, उदय जि. एम., डिवी टुहुरो, नवीन विभास, निर्जन आँसु, गुञ्जन बहादुर डाँगी, महेन्द्र पुनमगर, तारा पुन, बल बहादुर घर्ती, चन्द्र ज्योती सुवेदी, ओम प्रतीक, गणेशप्रसाद सुवेदी, ढुण्डिराज सुवेदी, एकराज सुवेदी, केशवराज पोखरेल, नारायण आचार्य, टीका कुमारी महरा, खलसिंह विरही, सीता शर्मा, केशवराज पोखरेल, गणेश प्रसाद सुवेदी आदि ।

यसरी थुप्रै साहित्यकारहरूले रोल्पाको साहित्यिक सिर्जनपरम्परामा मह□वपूर्ण योगदान दिएको पाइन्छ । साहित्यका कविता, गजल, उपन्यास, कथा, नाटक, संस्मरण, निबन्ध, गीत, समालोचना जस्ता विविध विधाहरूमा रोल्पाली स्रष्टाहरूले कलम चलाएकाले तिनीहरूको बेग्लाबेग्लै विधागत योगदान र रचनाकृतिहरूलाई यसरी निम्नानुसार विधागत रूपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

३.२.१. रोल्पा जिल्लाका कवि र कविताकृतिहरू

अहिलेसम्मको खोजमा रोल्पा जिल्लामा सबैभन्दा बढी कविताका सर्जक फेला परेका छन । अहिलेसम्मको अनुसन्धानअनुसार रोल्पा जिल्लाको प्रथम साहित्यिक कृति पनि कविता विधाकै रहेको छ । रोल्पाका प्रथम कवि खडानन्द सुवेदीदेखि हालसम्म आउँदा धेरै कवि

सर्जकहरूले आफ्ना कविता कृतिहरू रोल्पाली साहित्यमा पस्किसकेका छन । त्यस्ता कवि र कविताकृतिहरूलाई यसप्रकार तालिकाबद्ध रूपमा देखाउन सकिन्छ ।

प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरूको विवरण

क्र. सं.	नामथर	प्रकाशितकृति र वर्ष
१	खडानन्द सुवेदी (१९७०-२०५५)	क) **विजय नगरको कथा** गीतिका (२०१२) ख) **भ्याउरे गीती सङ्ग्रह** गीतिकविता (२०१५) ग) **चेतनलहरी** कविता सङ्ग्रह (२०२२) घ) **राजनैतिक सुझाव** लामो कविता (२०५५)
२	नगेन्द्र गुरु (२०५५)	क) **मनका धून** कवितासंग्रह (२०५५) ख) **इन्दकमल** लघुकाव्य (२०५९) ग) **रोल्पादर्पण** खण्डकाव्य (२०६६)
३	बमकुमारी बुढामगर (२००८)	क) **जीत-हार** कवितासंग्रह (२०५५)
४	खेमराज शर्मा (२०१३)	क) **भोको पेट** खण्डकाव्य (२०३८) ख) **वीरे** खण्डकाव्य (२०६४)
५	इन्द्र यात्री (२०२४-२०६४)	क) **उसको यात्रा** कवितासंग्रह (२०६०) ख) **व्यथित कथा** कवितासंग्रह (२०६१
६	नारायण आचार्य (२०२७)	क) **मान्छे मुर्दावाद** हास्यव्यङ्ग्य कवितासंग्रह (२०६५)
७	उदय जी. एम. (२०२८)	क) **मौसमका हरफहरू** संयुक्त कवितासंग्रह (२०५९)
८	दधिबन्धु घर्ती (२०२८)	क) **जंकोट डाँडाका सुसेलीहरू** कवितासंग्रह (२०५९)
९	भोजराज आचार्य (२०२९)	क) **अन्तरिम आदेश** कविता संग्रह (२०५९) ख) **बालपोष** बाल कवितासंग्रह (२०६१) ग) **बाजेको लौरो** बाल कवितासंग्रह (२०६२)
१०	टिकाराम उदासी (२०३०)	क) **अनुरोध** कवितासंग्रह (२०४८) ख) **मौसमका हरफहरू** संयुक्त कवितासंग्रह (२०५९)

११	गुलाफ मगर (२०३१)	क) **इतिहासको कठघेराबाट** कवितासंग्रह (२०६३)
१२	दामु मर्सिफुल (२०३३)	क) **दुखान्त पल्लवी** लघुकाव्य (२०५९)
१३	गंगामुक्ति पुन (२०३४)	क) **मृत्युञ्जय जीवन** खण्डकाव्य (२०६३)
१४	लाल राना (२०३४)	क) **साइप्रसको आँखीझ्यालबाट** कवितासंग्रह (२०६२) ख) **अफगानिस्तानमा दशैं** कवितासंग्रह (२०६६)
१५	डि. बी. टुहुरो (२०३५)	क) **टुहुरो** कवितासंग्रह (२०५६) ख) **जीवन** कवितासंग्रह (२०५८) ग) **सिर्जना** कवितासंग्रह (२०६१) घ) **विहानी** कवितासंग्रह (२०६७)
१६	नवीन विभास (२०३६)	क) **मौसमका हरफहरू** संयुक्त कवितासंग्रह (२०५९)
१७	पुरण क्षेत्री (२०३७)	क) **जलजलाको नूतन सन्देश** (२०६३)
१८	एच. पी. मगर (२०३८)	**क्रान्तिका राता सिपाहीहरू** कवितासंग्रह (२०३६)
१९	गुञ्जबहादुर डाँगी (२०३९)	क) **उपहार** बालकविता संग्रह (२०५६)
२०	महेन्द्र पुन मगर (२०४०)	क) **आँसुको पाइला** कवितासंग्रह (२०५९)
२१	केवी विरही (२०४१)	**प्यारो लाग्छ रोल्पा** कवितासंग्रह
२२	प्रेमप्रकाश मायालु जी. एम. (२०४१)	क) **जीवनपर्यन्त** कवितासंग्रह (२०६८)
२३	तारा पुन निशानी (२०४२)	क) **जिन्दगी** कवितासंग्रह
२४	गीता निर्दोषी (२०४३)	क) **काँडा बीचको फूल** कवितासंग्रह (२०६३) ख) **आह्वान** कवितासंग्रह (२०६७)
२५	बेलबहादुर बुढामगर 'युगान्त' (२०४४)	क) **जलजलाको सन्देश** कवितासंग्रह (२०६५)
२६	दीपेश पराई विष्ट (२०४७)	क) **युवा उपदेश** कवितासंग्रह (२०६५) ख) **दुखी जीवन** कवितासंग्रह (२०६४) ग) **जीवनज्योती** खण्डकाव्य (२०६६)
२७	उत्तम घर्तीमगर (२०४९)	क) **सन्देशको सङ्गालो** कवितासंग्रह (२०६५)

२८	केशरी विष्ट (२०५०)	क) **अन्तर्मनको वेदना** कवितासंग्रह (२०६७)
२९	माधव विष्ट (२०५१)	क) **जन्मभूमि** कवितासंग्रह (२०६४) ख) **तोपवन** कवितासंग्रह (२०६५)
३०	कल्पना बुढाथोकी	क) **क्रान्तिको लम्बेयात्राबाट** कवितासंग्रह (२०६८)
३१	एस. बी. बन्धन	क) **प्रेमपत्र** कवितासंग्रह
३२	ऋषिराम खड्का	क) **घाम उदाएको देश** कवितासंग्रह (२०६८)
३३	वीरबहादुर खत्री (२०२७)	क) **राता फूलहरू** कवितासंग्रह (२०६४)
३४	वृन्दक्षितिज मगर (२०३५)	क) **आस्थाका पर्खालहरू** कवितासंग्रह (२०६२)
३५	खेमराज गाउँले (२०४४)	क) **जलजलाको सन्देश** कविता संग्रह (२०६५)

माथि उल्लेखित कवि र कविताकृतिबाहेक अन्य थुप्रै कविताहरूले फुट्कर रूपमा विभिन्न कविताहरू विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशन गरेको पाइन्छ । यसरी हेर्दा रोल्पा जिल्लामा कविता विधाको सिर्जना अन्य विधाको तुलनामा बढी भएको छ ।

३.२.२. रोल्पा जिल्लाका गजलकार र गजलकृतिहरू

रोल्पा जिल्लामा कविता पछि फस्टाएको र मौलाएको साहित्यिक विधा गजल हो । कविताकै एउटा अङ्गका रूपमा लिइने गजल लेखन परम्परा रोल्पा जिल्लाको सन्दर्भमा लोभलाग्दो छ । विभिन्न गजल स्रष्टाहरूले सृजना गरेको गजल संग्रहहरू र गजल स्रष्टाहरूलाई यसप्रकार देखाउन सकिन्छ ।

प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरूको विवरण

क. सं.	नामथर	प्रकाशित कृति र वर्ष
१	टिकाराम उदासी (२०३०)	**वर्तमानमा बाँच्न खोज्दा** गजलसंग्रह (२०५६) **परिवेशका धूनहरू** गजलसंग्रह (२०५६)
२	कुलानन्द गिरी (२०१५)	**प्रचण्डको सपना** गजल संग्रह (२०६८)
३	उदय जी. एम. (२०२८)	**उनका गजल** संयुक्त गजल संग्रह (२०५९)
४	इन्द्र यात्री (२०४२-२०६४)	**स्पन्दन** संयुक्त गजलसंग्रह (२०६०) **स्पन्दन -२** संयुक्त गजलसंग्रह (२०६२) **जिजीविषा** गजलसंग्रह (२०६७)

५	रमेश सुवेदी (२०३०)	**मनको तरेली** गजलसंग्रह (२०६३) **त्रिवेणी संयुक्त** गजलसंग्रह (२०६२)
६	गायत्री घर्तीमगर	**जिन्दगी** गजलसंग्रह (२०६२)
७	दायु मर्सिफुल (२०३३)	**त्रिवेणी** सयुंक्त गजलसंग्रह (२०६७)
८	कविता उपाध्याय (२०३८)	**त्रिवेणी** संयुक्त गजलसंग्रह (२०६७)
९	कुल अवशेष (२०३४)	**स्पन्दन-२** सयुंक्त गजलसंग्रह (२०६२)
१०	ओम मन्छी (२०३४)	**स्पन्दन** सयुंक्त गजलसंग्रह **तरङ्ग** गजलसंग्रह (२०६१) **स्पन्दन-२** संयुक्त गजलसंग्रह (२०६२)
११	मिलन उपहार पुन (२०३५-२०६४)	**स्पन्दन-२** सयुंक्त गजलसंग्रह (२०६२)
१२	डि. बि. टुहुरो (२०३५)	**स्पन्दन** सयुंक्त गजलसंग्रह (२०६०) **स्पन्दन-२** सयुंक्त गजलसंग्रह (२०६२)
१३	नवीन विभास (२०३६)	**उनका गजल** गजलसंग्रह (२०५९)
१४	कृष्ण डि. सी. (२०३६)	**आत्मकथा** गजलसंग्रह (२०६१) **स्पन्दन-२** सयुंक्त गजलसंग्रह (२०६२)
१५	एम. जी.	**त्रि-सिन्धु** संयुक्त गजलसंग्रह (२०६८)
१६	केवी विरही (२०४१)	**स्पन्दन-२** सयुंक्त गजलसंग्रह (२०६२)
१७	प्रेमप्रकाश मायालु (२०४२)	**त्रि-सिन्धु** संयुक्त गजलसंग्रह (२०६८)
१८	बोम बहादुर घर्ती (२०४३)	**सोच्वोके** गजलसंग्रह (२०६६)
१९	रक्ष क्षेत्री (२०४४)	**चञ्चल मन चुलबुले हुँदा** गजलसंग्रह (२०६३)
२०	एल. बी. महरा (२०४४)	**क्रान्तिकारी हातहरू** संयुक्त गजलसंग्रह (२०६७)
२१	खेमराज गाउँले (२०४४)	**क्रान्तिकारी हातहरू** संयुक्त गजलसंग्रह (२०६७)
२२	नवीन डिसी अनमोल (२०४४)	**युद्धका पीडाहरू** गजलसंग्रह (२०६३)
२३	रेग बहादुर पुन (२०४५)	**क्रान्तिकारी हातहरू** संयुक्त गजलसंग्रह (२०६७)
२४	धिरज वि. एम. (२०४५)	**तड्पिएका मनहरू** गजलसंग्रह (२०६४)

२५	दिपेश पराइ विष्ट (२०४७)	**आफ्नै देशको माटो प्यारो** गजलसंग्रह (२०६७)
२६	निम शीतल (२०४७)	**कथा कहानी** गजलसंग्रह (२०६५)
२७	वसन्त विष्ट अलपत्र (२०४८)	**पलपलको याद** गजलसंग्रह (२०६६)
२८	विष्णु पुन सन्यास (२०४९)	**सपना र संकल्प** गजलसंग्रह
२९	डि. बी. मगर स्वदेश (२०५०)	**एकयात्रा अनेक मोड** गजलसंग्रह
३०	विवेक सेन (२०५०)	**निशानी** गजलसंग्रह (२०६६)
३१	केशरी विष्ट (२०५०)	**समर्पण** गजलसंग्रह (२०६८)

यसरी हेर्दा रोल्पा जिल्लामा गजललेखन परम्परा ५० को दशकदेखि सुरु भएको पाइन्छ । गजल लेखनको प्रारम्भ यस जिल्लामा ढिलो भए पनि गजल लेखनमा उल्लेख्य नवप्रतिभाहरू लागिरहेका छन । रोल्पाको सन्दर्भमा टिकाराम उदासी, कुलानन्द गिरी, ओम पंक्षी, इन्द्रयात्री, रमेश सुवेदी, डिबी टुहुरो, नवीन विभास, गायत्री घर्तीमगर, कृष्ण डिसी, केवी विरही आदि चर्चित गजलकारहरू छन । यसका साथै पत्रपत्रिकाहरू तथा एफ. एम. रेडियोजस्ता सञ्चारका माध्यमबाट आफ्ना गजल प्रस्तुत गर्ने नयाँ पुराना प्रतिभाहरूका गजलले रोल्पा जिल्ला जगलमय बनेको भेटिन्छ । यी गजलस्रष्टाहरूले रोल्पाली साहित्यको गजल विधामा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याएका छन ।

३.२.३. रोल्पा जिल्लाका कथा र कथाकार

अन्य विधाको तुलनामा रोल्पा जिल्लामा कथा लेखनपरम्परा न्यून रहेको छ । रोल्पा जिल्लाका ओम प्रतीक, नवीन विभास, गुञ्जबहादुर डाँगी, वृन्दक्षितिज मगर, अमर रोल्पाली, परशुराम अभागी, कुल अवशेष, कृष्ण डिसी आदि कथाकारहरूले कथा विधामा कलम चलाएको पाइन्छ । रोल्पा जिल्लामा प्रकाशित पुस्तकाकार कथाकृति र कथाकारहरूलाई निम्नानुसार चिनाउन सकिन्छ ।

प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरूको विवरण

क्र. सं.	नामथर	कथा कृति
१	ओम प्रतीक (२०५५)	नेपाली सिनेमाका कथाहरू : क) ढुकढुकी, ख) कुरुक्षेत्र, ग) तिम्रो माया ९९ मेरो माया सय टेलिसियलमा पटकथा क) मोड, र ख) कथा आदि

२	वृन्दा क्षितिज मगर (२०३५)	क) सुनछहरीको ऐनामा कथासंग्रह (२०६४)
३	नवीन विभास (२०३६)	आधाँबाटो हिडेपछि कथासंग्रह (२०५६)
४	गुञ्जबहादुर डाँगी (२०३९)	छोरा छोरीको सपना कथासंग्रह (२०६२)

यी माथिका पुस्तकाकार कृतिहरूबाहेक विभिन्न पत्रपत्रिका, बुलेटिन आदिमा अन्य कथाकारहरूले प्रशस्त कथाहरू प्रकाशन गरेका छन ।

३.२.४. रोल्पा जिल्लाका उपन्यासकार र उपन्यास कृतिहरू

रोल्पा जिल्लामा शिक्षाको जागरण जस्तै साहित्यको विकास पनि निकै ढिलो भएको पाइन्छ । करिब शताब्दीको पहिलो दशकदेखि कविता विधाबाट प्रारम्भ भएको रोल्पा जिल्लाको लिखित साहित्यिक इतिहासमा उपन्यास विधाको जन्म निकै पछि भएको पाइन्छ । हाल सम्मको खोजअनुसार नारायणप्रसाद सुवेदीले २०२९ सालमा **प्रेम अपराध** उपन्यास लेखेपनि त्यसको प्रकाशन गर्न सकेनन् । हाल त्यसको पाण्डुलिपी मात्र उपलब्ध छ । प्रकाशनका हिसाबले उदय जि. एम. को **कालो टिका** उपन्यास (२०५६) नै रोल्पा जिल्लाको प्रथम उपन्यास हो । यसपछि रोल्पा जिल्लाको उपन्यास विधामा कलम चलाउने स्रष्टाहरू खेमराज शर्मा, बलबहादुर घर्ती, डा. बालकृष्ण सुवेदी, शोभाराम वली आदि रहेका छन । यसरी हेर्दा रोल्पा जिल्लाको उपन्यास परम्परा त्यति लामो छैन । रोल्पा जिल्लाका उपन्यासकार र उपन्यासकृतिहरूलाई यस प्रकार देखाउन सकिन्छ ।

प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरू

क्र. सं.	नामथर	उपन्यास कृति
१	उदय जी. एम.	**कालो टिका** उपन्यास (२०५६)
२	खेमराज शर्मा	**दोमाई** उपन्यास (२०६१) **छोरी** उपन्यास (२०६४)
३	डा. बालकृष्ण सुवेदी	**महापुरुष** उपन्यास (२०६२)
४	बलबहादुर घर्ती	**हिउँदको पहिलो दिन** उपन्यास ()२०६१
५	शोभाराम ओली	**अधुरो जिन्दगी** (२०६१)

३.२.५. रोल्पा जिल्लाका लेखक/साहित्यकार र तिनीहरूका अन्य रचनाकृतिहरू

रोल्पा जिल्लामा कविता, गजल, कथा, उपन्यास बाहेक संस्मरण, निबन्ध, नाटक, आलेख, जीवनी, मातृभाषाका रचनाकृति लगायत थुप्रै पुस्तकाकार कृतिहरूका सृजना

रोल्पाली स्रष्टाहरूले गरेका छन । यी विधाका रचनाहरूलाई संयुक्त रूपमा तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरू

क्र. सं.	नामथर	पुस्तकाकारकृति
१	उदय जी. एम. (२०२८)	**पुच्छर नभएका हुनुमान** निबन्ध संग्रह (२०५९)
२	नवीन विभास	**रातपनि ऐठन परेको रातमा** निबन्ध संग्रह (२०६०)
३	अमर जी. एम.	**A Collection of Essays** अङ्ग्रेजी निबन्ध संग्रह (२०६१)
४	हिम्मत बराल मगर (ध्रुव)	**समरयात्रा** संस्मरण संग्रह
५	निर्मल महरा (२०४०)	**गौरवशाली इतिहास र युद्धमोर्चाका अनुभूतिहरू** संस्मरण संग्रह (२०६३) **फर्केर हेर्दा जनयुद्धका दश वर्ष** संस्मरण संग्रह (२०६५) **उदाउदो चीन** संस्मरणसंग्रह (२०६४)
६	श्याम बुढामगर (२०३१)	**ती आधिमय दिनहरू** संस्मरणसंग्रह (२०६४)
७	वृन्दक्षितिज मगर	**गण्डक अभियान** संस्मरण संग्रह
८	गणेशप्रसाद सुवेदी (२०३०)	**गरिबको जीन्दगी** नाटकसंग्रह (२०५६)
९	अमररोल्पाली (२०२१)	**इन्द्रेणी** बालकवितासंग्रह (२०६१)
१०	भोजराज आचार्य	**बालपोष** बालकविता संग्रह (२०६१) **बाजेको लौरो** बालकविता संग्रह (२०६२)
११	गोविन्दराज पुन	**सिर्जनाको सागर** विविध कोसेली संग्रह (२०६५)
१२	नन्दकिशोर पुन पासाङ (२०२२)	**इतिहासको रक्तिम पाइला** आलेख संग्रह (२०६४)
१३	इन्द्रयात्री (२०२४-२०६४)	लोकगीत संगालो **चिनारी** (२०५५) **रुमाल साटेर** लोकगीत संगालो (२०५५)

१४	परशुराम अभागी (२०३२)	**कानैमा सुनको बाली छ** लोकगीत संगालो (२०६१)
१५	मधु वली (२०४३)	**अधुरो जीवनको अधुरै सपनाहरू** जीवनी संग्रह
१६	बम कुमारी बुढा (२००७)	**पो ओल्जे छेङा** मगरभाषाको लेखसंग्रह (२०५५) **मगर कर्मकाण्ड संस्कृति र संस्कार** (२०५६) **सअलिन्या मरुरे पोका** अनुवाद (२०५९) **भूम्या** संस्कृति (२०६०) **मङ्ङर पाङलन् पो लः मीन** शब्दज्ञान (२०६४)
१७	प्रेमप्रकाश मायाँलु जी. एम.	**युङ्ला रो** कवितासंग्रह (२०६५)
१८	टिकाराम उदासी	**गलजसिद्धान्त र नेपाली गजलको इतिहास** समालोचना (२०५५)

यसरी हेर्दा रोल्पा जिल्लाको लिखित साहित्यको सुरुवात शताब्दीको करिब पहिलो दशकदेखि भएको पाइन्छ । शिक्षाको जागरणमा आएको ढिलाइपन, देशको राजनैतिक अराजकता, अविकसित भौगोलिक अवस्था जस्ता कारणहरूले पनि रोल्पाको लिखित साहित्य धेरै पछि मात्र आएर सुरु हुन पुग्यो । स्वर्गद्वारी महाप्रभुको ककारादीकिर्तन शीर्षकको कविता पहिलो लिखित साहित्यिक दस्तावेज भए पनि प्रकाशनका हिसाबले खडानन्द सुवेदीको **विजयनगरको कथा** (२०१२) नामक गीतिका नै रोल्पाली साहित्यको पहिलो मुख्य रचनाकृति हो । यसरी प्रारम्भ भएको रोल्पाको लिखित साहित्यको परम्पराले झण्डै ६ दशकको अवधि पार गरिसकेको छ । खासगरी पछिल्लो तीन दशकमा रोल्पामा साहित्यिक गतिविधि तिब्रतर रूपमा अघि बढेको पाइन्छ । साहित्यका विविध विधाहरू कविता, गजल, गीत, उपन्यास, कथा, नाटक, एकाङ्की, निबन्ध, संस्मरण, जीवनी, आलेख, राजनैतिक पुस्तक, समालोचना आदिमा रोल्पाली स्रष्टाहरूले आफ्नो कलम चलाएका छन । रोल्पाको लिखित साहित्यको इतिहास ढिलो प्रारम्भ भए पनि हाल सम्म आउँदा उल्लेख्य प्रगति रोल्पाली लिखित साहित्यमा भएको छ । यसले नेपाली साहित्यको सम्बृद्धि र विकासमा योगदान पुऱ्याएको छ ।

३.३. रोल्पाली साहित्यको विकासमा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूको योगदान

पत्रपत्रिका साहित्य एवम् सूचना सामग्रीलाई पाठक वा जनसमुदायसमक्ष पुऱ्याउने सशक्त माध्यम हो । रोल्पा जिल्लामा प्रकाशित प्रथम पत्रिका 'सुनछहरी' (२०३४) हो । यसको प्रकाशनसँगै रोल्पा जिल्लामा पत्रपत्रिका प्रकाशन परम्परा प्रारम्भ हुन्छ । रोल्पा जिल्लाको साहित्यिक उत्थानको लागि भनिएर प्रकाशन गरिने प्रमुख पत्रिका ललित साहित्य परिषद, रोल्पाद्वारा प्रकाशित 'लालित्य' हो । यसका अलावा रोल्पा जिल्लामा स्थापित एवम् कार्यरत विभिन्न साहित्यिक संघसंस्था एवम् अन्य सरकारी तथा गैरसरकारी संघसंस्थाहरूद्वारा प्रकाशित गरिएका विभिन्न साहित्यिक पत्रपत्रिका, मुखपत्र, बुलिटिन, समाचारमूलक पात्रपत्रिका आदिले पनि जिल्लाको साहित्यिक विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै आएका छन । साहित्यिक पत्रपत्रिका बाहेक मुखपत्र, बुलिटिन समाचारमूलक पत्रिका आदिले पनि साहित्यिक स्तम्भहरू खडा गरी स्थापित स्रष्टा तथा नवप्रतिभाहरूको लेखरचना प्रकाशित गरी साहित्यिक माहोलको विकास गर्दै आएको पाइन्छ । यस्ता महत्त्वपूर्ण पत्रपत्रिकाहरूको सङ्क्षिप्त परिचय यसप्रकार दिन सकिन्छ ।

३.३.१. सुनछहरी (२०३४)

सुनछहरी (साहित्यिक सङ्कलन : २०३४) रोल्पाको प्रथम प्रकाशित पत्रिका हो । बालकल्याण व्यवसायिक माध्यमिक विद्यालय लिवाङ रोल्पाद्वारा प्रकाशित यस पत्रिकाका प्रधानसम्पादक मुख्यनाथ तिवारी र सहसम्पादक नारायण सुवेदी हुन् । समाज र देशको मंगलमय आशाको मिलनका रूपमा रहेको यस पत्रिकाले राष्ट्र र समाजको अभ्युदयका लागि जलअच्छादित मेघ झैं परोपकारिताको गौरवान्वित पृष्ठभूमि परिलक्षित गर्ने तत्परता अभिव्यक्त गरेको छ । (सुनछहरी, २०३४ : ३) यस पत्रिकामा अनुसन्धनात्मक लेखसहित विभिन्न साहित्यिक विधाहरू (कथा, कविता, समालोचना) संस्कृति, रिपोर्ट पत्र, चुट्किला अनुवाद आदि २१ ओटा लेख रचना प्रकाशित छन । राष्ट्रिय सेवा र त्यसको उपयोगिताबारे अनुसन्धानात्मक लेखका साथै शिक्षण विधिबारे प्रकाश पारिएका सामाग्रीहरूले यो पत्रिका बढी व्यवहारिक अनुसन्धनात्मक रहेको छ, भने कविता, कथा आदि विधाका सामग्रीले यो साहित्यिक पत्रिका बन्न पनि सफल भएको छ । तत्कालिन प्रशासनिक प्रतिबन्धताका कारण पहिलो अङ्कबाहेक अन्य अङ्कहरू प्रकाशन तथा वितरण हुन नसकेको यो साहित्यिक पत्रिका अहिले निस्क्रिय छ । तथापी यो पत्रिका रोल्पाली पत्रपत्रिकाको इतिहासमा पहिलो साहित्यिक पत्रिका हो ।

३.३.२. हटारु (२०३७)

वि. सं. २०३७ मा लिवाङमा कुलानन्द गिरी र कृष्णबहादुर महराद्वयको सम्पादकत्वमा **हटारु** (२०३७) विशुद्ध साहित्यिक पत्रिका प्रकाशित भएको देखिन्छ ।

३.३.३. संगालो (२०४२)

२०४२ सालमा लिवाङका जुनियर रेडक्रसका सदस्यहरूले **सँगालो** पत्रिका प्रकाशित गरेको पाइन्छ । यो पत्रिका साहित्य प्रधान थियो र साहित्यमा रुचि राख्ने रोल्पाका समकालीन स्रष्टाहरूलाई साहित्य सृजना गर्न यसले निकै प्रोत्साहन गरेको थियो । यस पत्रिकाको पहिलो अङ्कबाहेक अरु अङ्क प्रकाशित हुन सकेनन् ।

३.३.४. जलजला (२०४५)

जलजला (२०४५) सालमा कर्मचारी मिलनकेन्द्र रोल्पाद्वारा प्रकाशित पत्रिका हो । बीच बीचमा केही अङ्कहरू छुटेको भए पनि हालसम्म यो पत्रिका वार्षिक रूपमा निरन्तर प्रकाशित हुँदै आएको छ । रोल्पामा कार्यरत राष्ट्रसेवकहरूका मौलिक लेख, रचना र अभिव्यक्तिको सँगालोका रूपमा कर्मचारी मिलनकेन्द्रको मुखपत्र स्वरूप यो पत्रिका प्रकाशित भएको पाइन्छ । जलजला पत्रिकामा नेपाली साहित्यका कथा, कविता, नाटक, मुक्तक एवम् विभिन्न विषयमा लेखिएका लेखका साथै चुट्किला र अरु प्रकारका सामग्रीहरू सङ्कलित गरिएको पाइन्छ । कृषि, कर्मचारी प्रशासन, व्यापार तथा अन्य समसामयिक विषयवस्तुमा आधारित विविध लेखहरूका साथै सुन्दर मौलिक अभिव्यक्ति पनि यसमा प्रकाशित हुँदै आएका छन (भारती, २०६२ : १२७) । चोटिला अध्ययन अनुसन्धानपरक सुन्दर अभिव्यक्तिहरूको प्रकाशन हुने भएकाले रोल्पालीहरूको बौद्धिकस्तर अभिवृद्धि गर्नमा यो पत्रिका निकै सफल भएको छ । यस पत्रिकाले पनि रोल्पा जिल्लाको भाषा र साहित्यको विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ ।

३.३.५. जलजला (२०५०)

जलजला (२०५०) अनेरास्ववियू (क्रान्तिकारी) द्वारा प्रकाशन गरिएको साहित्यप्रधान पत्रिका हो । केही अंकमै सीमित भए पनि यस पत्रिकाले साहित्यको विकासका लागि बल पुऱ्याएको देखिन्छ । विशेषगरी परिवर्तनशील तथा विद्रोहात्मक विचार एवम् समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने दिशामा केन्द्रित साहित्यिक रचनाहरू यस पत्रिकामा प्रकाशित भएका छन । हाल यो पत्रिका बन्द अवस्थामा रहेको छ ।

३.३.६. महिला गर्जन (२०५४)

अखिल नेपाल महिला संघ (क्रान्तिकारी), रोल्पाबाट प्रकाशित **महिला गर्जन** (२०५४) नारी प्रधान साहित्यिक पत्रिका हो । सशस्त्र विद्रोह सुरु भएपछि प्रकाशन थालिएको यो पत्रिकामा नारीका विद्रोहात्मक आवाजहरू मुखारित भएको पाइन्छ । यो पत्रिका पनि केही अंक पछि निरन्तर अगाडि बढ्न सकेन ।

३.३.७. स्मारिका (२०५४)

प्रधानसम्पादक बमकुमारी बुढामगरको वि. सं. २०५४ मा प्रकाशित **स्मारिका** अर्को पत्रिका हो । ८६ औं अन्तराष्ट्रिय नारी दिवसको अवसर पारेर प्रकाशित गरिएको सो स्मारिकामा वि. सं. २०५३ को नारी दिवसमा रोल्पाली महिलाहरूले गरेको कार्यक्रमको विशेषताहरू समेटेर तयार पारेको भए पनि समकालीन स्रष्टाहरूका लेख रचनाहरू पनि प्रकाशित भएको पाइन्छ ।

३.३.८. जन्जीरले बाँधिएका हातहरू (२०५४)

जन्जीरले बाँधिएका हातहरू रोल्पाली बन्दीहरूद्वारा प्रकाशित सामाजिक साहित्यिक सङ्कलन हो । २०५४ सालमा रोल्पा जिल्लाको लिवाङ कारागारभित्र रहेका सम्पूर्ण बन्दीहरूका मौलिक, मार्मिक र स्तरीय रचनाहरूलाई यसमा सङ्ग्रहित गरिएको छ । जेलसुधार समिति, रोल्पाको प्रकाशनमा प्रकाशित यस पुस्तकाकार पत्रिकामा कविता, गीत, चिठी, स्मरण, कथा र विभिन्न लेखरचनाहरू सङ्कलित गरिएको छ । यो पनि विशुद्ध साहित्यप्रधान पत्रिका हो । तीर्थराज ओलीको प्रधानसम्पादकत्वमा प्रकाशित यो पत्रिका ४३ वटा विभिन्न लेखरचनाहहरू संग्रहका रूपमा यसमा आएको छ । (सरिता, २०६२ : १२९) समाज, राष्ट्र, राजनीति र प्रशासनमा आएको, मनपरितन्त्र र तानाशाहीवृत्तिको परिणामस्वरूप सोझासाझा रोल्पालीहरूले एकमुठी सुखको सास फेर्न नपाएको भए पनि आफ्ना क्रान्तिकारी आवाजहरू अझै बुलन्द गर्दै आएको कुरा यस पत्रिकामा सङ्कलित कविता, गीत आदिको अध्ययन गर्दा स्पष्ट हुन्छ । यसमा समाविष्ट रचनाहरू लेखनका दृष्टिले बालकहरूको तोतेबोलीझै लागे पनि तिनमा नयाँ जनसमरका भावपूर्ण बिम्बहरू छन । रोल्पाली जनताका स्पन्दनशील अनुभूति र दरिला सङकल्पले कुदिएका सौन्दर्यचिन्तनहरू । (जेलसुधार समिति, २०५४ : १) यस पत्रिकालाई तत्कालीन प्रशासनले

बन्देज गरिदियो तर पनि यस पत्रिकाले रोल्पाली भाषा साहित्यको विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ ।

३.३.९. साङ् (२०५५)

साङ् प्रकाशन समिति, रोल्पाले वि. सं. २०५५ सालमा डी. बी. टुहुरोको प्रधानसम्पादकत्वमा साङ् पत्रिका प्रकाशित गरेको हो । यस पत्रिकामा नेपाल मगर संघ जिल्ला समिति, रोल्पाका मगर साहित्यानुरागीहरूका सृजनात्मक कोसेलीहरू सङ्गालिएका छन । साङको दोस्रो अङ्कको सम्पादकीयमा भनिएको छ-मगरहरूको आफ्नै भाषा भए तापनि साङ्लाई खस नेपाली भाषामै प्रकाशन गरेको छौ, यसो हुनुको पछाडि दुई कारण छन ती के भने पहिलो त सबै मगरहरूलाई आफ्नो धर्म, भाषा र संस्कृतिको पहिचान गराउनु हो, दोस्रो महत्त्वपूर्ण कुरा त मगरहरूका धर्म, भाषा र संस्कृति, रीतिरिवाज आदिलाई अन्य मगरहरू समक्ष परिचित गराउनु हो (साङ्, २०६१ : ३) । यस सम्पादकीय अभिव्यक्तिबाट प्रस्तुत पत्रिका पूर्णतः मगर भाषा, साहित्य, संस्कृति, कला, धर्म रीतिरिवाजको विकास एवम् संरक्षण गर्न विशेष भूमिका खेलेको छ । यो पत्रिकाले पनि खासै नियमितता पाउन सकेको छैन ।

साङ् विशुद्ध साहित्यिक पत्रिका हो । यसमा नेपाली भाषामा लेखिएका कविता, गजल, कथा, संवाद, चिठी, लेख आदि रचनाहरूका साथै मगर धर्म, संस्कृति, भाषासम्बन्धी अनुसन्धनात्मक, विश्लेषणात्मक लेखहरू मगर भाषा मै पनि समावेश गरिएका छन । यसको प्रथम प्रकाशन २०५५ सालमा भएको थियो ।

३.३.१०. जलजलाका गीतहरू (२०५६)

वि. सं. २०५६ सालमा **जलजलाका गीतहरू** नामक साहित्यिक पत्रिका प्रकाशित भएको पाइन्छ । सशस्त्र युद्धका क्रममा जनसांस्कृतिक महासंघले प्रकाशित गरेको उक्त पत्रिकामा पीडा, आक्रोस र विद्रोका स्वरहरू कविता र गीतको माध्यमबाट प्रस्तुत गरेको देखिन्छ तर यो पत्रिका पनि अङ्क १ मै सीमित रह्यो ।

३.३.११. रोल्पा बिम्ब (२०५७)

रोल्पा बिम्ब २०५७ मा प्रकाशित साहित्य प्रधान पत्रिका हो । पढाइलेखाइ र अन्य विभिन्न कामका सिलसिलामा रोल्पादेखि राजधानी काठमाडौंसम्म आएर अस्थायी रूपमा बसोबास गरिरहेका युवाहरूको सक्रियतामा स्थापित रोल्पा विकास समाजको प्रथम कोसेली

स्वरूप रोल्पाबिम्ब पत्रिका प्रकाशित भएको देखिन्छ । भोजराज आचार्यको सम्पादकत्वमा राजधानीबाट प्रकाशित यस पत्रिका विशुद्ध रूपमा रोल्पालीहरूको भावना र सृजनाको सङ्गम बनेका छ । यस पत्रिकामा साहित्यका कविता, गजल, कथा नाटक, नियात्रा, सम्वाद एवम् लेख निबन्धहरू छापिएका छन । जिल्ला बाहिरबाट प्रकाशित हुने पत्रिका भए पनि यसले जिल्लाको भाषा, साहित्य र संस्कृतिको उन्नयनका लागि समर्पित हुँदै आएको छ ।

३.३.१२. **लालित्य** (२०५८)

लालित्य रोल्पा जिल्लामा सङ्गठित रूपमा क्रियाशील रोल्पाको पहिलो साहित्यिक संस्था ललित साहित्य परिषद्को कोसेलीका रूपमा २०५८ सालमा प्रकाशित भएको हो । रोल्पा जिल्लाको साहित्यिक विकासमा लालित्य साहित्यिक पत्रिकाले विशेष महत्त्व राख्दछ । डीबी टुहुरोको प्रधानसम्पादकत्वमा प्रकाशित लालित्य साहित्यप्रधान पत्रिका हो । यस पत्रिकामा कविता, गीत, गजल, मुक्तक, निबन्ध, नाटक, आत्मकथा संस्मरण, हाइकु जस्ता साहित्यिक रचनाहरू समावेश भएका छन् । कविताको प्रधानता रहेको यस अङ्कहरूमा व्यङ्ग्यलेख, कथा, चिठी, मनोवाद क्यासेट समीक्षा, गीतिकथा, लघुकथा, पुस्तकसमीक्षा जस्ता साहित्यका बहुविधा उपविधाहरूको समावेश भएको छ । विशुद्ध साहित्यिक पत्रिकाको रूपमा नियमित प्रकाशित हुँदै आएको यस पत्रिकामा साहित्यका सबै विधाहरूलाई समेट्दै पुराना तथा नयाँ स्रष्टाहरूलाई स्थापित गराउँदै आएकोले यो पत्रिका रोल्पाली स्रष्टाहरूका लागि चौतारी बन्न सफल भएको छ ।

३.३.१३. **कोपिला** (२०५८)

२०५८ सालमा तुल्सी आवासीय नि. मा. वि. लिवाङ रोल्पाले **कोपिला** नामक बालपत्रिका प्रकाशन गरेको पाइन्छ । त्यस पत्रिकामा कक्षा ६ र ७ मा अध्ययनरत छात्र छात्राहरूका कविता र मुक्तकहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ । वार्षिक रूपमा प्रकाशन हुने भनिए पनि उक्त बालपत्रिका प्रथम अङ्कै सीमित हुन पुगेको छ ।

३.३.१४. **जनज्वाला** (२०५८)

जनज्वाला (२०५८) माओवादी जनयुद्धको उद्गम स्थलका रूपमा चिनिने रोल्पाको थवाङबाट प्रकाशित पत्रिका हो । लियो मेसिनको सहायताले प्रकाशन थालिएको सो पत्रिका पनि साहित्यिक पत्रिका नै हो । साहित्यका विधाहरूमार्फत विद्रोहका स्वरहरू उजागर गर्ने

काम जनज्वालाले गरेको पाइन्छ । उक्त पत्रिका २०५८ देखि २०६० सम्म आएर पूर्णविराम लागेको पाइन्छ ।

३.३.१५. दियालो (२०६०)

साहित्यिक त्रैमासिक हवाई पत्रिकाका रूपमा २०६० वैशाख जेठदेखि निस्कन थालेको **दियालो** पत्रिका सन्ध्या साहित्य समाजको प्रकाशनमा प्रकाशित भएको रोल्पा जिल्लाकै पहिलो हवाइ पत्रिको हो । महेन्द्र रोका (शिशिर) को सम्पादकत्वमा प्रकाशित यो पत्रिका विशुद्ध साहित्यिक पत्रिका हुनुका साथै सूचनामूलक पत्रिका पनि हो । नवीन साहित्यिक प्रतिभाहरूका रचनाहरूलाई विशेष महत्त्व दिइएको यस पत्रिकामा साहित्यका कविता, गजल, गीत, मुक्तक, कथा, निबन्ध, चिठी, लघुकथा, संस्मरणका साथै मनोरञ्जनात्मक चुट्किला आदि विधा उपविधाहरू समावेश भएको देखिन्छ । हवाई पत्रिकाको सीमा र संरचनामा छापिने यस पत्रिकाको प्रत्येक अङ्कमा भलाकुसारी स्तम्भ अन्तर्गत रोल्पाका साहित्यकारहरूका परिचय, उनीहरूको जीवनी, विचार र मान्यताहरूलाई पाठकसमक्ष सञ्चार गर्ने प्रयास गरिएको छ । प्रकाशन प्रारम्भ भएको एक वर्ष पश्चात यो पत्रिकाले हालसम्म निरन्तरता पाउन सकेको छैन ।

३.३.१६. नवगोधूली (२०६०)

नवगोधूली २०६० हवाई पत्रिका सृजनशील रोल्पाली साहित्य समूहद्वारा प्रकाशित अर्को त्रैमासिक साहित्यिक पत्रिका हो । साहित्यका विविध विधासँगै विभिन्न जानकारीमूलक र मनोरञ्जनात्मक सामग्रीहरू पस्कने यो पत्रिका नव स्रष्टाको ढुकढुकी हुँदा हुँदै पनि निरन्तर प्रकाशन हुन सकेन । यो पनि एक वर्षमै सीमित भयो ।

३.३.१७. बगैंचा (२०६०)

रोल्पा कोर्चाबाङका केही उर्जाशील युवाहरूको सक्रियतामा वि. सं. २०६० देखि बगैंचा प्रकाशन हुन थालेको हो । घमण्ड घर्तीको सम्पादकत्वमा प्रकाशित बगैंचा पनि हवाई पत्रिका हो । यसको प्रकाशन २०६० माघ देखि भएको हो । जम्मा चार पृष्ठको यस पत्रिकामा कविता, गजल, मुक्तक, हाइकु, चुट्किला, पत्रमित्रता, वगैंचा प्रतियोगिता (सामान्यज्ञान) आदि सामाग्रीहरू छापिएको पाइन्छ । विविध विधाहरूको समावेश भए पनि यो कविताप्रधान लघुपत्रिका हो । यस पत्रिकाको प्रकाशनले हालसम्म निरन्तरता पाउन नसके पनि रोल्पाली साहित्यिक परम्पराको सम्बर्द्धन गर्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ ।

३.३.१८. **छहारी** (२०६०)

छहारी २०६० अर्को साहित्यिक त्रैमासिक हवाई पत्रिका हो । विवश पुनको सम्पादकत्वमा प्रकाशित यस पत्रिकामा साहित्यका कविता, गजल, मुक्तक, चिठी, हाइकु, कथा, लघुकथाका साथै चुट्किला, स्थानपरिचय, अनुवाद, कविता प्रतियोगिता, जानकारी भेटवार्ता, सूचना आदि सामग्रीहरू प्रकाशित भएका छन । छहारी मूलतः ग्रामीण क्षेत्रतिरका ओभेलमा परेका लेखकहरूका साहित्यिक रचनाहरूलाई प्रकाशनमा ल्याउने उद्देश्यले प्रकाशित भएको पत्रिका हो । यस पत्रिकाको अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको अनुवाद साहित्यको प्रकाशन पनि हो । यसैगरी यसमा भेटवार्ता स्तम्भ र पत्रमित्रता स्तम्भ राखिएको छ । यस पत्रिकाले लुकेका प्रतिभाहरूको जीवनी र उनीहरूका भावनालाई सार्वजनिक गरेको पाइन्छ । यसले रोल्पाली साहित्यको सम्बर्द्धनमा योगदान पुऱ्याए पनि प्रथम अङ्क बाहेक अरू अङ्क प्रकाशन हुन सकेको छैन ।

३.३.१९. **निहारिका** (२०६१)

दियो प्रकाशन समूह रोल्पाद्वारा २०६१ सालमा प्रकाशित **निहारिका** विशुद्ध साहित्यिक पत्रिका हो । यो त्रैमासिक पत्रिका हो । यस पत्रिकामा वरिष्ठ साहित्यकाहरूका विभिन्न विधाका लेखरचनाहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ । जम्मा ४० पृष्ठको लघुआकारको यस पत्रिकामा प्रमुख र लोकप्रिय सबै विधासँग सम्बन्धित रचनाहरू छापिएका छन । त्रैमासिक रूपमा प्रकाशन गर्ने लक्ष्य राखिएको यो पत्रिका पनि पहिलो अङ्कमै सीमित रह्यो ।

३.३.२०. त्भ्द्यक्क (२०६१)

TEBSS (२०६१) तुल्सी आवासीय मा. वि. लिवाङ रोल्पाद्वारा प्रकाशित मुखपत्र हो । यस विद्यालयद्वारा २०५८ सालमा प्रकाशित कोपिलाको परिमार्जनस्वरूप TEBSS आएको हो । विद्यालयका वार्षिक गतिविधि र साहित्यका विभिन्न विधाका लेखरचनाहरू यसमा प्रकाशित भएका छन । यो पत्रिकालाई वार्षिक प्रकाशन गर्ने लक्ष्य राखिएको भए पनि हालसम्म दोस्रो अङ्क आउन सकेको छैन ।

३.३.२१. **दीप जलन** (२०६३)

जिनाबाङबाट २०६३ मा **दीपजलन** त्रैमासिक साहित्यिक पत्रिकाको पहिलो अङ्क (माघ, फागुन, चैत्र) प्रकाशित भएको पाइन्छ । जिनाबाङी युवाहरूको प्रयासबाट पहिलोपटक प्रकाशित भएको उक्त पत्रिकाको दोस्रो अङ्क अझै आउन सकेको छैन ।

३.३.२२. **जनकम्युन** (२०६४)

जनकम्युन (२०६४) मासिक साहित्यिक पत्रिका हो । थवाङी युवाहरूको सयुंक्त प्रयासबाट काठमाडौंबाट प्रकाशन प्रारम्भ भएको यस पत्रिकामा विद्रोह र परिवर्तनको स्वर मुखरित भएको पाइन्छ । मासिक अंकमा प्रकाशन हुन थालेको यो पत्रिका एकवर्षभन्दा अगाडि बढ्न सकेन ।

३.३.२३. **बालदर्पण** (२०६५)

होलिभिजन बालअधिकार मञ्च लिवाङले बालदर्पण बालपत्रिकाको प्रकाशन २०६५ बाट सुरु गरेको हो । बालबालिकाहरूका साहित्यिक लेखरचनाहरू यसमा प्रकाशित भएको पाइन्छ । अर्धवार्षिक अंक दिने लक्ष्यले प्रकाशन सुरु गरेको बाल दर्पण हालसम्म ३ अङ्क आएका छन । यस पत्रिकाले बालसाहित्यमा बालबालिकाहरूलाई प्रेरित गरी जिल्लामा साहित्यिक माहोलको वातावरण तयार गरेको छ ।

३.३.२४. **दर्पण** (२०६८)

श्री राष्ट्रिय माध्यमिक विद्यालय खुमेल-४ रोल्पाले आफ्नो स्वर्ण महोत्सवको अवसरमा **दर्पण** नामक स्वर्ण स्मारिका (२०६७) प्रकाशित गरेको छ । उक्त स्मारिकामा विद्यालका गतिविधिका साथै साहित्यका विभिन्न विधाहरू पनि समेटिएका छन ।

३.३.२५. **हाम्रो रोल्पा** (२०६७)

हाम्रो रोल्पा (२०६७) अर्को साहित्यिक पत्रिका हो । यो पत्रिका प्रज्जवल सहिद स्मृति युवा क्लव जिनाबाङ -३ रोल्पाले प्रकाशन गरेको हो । हालसम्म यसका दुईवटा अङ्क प्रकाशन भएका छन । साहित्यका कविता, गीत, गजल, मुक्तक, संस्मरण, लघुकथा, कथा जस्ता विधाहरूको समावेश भएको यो पत्रिका निरन्तर रूपमा अगाडि बढिरहेको छ ।

३.३.२६. रोल्पा परिवेश (२०६८)

रोल्पा जिल्लाको पूर्वी भेग सुलिचौरमा स्थापित जलजला साहित्य परिषद्ले रोल्पा परिवेश (२०६८) नामक अर्धवार्षिक साहित्यिक पत्रिकाको पहिलो अङ्क २०६८ वैशाख-असोज प्रकाशन गरेर रोल्पा परिवेश प्रकाशन परम्परा थालेको छ । हालसम्म दोस्रो अङ्क प्रकाशन भइसकेको यस पत्रिका पनि विशुद्ध साहित्यिक अर्धवार्षिक पत्रिका हो । यसमा पनि साहित्यका विभिन्न विधा उपविधाहरूका रचनाकृतिहरू समावेश भएको पाइन्छ ।

३.३.२७. शीतविन्दु (२०६८)

राप्ती साहित्य परिषद् जिल्ला शाखा रोल्पाले पनि **शीतविन्दु** नामक अर्धवार्षिक साहित्यिक पत्रिका प्रकाशन गर्न थालेको छ । यसको पहिलो अङ्क २०६८ (वैशाख-असोज) बाट प्रकाशन प्रारम्भ भएको हो । साहित्यका कथा, कविता, गजल, मुक्तक, हाइकु, संस्मरण, आत्मकथा, जीवनी, लघुकथा जस्ता विधाउपविधाका कृतिहरू यस पत्रिकामार्फत पाठक माझ पस्किने काम भएको छ ।

३.३.२८. रोल्पा आवाज पाक्षिक (२०६३)

रोल्पा आजाव पाक्षिक (२०६३) एक समाचारपत्र हो । यो रोल्पाको समाचार-पत्रको इतिहासमा पहिलो पत्रिका हो । यसले पनि समाचारको अलावा साहित्यिक स्तम्भमार्फत स्रष्टाहरूका कविता, गीत, गजल, निबन्ध, लेख, विचार आदि प्रकाशन गरेको पाइन्छ । २०६५ सालसम्म प्रकाशित यो समाचार-पत्र हाल बन्द अवस्थामा छ ।

३.३.२९. रोल्पा समाचार साप्ताहिक (२०६३)

रोल्पा जिल्लाको साहित्यिक विकासमा विभिन्न समाचार पत्रहरूको भूमिका पनि निकै महत्त्वपूर्ण छ । जिल्लाबाट प्रकाशित हुने समाचार पत्रहरूले विभिन्न साहित्यिक स्तम्भमार्फत स्रष्टाहरूलाई परिचित एवं स्थापित गराउने काम गर्दै आएका छन् । वि.सं. २०६३ कार्तिक २३ बाट प्रकाशन प्रारम्भ गरेको रोल्पा समाचार साप्ताहिक समाचारपत्रले पनि साहित्य, कला, संस्कृतिसम्बन्धी स्तम्भ खडा गरी अग्रज तथा नवप्रतिभाहरूका कविता, गीत, गजल, मुक्तक, लेख, निबन्ध, व्यङ्ग्य, धारावाहिक उपन्यास आदि रचनाहरू प्रकाशित गर्दै आएको पाइन्छ । यस समाचार पत्रले रोल्पाली साहित्यिक धरातलमा उर्वर मलजल गरेको छ ।

३.३.३०. जलजला पोष्ट साप्ताहिक (२०६८)

रोल्पा जिल्लाको पूर्वी क्षेत्र सुलिचौरबाट प्रकाशन भइरहेको जलजला पोष्ट साप्ताहिक (२०६८) समाचारमूलक पत्रिका हो । यस पत्रिकाले पनि समाचारको साथ साथमा साहित्यिक स्तम्भहरू खडा गरी स्थापित तथा नवप्रतिभाहरूका कविता, गीत, गजल, निबन्ध लेख विचार आदि प्रकाशन गरिरहेको छ। यसले पनि रोल्पाली साहित्यको विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिइरहेको छ । जिवराज घर्तीको सम्पादकत्वमा प्रकाशित जलजला पोष्ट साप्ताहिक को प्रकाशन प्रारम्भ २०६८ भदौ ८ गतेबाट भएको हो ।

३.३.३१. जुनकिरी साप्ताहिक (२०६८)

रोल्पा जिल्लाको लिवाङबाट प्रकाशन भइरहेको **जुनकिरी** साप्ताहिक (२०६८) समाचारमूलक पत्रिका हो । कविता उपाध्यायको प्रधानसम्पादकत्वमा प्रकाशन हुने यस समाचारमूलक पत्रिकाले समाचारका अलावा साहित्यिक स्तम्भहरू पनि राखेर सृजनात्मक रचनाहरूलाई समेत प्रकाशन गरिरहेका छ । २०६८ पुस १३ बुधबारबाट प्रकाशन प्रारम्भ भएको यस पत्रिकामा छन्द कविता स्तम्भ 'मेरो माटो', 'गजल स्तम्भ' र बालरचना विशेष 'आँकुरा' स्तम्भ मार्फत साहित्यका विविध विधा उपविधाहरूका रचनाहरूलाई समेत समावेश गरी प्रकाशन गर्ने कार्य गरेको छ । यस पत्रिकाले पुराना तथा नयाँ प्रतिभाहरूका सिर्जनात्मक रचनाहरूलाई प्रस्फुटन गर्ने अवसर प्रदान गर्दै रोल्पाको साहित्यिक विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ ।

३.३.३२. एफ. एम. रेडियोहरू

आधुनिक विश्वसमाजमा सामाजिक विकाससँगै प्रविधिमा पनि व्यापक विकास भइसकेको छ । आजको युग प्रविधिको युग हो । प्रविधिको विकासले सञ्चार क्षेत्रलाई निकै सरल, सहज र सुलभ बनाएको छ । सञ्चार प्रविधिमा भएको विकासले गर्दा ग्रामीण क्षेत्रमा पनि सञ्चारका माध्यमहरू विस्तार हुँदै गएका छन । यसै सिलसिलामा रोल्पा जिल्लामा पनि एफ. एम. रेडियोहरू सञ्चालनमा आएका छन । यी एफ. एम. रेडियोहरूले पनि जिल्लाको साहित्यिक गतिविधिहरूलाई सम्बर्द्धन र प्रबर्द्धन गर्ने खालका साहित्यिक कार्यक्रमहरूको उत्पादन तथा प्रसारण गरिरहेका छन् । यी एफ. एम. रेडियोहरूले सञ्चालन गर्ने साहित्यिक कार्यक्रमहरूको छोटो जानकारी निम्न रहेको छ ।

(क) **रेडियो रोल्पा (२०६५)**

सामुदायिक रेडियो रोल्पा एफ. एम. ९३.८ मेगाहर्ज रोल्पाको पहिलो एफ. एम. रेडियो हो । वि. सं. २०६५ साउन ९ देखि आफ्नो प्रसारण सुरु गरेको रेडियो रोल्पाले 'मधुमाला', 'नफक्रेका फूल', 'अतितका छाल', 'गजलका धूनहरू', 'मुक्तक संसार' जस्ता साहित्यिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेर स्रष्टाहरूको सम्मान गर्नुका साथै साहित्यको उत्थानमा टेवा पुऱ्याउँदै आएको छ ।

(ख) **रेडियो जलजला (२०६५)**

वि. सं. २०६५ मै स्थापित सामुदायिक **रेडियो जलजला** एफ. एम. १०४.५ मेगाहर्ज अर्को एफ. एम. रेडियो हो । यस रेडियोले पनि 'साहित्य बाटिका', 'सप्तरंगी', 'मुक्तक संगीत', 'त्रिवेणी' 'गजलमय रात' जस्ता साहित्यिका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेर स्रष्टाहरूलाई पाठक तथा स्रोतासामु परिचित गराउँदै आएको छ ।

यसरी हेर्दा वि. सं. २०१८ सालमा सल्यान र प्युठानको केही भू-भाग मिलाई स्थापना गरिएको रोल्पा जिल्लामा जसरी शैक्षिक माहोल ढिलो गरी सुरु भयो, त्यसरी नै यहाँको साहित्यिक गतिविधिहरू पनि निकै ढिलो सुरु भएको पाइन्छ । रोल्पा जिल्लाको पत्रपत्रिकाको इतिहास हेर्दा २०३४ सालको सुनछहरी साहित्यिक पत्रिकालाई प्रथम पत्रिका मानिन्छ । ४० को दशकदेखि अहिलेसम्म आइपुग्दा झण्डै तीन दर्जनजति पत्रपत्रिकाहरू प्रकाशन भइसकेका छन । तथापी प्राय : पत्रिकाहरूले निरन्तरता पाउन सकेको भने देखिदैन । विभिन्न समयमा विभिन्न उतारचढाव हुँदै आएका रोल्पाली पत्रपत्रिकाको प्रकाशन परम्पराले रोल्पाको साहित्यिक विकास र विस्तारका लागि भने निकै महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन । यस जिल्लामा क्रमशः सामाजिक, शैक्षिक, राजनैतिक विकाससँगै चेतनास्तरमा बृद्धि हुँदै जाँदा साहित्यिक गतिविधिहरू पनि बढ्दै गएको पाइन्छ । पछिल्लो अवस्थासम्म आइपुग्दा जिल्लामा साहित्यिक पत्रपत्रिकाको प्रकाशन र स्थापना भई गतिविधिहरू तीब्र बनाउँदै लगिरहेकाले साहित्यिक माहोल अझ बन्दै गइरहेको छ । साहित्यको उत्थान र विकासका लागि यहाँका पत्रपत्रिकाहरूको योगदान उल्लेख्य छन ।

३.४. रोल्पाली साहित्यको विकासमा विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूको योगदान

रोल्पा जिल्लामा भाषा साहित्यसँग सम्बन्धित सङ्घसंस्थाहरू धेरै पछि आएर विकास हुन थालेको पाइन्छ । रोल्पा जिल्लाको पहिलो साहित्यिक संस्था जलजला पुस्तकालय (

२०४२) को स्थापना रोल्पा जिल्लाको ऐतिहासिक महत्त्वको घटना हो (भारती, २०६२ : १३७) । त्यसपछि रोल्पा विकास समाज (२०५५), ललित साहित्य परिषद् (२०५७), अखिल नेपाल लेखक संघ जिल्ला शाखा, रोल्पा (२०६३), राप्ती साहित्य परिषद् जिल्ला शाखा, रोल्पा (२०६४), नेपाली लेखक संघ जिल्ला शाखा, रोल्पा (२०६५), जलजला साहित्य परिषद् सुलिचौर, रोल्पा (२०६७) आदि रोल्पाका प्रमुख साहित्यिक संघसंस्था मानिन्छन । यी माथिका संघसंस्थाहरूले गरेका साहित्यिक गतिविधिको बारेमा क्रमशः तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.४.१. जलजला पुस्तकालय (२०४२)

चिन्तामणि आचार्यको सक्रियतामा २०४२ सालमा रोल्पा जिल्लाको सदरमुकाम लिवाङमा जलजला पुस्तकालयको स्थापना गरिएको थियो । पुस्तकालयको भवन निर्माण कार्य चिन्तामणि आचार्यकै संयोजकत्वमा खाद्यान्न लिवाङबाट २०३९ सालमा सम्पन्न भएको थियो (भारती, २०६२: २३७) । जिल्लामा पुस्तकालयको महसुस गरी जलजला पुस्तकालयको स्थापना भएको पाइन्छ र यसले रोल्पाको शैक्षिक एवम् साहित्यिक विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ ।

२०५२ मंसीर ५ गते चिन्तामणि आचार्यको अध्यक्षतामा एउटा तदर्थ समिति गठन भयो र यस समितिबाट जलजला पुस्तकालयको नाम परिवर्तन गरी नवजलजला पुस्तकालय राखियो । २०५९ सालमा पुस्तकालय समितिको साधारण सभाबाट किशोर आचार्यलाई अध्यक्ष पदमा नियुक्त गरियो र नवजलजला पुस्तकालयको कार्य समिति गठन भयो (भारति, २०६२ : १३७) ।

यस पुस्तकालयमा नेपाली र हिन्दी भाषासाहित्यका गरी जम्मा १,०११ वटा पुस्तकहरू सङ्कलन गरिएका थिए । २०५६ साल भदौं ५ गते किशोर आचार्यको अध्यक्षतामा उक्त पुस्तकालयलाई जलजला साझा पुस्तकालयका रूपमा दर्ता गरियो । फेरी २०५६/१०/१० को पहिलो साधारण सभाबाट किशोर आचार्यलाई अध्यक्षमा चयन गर्‍यो । यसरी विभिन्न समयमा नाम परिवर्तन भएर जलजला साझा पुस्तकालय बन्न पुगेको सो पुस्तकालय हालसम्म जासोतसो चलिरहेकै छ (भारती, २०६२ : १३७) ।

यसरी शिक्षा र साहित्यको कमजोर पृष्ठभूमि भएको रोल्पा जिल्लामा जलजला पुस्तालयले विभिन्न भाषा साहित्यसँग सम्बन्धित पुस्तकहरूको सङ्कलन गरी आम रोल्पाली पाठकहरूमा प्रेरणादायी कार्य गर्नु नै यस पुस्तकालयको मुख्य भूमिका रहेका छ । विभिन्न

समयमा शैक्षिक र साहित्यिक जागरण ल्याउने प्रयास गरेको यो पुस्तकालय अहिले सुषुप्त भएको र यस बाट रोल्पाका साहित्यिक गतिविधिहरूको विस्तारमा धेरै योगदान हुन सकेको छैन भन्ने स्पष्ट छ ।

३.४.२. रोल्पा विकास समाज (२०५२)

२०५२ सालको साउन महिनामा रोल्पा जिल्लाबाट विभिन्न पेशा र व्यवसाय गरी काठमाडौं अस्थायी रूपले बसोबास गरिरहेका विभिन्न व्यक्तिहरूले त्रिचन्द्र कलेजमा एउटा भेलाको आयोजना गरेका थिए । २७ जना रोल्पालीहरूको उपस्थिति रहेको सो भेलाले रोल्पा विकास समाजको स्थापना गर्ने उद्देश्यले १७ सदस्यीय तदर्थ समिति गठन गऱ्यो । ७ जना मध्येका भोजराज आचार्यले २०५२/०४/२४ गते दर्ता नं. ७१/०५/५२/५३ मा जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौंमा रोल्पा विकास समाजको दर्ता गरे । तत्पश्चात यसै सिलसिलामा २०५७ सालमा उक्त विकास समाजले रोल्पाबिम्ब नामक वार्षिक साहित्यिक पत्रिका प्रकाशन गऱ्यो । यस पत्रिकालाई वार्षिक रूपमा प्रकाशन गर्ने लक्ष्य राखिए पनि विविध कारणले हालसम्म ३ वटा अङ्कमात्र प्रकाशित छन । यसरी रोल्पाबिम्ब प्रकाशित गरेर रोल्पा विकास समाजले रोल्पाको साहित्यिक उत्थानका निम्ति महत्त्वपूर्ण कार्य गर्न थालेको पाइन्छ ।

३.४.३. ललित साहित्य परिषद् (२०५७)

वि. सं. २०५७ मा स्थापित ललित साहित्य परिषद्, रोल्पा विशुद्ध साहित्यिक संस्था हो । यस संस्थाको दर्ता २०५७ सालमा जि. प्र.का. दर्ता नं. ५८/०५७/०५८ मा भएको हो । रोल्पा जिल्लाको साहित्यिक इतिहासमा विधिवत रूपमा दर्ता भएर संस्थागत साहित्यको विकासको लागि यो नै पहिलो साहित्यिक संस्था हो (घर्ती, २०६८ : २५) । यस संस्थाले जिल्लाको साहित्यिक गतिविधिहरूलाई संस्थागत रूपमा सञ्चालन गर्दै आएको छ । यस परिषदले विभिन्न जन्मोत्सव, वार्षिकोत्सव, जन्मजयन्ती, स्मृति दिवस आदिको अवसरमा सभा, गोष्ठी, सम्मेलन, महोत्सव, प्रतियोगिता गर्दै आएको छ । लालित्य (२०५८) यस संस्थाको वार्षिक साहित्यिक प्रकाशन हो । त्यस्तै यस परिषदले जिल्लाका अग्रज साहित्यिक स्रष्टाहरूलाई पुरस्कृत एवम् सम्मान पनि गर्दै आएको छ ।

ललित साहित्य परिषद रोल्पाको गठनले भाषा साहित्यको विकासमा रोल्पालीहरूमा सचेतता जगाउँदै साहित्यको बहुमूखी विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएको छ । विभिन्न

समयमा विभिन्न साहित्यिक कार्यक्रमहरू आयोजना गर्दै यस संस्थाले लेखक साहित्यकारहरूका पुस्तकाकार कृतिहरूको विमोचन तथा उनीहरूको सम्मान गर्ने गरेको छ ।

३.४.४. अखिल नेपाल लेखक संघ जिल्ला शाखा रोल्पा (२०५९)

सशस्त्र युद्धको सेरोफेरोमा वि. सं. २०५९ तिर अखिल नेपाल लेखक संघ जिल्ला शाखा रोल्पाको स्थापना भए पनि त्यति क्रियशील हुन सकेको छैन । शुद्ध साहित्यिक संस्था नभएपनि यस संस्थाले आफ्नो लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यता, विचार, विमर्श आदिलाई उजागर गर्ने महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ ।

३.४.५. प्रगतिशील लेखक संघ, जिल्ला शाखा, रोल्पा (२०६३)

प्रगतिशील लेखक संघ, जिल्ला शाखा, रोल्पाको स्थापना वि. स.. २०६३ मा भएको हो । प्रगतिशील विचारहरूलाई आफ्ना रचनामार्फत पस्कने जमर्को सहित स्थापना भएको यो साहित्यिक संस्था पनि रोल्पाको सन्दर्भमा क्रियाशील साहित्यिक संस्था नै हो ।

३.४.६. राप्ती साहित्य परिषद् जिल्ला शाखा रोल्पा (२०६४)

वि. सं. २०६४ मा राप्ती साहित्य परिषद् जिल्ला शाखा, रोल्पा निकै क्रियाशील साहित्यिक संस्था हो । राप्ती साहित्य परिषद्को एघारौं अधिवेशनबाट जिल्ला शाखाको रूपमा स्थापित भइसकेको छ । यस संस्थाले आफ्नो गतिविधिहरूलाई सशंक्त रूपमा सञ्चालन गर्दै आएको छ । यसले उत्सव, समारोह तथा जन्मजयन्तीहरूमा विभिन्न साहित्यिक कार्यक्रमहरू एवम् प्रतियोगिताहरू सञ्चालन गर्नुका साथै सडक साहित्य अभियानको शृङ्खलालाई मासिक रूपमा नियमति सञ्चालन गर्दै आएको छ । यसले २०६८ सालबाट शीतविन्दु नामक अर्धवार्षिक साहित्यिक पत्रिका प्रकाशन गर्दै आएको छ (घर्ति, २०६८ : २६) ।

३.४.७. नेपाली लेखक संघ जिल्ला शाखा रोल्पा (२०६४)

नेपाली लेखकसंघ जिल्ला शाखा, रोल्पा (२०६४) अर्को साहित्यिक संस्था हो । यसले पनि विभिन्न साहित्यिक क्रियाकलापहरू गरेको पाइन्छ । रोल्पा जिल्लामा यो संस्था पनि क्रियाशील रहदै आएको छ ।

३.४.८. मध्यपश्चिमाञ्चल गजल प्रतिष्ठान, जिल्ला शाखा रोल्पा (२०६५)

मध्यपश्चिमाञ्चल गजल प्रतिष्ठान जिल्ला शाखा, रोल्पाको स्थापना वि. सं. २०६५ मा भएको हो । यस संस्थाले पनि अन्य साहित्यिक संस्थाहरूले जस्तै नियमित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको पाइन्छ । मुख्यतः जिल्ला भित्र र बाहिरका गजल प्रतिभाहरूलाई समेट्ने र उनीहरूका रचनाहरूलाई प्रकाशन गर्दै गजलको क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । गजल प्रतियोगिता लगायत अन्य साहित्यिक कार्यक्रमहरू गर्दै आएको यस प्रतिष्ठानले **पाइला** र **गाउँले** नामक गजल पत्रिका प्रकाशन गर्दै आइरहेको छ ।

३.४.९. जलजला साहित्य परिषद्, सुलिचौर रोल्पा (२०६७)

जिल्लाका पूर्वी भेगका युवाहरूको सक्रियतामा जलजला साहित्य परिषद् मिझिङको सुलिचौरमा स्थापना भएको छ । वि. सं. २०६७ मा स्थापना भएको यस परिषदले उत्सव, समारोह तथा जन्मजयन्तीहरूमा विभिन्न साहित्यिक कार्यक्रमहरू गर्नुका साथै रोल्पा परिवेश नामक अर्धवार्षिक साहित्यिक पत्रिका वि. सं. २०६८ वैशाखबाट प्रकाशन गर्दै आएको छ ।

३.४.१०. दियो प्रकाशन समूह (२०६०)

दियो प्रकाशन समूह २०६० रोल्पाली साहित्यिक संघ संस्थाहरूमध्ये एक हो । रोल्पा जिल्लामा सुषुप्त अवस्थामा रहेका सर्जकहरू एवम् उनीहरूका सृजनालाई यस समूहले आफ्नो स्थापनाकाल (२०६०) देखि हालसम्म प्रकाशित गरिदिने काम गरेको छ । पुस्तक पत्रपत्रिका गरी लगभग एकदर्जन जति साहित्यिक सामाग्रीहरू प्रकाशित गरिसकेको यो समूहले उक्त कार्यलाई निरन्तर अगाडि बढाइरहेको पाइन्छ ।

रोल्पा जिल्लामा संस्थागत रूपमा विकसित भइनसकेका अन्य साहित्यिक समूहरूमा **सन्ध्या साहित्य समाज**, **सिर्जनशील रोल्पाली साहित्य समूह**, **त्रिवेणी साहित्य समूह**, **साङ् प्रकाशन समिति**, **TEBS** आदि प्रमुख रहेका छन । यी समूहहरूले पनि आफ्ना मुखपत्रका रूपमा र सङ्ग्रहका रूपमा विभिन्न साहित्यिक रचनाहरू प्रकाशित गर्दै आएका छन ।

यसरी धेरै पछिमात्र साहित्यिक सघसंस्थाहरूको स्थापना भएको रोल्पा जिल्लामा अहिलेसम्म आइपुग्दा उल्लेख्य रूपमा विभिन्न साहित्यिक संघसंस्थाहरूको स्थापना भइसकेको छ । वि. सं. २०४२ मा स्थापित जलजला पुस्तकालय नै रोल्पाको प्रथम साहित्यिक संस्था हो । त्यसपछिका रोल्पा विकास समाज २०५२, ललित साहित्य परिषद्

२०५७, अखिल नेपाल लेखक संघ, जिल्ला शाखा, रोल्पा २०५९, दियो प्रकाशन समूह २०६०, प्रगतिशील लेखक संघ २०६३, रापती साहित्य परिषद्, जिल्ला शाखा, रोल्पा २०६४ नेपाली लेखक संघ, जिल्ला शाखा रोल्पा २०६४, मध्यपश्चिमाञ्चल गजल प्रतिष्ठान जिल्ला शाखा, रोल्पा २०६५, जलजला साहित्य परिषद्, सुलिचौर रोल्पा लगायत अन्य साहित्यिक संघ संस्थाहरूको क्रियाशीलता रोल्पा जिल्लामा रहेको छ । यी साहित्यिक संघ संस्थाहरूको स्थापना र विकासले रोल्पाली साहित्यको विविध क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएको पाइन्छ ।

चौथो परिच्छेद

रोल्पा जिल्लाका उपन्यासकारहरूको जीवनीसाग उपन्यासको अन्तरसम्बन्ध

४.१. उपन्यासकारहरूको जीवनी र उपन्यासकृति

४.१.१. खेमराज शर्माको परिचय

रोल्पा जिल्ला घोडागाउँ गा. वि. स. वडा नं. १, घोडागाउँमा पिता तिलकराम शर्मा र माता रिमाल्नी शर्माको कोखबाट वि. सं. २०१३ साल वैशाख ३० गते खेमराज शर्माको जन्म भएको हो । प्रारम्भिक शिक्षा गाउँकै विद्यालयबाट प्राप्त गरेका शर्माले वि. ए., वि. एड., सम्मको औपचारिक शिक्षा हासिल गरेका छन । समाजमा अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमनका विरुद्ध कलम चलाउँदै जनता र देशको सेवा गर्ने आफ्नो साहित्य लेखनको मुल उद्देश्य रहेको बताउने खेमराज शार्मको प्रथम प्रकाशित रचना 'हामी रोल्पाली' कविता युगबोध (२०३२) हो (खेमराज शर्माबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

रोल्पा जिल्लाका जल्दावल्दा साहित्यकारका रूपमा परिचित खेमराज शर्मा शिक्षण पेसा (३४ वर्ष) मा कार्यरत हुँदाहुँदै पनि साहित्यमा विशिष्ट रुची राख्ने स्रष्टा हुन । साहित्यका आख्यान कविता, निबन्ध, नाटक, जीवनी, संस्मरण जस्ता साहित्यिक क्षेत्रमा उनको कलम चलेको छ । उनका प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरू यस प्रकार छन :

१ **भोको पेट** खण्डकाव्य (२०६१)

२. **दोमाई** उपन्यास (२०६१)

३. **वीरे** खण्डकाव्य (२०६४)

४. **छोरी** उपन्यास (२०६४)

५. **गाउँको मुक्ति** गीतिनाटक (२०६६) र

६. **पोखरेल वंशावली** (२०६८) इतिहास आदि हुन ।

यी बाहेक निबन्ध, कथा, फुटकर कविता, संस्मरण, गीत लगायतका थुप्रै फुटकर रचनाकृतिहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशन गरेका छन । देश र जनताप्रति जिम्मेवार

साहित्यकार र साहित्यकृतिबाट प्रभावित हुने बताउने खेमराज शर्मा विभिन्न साहित्यिक संघ संस्थाहरूमा पनि क्रियाशील रहेका छन । उनी संलग्न साहित्यिक संघसंस्थाहरू यस प्रकार छन :

१. अध्यक्ष : प्रगतिशील लेखकसंघ, रोल्पा

२. सल्लाहकार : राप्ती साहित्य परिषद्, दाङ

३. आजीवन सदस्य : राप्ती साहित्य परिषद दाङ

विभिन्न संघसंस्थाहरूमा समेत रहेर नेपाली साहित्यप्रति योगदान पुऱ्याउने शर्मा आफ्नै पुर्ख्यौली गाउँ घोडागाउँमा बस्दै आएका छन र साहित्य सिर्जनामा क्रियाशील छन । उनले दिएको साहित्यिक योगदानको मूल्याङ्कनस्वरूप उनलाई विभिन्न साहित्यिक संघ-संसथाहरूले सम्मान तथा पुरस्कार प्रदान गरेका छन :-

१. अभिनन्दन (२०६१) ललित साहित्य परिषद, रोल्पा ।

२. पुरस्कृत (२०६४) राप्ती साहित्य परिषद्, दाङ

३. सम्मानपत्र, राप्ती कविता महोत्सव (२०६७)

यसरी २०३२ सालबाट साहित्यमा प्रवेश गरेका खेमराज शर्माले रोल्पा जिल्लामा मात्र नभएर समग्र नेपाली साहित्यमा समेत योगदान दिएका छन । उनको साहित्यिक लेखन अझै जारी रहेकाले नेपाली साहित्यले उनको उच्चतम साहित्यिक कृतिहरूको अपेक्षा गर्दछ ।

४.१.२. दोमाई उपन्यास

निरन्तर प्रकाशन, काठमाडौंको प्रकाशन रहेको दोमाई उपन्यासका उपन्यासकार खेमराज शर्मा हुन । यो उपन्यास साना ठूला गरी १४ खण्ड र ५९ पृष्ठमा संरचित छ । यस उपन्यासमा दुई नदीहरूको संगम स्थान दोमाई गाउँको एउटा परिवारको माध्यमबाट आम ग्रामीण नेपाली परिवेश र संस्कार झल्काउन खोजिएको छ । मूलतः रोल्पा, प्युठान र दाङको परिवेश झल्किएको यो उपन्यास पञ्चायतकालीन परिवेशमा आधारित छ । उपन्यास आञ्चलिक जस्तो देखिएपनि सामाजिक मूल्य मान्यताको प्रस्तुतिले हेर्दा उपन्यास समग्र देशकै प्रतिबिम्बको रूपमा रहेको पाउन सकिन्छ । उपन्यासमा कल्याणसिंह, मनमाया, सुनमाया, भगवती, वीरबहादुर जस्ता विभिन्न वर्ग र चरित्रका पात्रहरूको प्रयोगबाट कथानक प्रस्तुत गरिएको छ । यस उपन्यासमा हाम्रो समाजमा व्याप्त महिला हिंसा, जातीय

अहंकार, जातीय भेदभाव, अन्धविश्वास, बहुविवाह, बालविवाह, आर्थिक अभाव, सामाजिक शोषण, कानुनी र प्रशासनिक अवस्थाको समेत चित्रण गरिएको छ । यस्ता विविध कुरीति र कुसंस्कारको अन्त्य गर्नु उपन्यासको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । प्रगतिशील उद्देश्य लिएर लेखिएको यस उपन्यासमा जीवनका बाध्यता, आत्मगलानी, चिन्ता, द्वेष जस्ता कुराहरूलाई समेत समेटिएको छ ।

४.१.३. उपन्यासकार खेमराज शर्मा र दोमाई उपन्यासबीच अन्तरसम्बन्ध

उपन्यासकार खेमराज शर्मा रोल्पाको ग्रामीण क्षेत्रमा जन्मे, हुर्के र उनी अहिलेसम्म पनि आफ्नै जन्मस्थानमा बसिरहेका छन । आफू जन्मे हुर्केको समाज र त्यहाँको धर्म, संस्कार, सामाजिक जनजीवन, चालचलन आदिलाई नजिकबाट नियालेका शर्माले दोमाई उपन्यासमा त्यही कुरालाई झल्काएका छन । प्रगतिशील विचारधाराका शर्मा २००७ सालमा राणाशासनको अन्त्य भएपछि जन्मेकाले पञ्चायती शासनको प्रत्यक्ष अनुभव गर्न पाए । पञ्चायती व्यवस्थादेखि २०४७ सालको बहुदलस्थापना हुँदै हालसम्म आउँदा आफूले बाँचेको समाज र सामाजिक जनजीवनमा आमूल परिवर्तन हुन नसकेको देखेका शर्माले हाम्रो नेपाली ग्रामीण समाजमा व्याप्त जातीय भेद्भाव, महिलाहिंसा, गरिबी, शोषण, दमन, आर्थिक तथा सामाजिक भेदभाव, रुढीवादी मान्यता, जस्ता कुराहरूप्रति विमति प्रकट गर्दछन । ‘साहित्य समाजको ऐना भएकाले साहित्यले अन्धकारबाट उज्यालोतिर र जटिलबाट सरलतिर समाजलाई डोऱ्याउने विचार बोकेको हुनु पर्ने’ धारणा दोमाई उपन्यासको पृष्ठभूमिमा उपन्यासकारले उल्लेख गरेका छन् । यसबाट पनि उपन्यासकारले आफूले देखे भोगेका समाजका विविध विषयवस्तुलाई उपन्यासको विषयवस्तु बनाएको प्रष्ट हुन्छ र दोमाई उपन्यास त्यसैको परिणाम हो ।

उपन्यासकार शर्माको दोमाई सामाजिक उपन्यास हो । कल्याणसिंह, भगवती, मनमायाँ, सुनमायाँ आदिजस्ता विभिन्न वर्ग, जाति, लिङ्ग र चरित्रका पात्रहरूको प्रयोग दोमाई उपन्यासमा गरिएको छ । उपन्यासमा गाउँले सोझो र निमूखा महिलाहरू जाली फटाहाहरूका क्रुर पशुवत व्यवहारका कारण आफ्नो इज्जत गुमाउन बाध्य हुन्छन्, भन्ने कुरा मनमाया र सुनमायाको चरित्रबाट प्रष्टाएका छन । हाम्रो समाजमा गरिबीबाट पिल्सिएका आम नेपालीहरूको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा सानीआमा, सुनमायाँ, मनमायाँ जस्ता चरित्रहरूको प्रयोग गरेका छन । धनी र सम्पन्न मानिसहरू इज्जतका सवालमा निकै गरिब र अनैतिक हुन्छन्, भन्ने कुरा कल्याणसिंहको चरित्रबाट देखाउन खोजेका छन ।

जातीय छुवाछुतका कारण घरभित्र पस्न नपाउनु र गाईगोठमा सुत्नुपर्ने बाध्यात्मक मानवीय जीवनको समेत चित्रण उपन्यासमा गरिएको छ । उपन्यासमा उपन्यासकार बाँचेको समाजका लोकसाहित्यिक अभिव्यक्तिहरू (उखान टुक्का, गीत) प्रासङ्गीक रूपमा प्रयोग भएका छन् । विभिन्न पात्रहरूको प्रयोग गर्दै अन्त्यमा ती पात्रहरूको मानसिकतामा नवीन मूल्यमान्यताप्रति झुकाव उपन्यासमा देखिएको छ । उपन्यासकार स्वयम् आफू बाँचेको गाउँको परिकल्पना गर्दै उपन्यासको नामाकरण दोमाई राखेका छन । उपन्यासमा सम्पन्नता र विपन्नताका परिवेशमा हुर्किएका पात्रहरूको प्रयोग अरुलाई काम गराउने शोषणपूर्ण प्रवृत्ति आदि उल्लेख गरिएको छ । वास्तवमा समाजमा व्याप्त महिला हिंसा, आर्थिक अभाव, जातीय भेदभाव, रुढीवादी संस्कार, शोषक मनोवृत्ति, बेरोजगारी समस्या, विकृत सामाजिक चालचलन आदिको उजागर गर्दै तिनीहरूको अन्त्य गर्नु नै उपन्यासको मुख्य उद्देश्य हो । तसर्थ उपन्यासकारले आफ्नो जीवन र आफू बाँचेका सामाजिक परिवेशका यावत घटनाहरूलाई दोमाई उपन्यासमार्फत व्यक्त गरेका छन् । यसरी हेर्दा उपन्यासकार खेमराज शर्मा र उनको दोमाई उपन्यासबीच गहिरो अन्तरसम्बन्ध रहेको प्रस्ट हुन्छ ।

४.१.४. छोरी उपन्यास

उपन्यासकार खेमराज शर्माको **छोरी** (२०६४) दोस्रो औपन्यासिक कृति हो । चेतन कुवरद्वारा प्रकाशित यस उपन्यासमा १४ भाग र ४४ पृष्ठ रहेका छन । यस उपन्यासमा नेपाली समाजमा छोरीहरूले पाउने विविध किसिमका दुख व्याथाहरूलाई झल्काउन खोजिएको छ । रोल्पाका ग्रामीण परिवेशमा धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक तथा चेतनाका अभावका कारणले हुने विविध विभेदपूर्ण व्यवहारका कारण चेलीबेटीहरूले निकै दुख पाएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । समाजमा छोरीहरूको मर्म कसैले नबुझ्ने र परिवारकै आमा बाबुहरूले समेत बेवास्ता गर्ने तथा छोराको महत्त्वले गर्दा गर्भमा रहेका छोरीहरूलाई जन्म समेत नदिई मार्ने र पापकर्म गर्ने जस्ता घृणित क्रियाकलाप भएको उल्लेख यस उपन्यासमा गरिएको छ । उपन्यासमा छोमा, रीमा, कालिका, भाउजु, माया, सेती, मनप्रसाद, धनप्रसाद, कालुघर्ती, जस्ता विविध चरित्रका पात्रहरूको प्रयोगबाट छोरीहरूप्रति व्यक्ति, परिवार र समाजबाट हुने दुर्व्यवहारलाई देखाइएको छ । समाजका कुरीति, कुसंस्कार, धार्मिक कट्टरता, अन्धविश्वास, अज्ञानता आदिका कारण आम नेपाली छोरी वा चेलीवेटीहरूले दुख पाएको कुरा यस उपन्यासमार्फत देखाउन खोजिएको छ ।

४.१.५. उपन्यासकार खेमराज शर्मा र छोरी उपन्यासबीच अन्तरसम्बन्ध

घोडागाउँ १, रोल्पामा जन्मेका खेमराज शर्माको अर्को उपन्यास छोरी (२०६४) हो । उमेरले ५६ वर्ष पुरा भएका खेमराज शर्मा ३ छोरी र २ छोराका बाबु हुन । उनले छोरी उपन्यास लेखनको मुख्य प्रेरणाको स्रोत आफ्ना तीन छोरीहरू- गीता, सिर्जना र रीतालाई मानेका छन । पुरुषप्रधान नेपाली समाजमा छोरीहरूप्रति गरिने भेदभाव र हेर्ने नकारात्मक दृष्टिकोणले आम नेपाली छोरीहरू दुखित र पीडित भएको कुरालाई उपन्यासका माध्यमबाट देखाउन खोजेका छन ।

शर्मा स्वयम् तीनवटी छोरीको बाबु भएको र आफ्नी श्रीमती, आमाहरूका दुख, वेदना र भावनाबाट प्रभावित भई छोरी उपन्यास लेखनको प्रयास गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन । यो उनको मात्र नभई नेपाली समाज र संस्कृतिमा छोरीहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोणप्रतिको तिखो प्रहार हो । छोरीहरू पनि अवसर पाउने हो भने पुरुषभन्दा कम नहुने अभिव्यक्ति मुख्य रूपमा उपन्यासमा प्रस्तुत छ । छोरी मात्र भएको परिवार पनि खुसी र सुखी हुन सक्दछ, छोरीहरूले पनि आफ्ना बाबुआमालाई साह्रो गाह्रोबाट बचाउन सक्छन भन्ने सन्देश उपन्यासमा दिइएको छ । नेपालको तराई, पहाड, हिमाल सबै भेगमा छोरीहरूप्रति भेदभाव हुने गरेको जस्ता कुराहरू उपन्यासकार स्वयम्ले आफ्ना जीवन व्यतितका क्रममा प्रत्यक्ष अनुभव गरेको र देखे सुनेको कुराहरूलाई आफ्नो उपन्यासमार्फत समेटेका छन । आफ्नो परिवार, समाज र राष्ट्रमा हुने छोरीहरूप्रतिको विभेदपूर्ण सोचलाई पर्दाफास गर्दै, त्यस्ता सोचहरू व्यक्ति, परिवार, समाज र राष्ट्रबाट हटाउनु पर्ने धारणा राख्नु उपन्यासको उद्देश्य देखिन्छ । उपन्यासमा छोमा, रीमा, मायाँ, कालिका, सेतु, मनप्रसाद, धनप्रसाद जस्ता चरित्रहरूलाई उभ्याएर तिनीहरूका विभिन्न क्रियाकलापहरूको चित्रण गर्दै जन्मघरमा छोरीहरूले पाउने दुख वेदनालाई प्रस्तुत गरिएको छ । अझ भन्दा शर्माले कर्म घरमा समेत छोरीलाई धेरैसमस्या आइपर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसरी आफ्ना तीनवटी छोरीहरू, श्रीमती, आमाहरूका दुख वेदनाका साथै नेपाली समाजमा छोरीहरूले पाउने विविध दुख पीडाहरूलाई प्रत्यक्ष अनभव गरेका लेखकले त्यही विषयवस्तुमा छोरी उपन्यास लेखेकाले उपन्यासकार र उपन्यासकृतिप्रतिको सम्बन्ध रहेको छ भन्न सकिन्छ ।

४.२.१. उदय जी. एम. को परिचय

करेटी गाउँ विकास समिति वडा नं. ९ हुङदुङ, रोल्पामा वि. सं. २०२८ साल असार २८ गते बुबा निजमान घर्तीमगर र आमा खिरमाली घर्तीमगरको कोखबाट उदय जी. एम. को जन्म भएको हो । उनको वास्तविक नाम उदयप्रसाद घर्तीमगर भए पनि नेपाली साहित्य र पत्रकारिताका क्षेत्रमा उदय जी. एम. नामबाट उनी परिचित छन । गाउँको विद्यालयबाट प्रारम्भिक शिक्षाको सुरुवात गरेका उदय जी. एम. ले प्रवीणता प्रमाणपत्र तहसम्मको औपचारिक शिक्षा हासिल गरेका छन । बाल्यकाल रोल्पामै बिताएका जी. एम. हाल घोराही नगरपालिका १० लोहासुर, दाङमा बसोबास गर्दै आएका छन (उदय जी. एम. बाट प्राप्त जानकारी अनुसार) । कम्युनिष्ट विचारधाराप्रति आस्थावान जी. एम. ले साहित्यका कविता, उपन्यास, कथा, निबन्ध, गजल, व्यङ्ग्यलेख, समीक्षा, समसामयिक लेखजस्ता विविध विधामा कलम चलाएको पाइन्छ । २०४५/०४६ सालतिरबाट साहित्य लेखनको थालनी गरेका जी. एम. ले 'स्रष्टाले कल्पना गरेको नयाँ सुरम्य संसार नै साहित्य हो', भन्ने मान्यता राख्दछन् । थुप्रै पत्रपत्रिकाहरूमा विभिन्न फुटकर लेख रचनाहरूको प्रकाशनका साथै पुस्तकाकार कृतिहरूको प्रकाशन पनि गरेका छन । उनको पुस्तकाकार कृतिहरू यस प्रकार छन :

१. **पञ्जाबदेखि रोल्पासम्म** लामो कविता (२०४८)

२. **कालो टीका** उपन्यास (२०५६)

३. **पुच्छर नभएका हुनुमान** व्यङ्ग्य निबन्ध संग्रह (२०५९)

४. **मौसमका हरफहरू** संयुक्त कवितासंग्रह (२०५९)

५. **उनका गजल** संयुक्त गजल संग्रह (२०५९)

साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएका उदय जी. एम. साहित्यिक तथा अन्य संघसंस्थाहरूमा संलग्न रही साहित्यिक क्षेत्रको विकासका लागि महत्त्वपूर्ण कार्य गर्दै आइरहेका छन । उनी संलग्न संघसंस्थाहरू यसप्रकार छन :

१. केन्द्रीय उपाध्यक्ष - नेपाल आदिवासी/जनजाति पत्रकार संघ (२०५९/०९/१३ देखि २०६२/०९/१९) ।

२. संस्थापक केन्द्रीय सदस्य - प्रगतिशील पत्रकरा संघ (२०६४)

३. केन्द्रीय सदस्य - अखिल नेपाल प्रेस मजदुर युनियन (२०६०)

४. अध्यक्ष - नेपाल आदिवासी/जनजाति पत्रकार संघ दाङ शाखा (२ अवधि)

५. सहसचिव - युवा साहित्य परिवार, दाङ ।

६ केन्द्रीय सदस्य - प्रगतिशील पत्रकार संघ, नेपाल ।

७. महासचिव - प्रगतिशील पत्रकार संघ, नेपाल ।

८. केन्द्रीय सल्लाहकार - रक्तिम सांस्कृतिक अभियान केन्द्रीय समिति ।

यसरी विभिन्न संघ संस्थाहरूमा कार्यरत भई साहित्य लेखन र पत्रकारितामा क्रियाशील उदय जी. एम. ले विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूको सम्पादन गरेका छन । त्यसका साथै विभिन्न पत्रपत्रिकाहरू तथा एफ. एम. रेडियोहरूमा समाचारदाताको कार्य पनि गर्दै आइरहेका छन । जसलाई यसरी देखाउन सकिन्छ ।

१. सम्पादन - 'नेपाली एकता' मासिक बुलेटिन (भारत)

२. प्रधानसम्पादक - 'जनजाति लहर' (भारत)

३. सम्पादन - 'नेपाली एकता सन्देश' (भारत)

४. सम्पादन - 'जनजाति आवाज' (काठमाडौं)

५. सम्पादन - 'आदिवासी मञ्च' त्रैमासिक (दाङ)

६. सम्पादन - 'पहल' साहित्यिक समसामयिक संकलन (२०५५)

७. सम्पादन सहयोगी - 'नयाँ युगबोध' राष्ट्रिय दैनिक

८. सम्पादन - 'आँखीझ्याल' साहित्यिक त्रैमासिक (दाङ)

९. सम्पादन - 'रापतीका गीत' रापतीका प्रतिनिधिमूलक गीतहरूको संग्रह

१०. सम्पादन - गाउँघर सातदिने (दाङ)

११. सम्पादन/प्रकाशन - राप्ती समाचार साप्ताहिक (दाङ)

१२. समाचारदाता - अन्नपूर्ण पोष्ट राष्ट्रिय दैनिक (काठमाडौं) दाङ समाचारदाता

१३. दि हिमालयन टाइम्स राष्ट्रिय दैनिक (अङ्ग्रेजी, काठमाडौं) दाङ समाचार दाता

१४. सम्पादन - ऐरावती साप्ताहिक, दाङ ।

यसरी विभिन्न पत्रिपत्रिकाहरू तथा साहित्यिक सङ्कलनहरूको सम्पादन प्रकाशन गरेका उदय जी. एम. ले विभिन्न पुरस्कारहरू प्राप्त गरेका छन ।

१. राप्ती साहित्य पुरस्कार - २०५८ (राप्ती साहित्य परिषद्)

२. नारायणप्रसाद शर्मा पत्रकारिता प्रतिभा पुरस्कार २०६४- (नेपाल पत्रकार महासंघ, दाङ शाखा)

३. आर्थिक पत्रकारिता पुरस्कार - २०६५ (दाङ उद्योग बाणिज्यसंघ)

४. गोविन्द चिरन साहित्य पुरस्कार - २०६६ (प्रगतिशील लेखक संघ)

यसरी पत्रकारीतालाई मुख्य पेशा बनाएका जी एम. ले साहित्य लेखनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन ।

४.२.२. कालो टीका उपन्यास (२०५६)

वि. स. २०५६ मा उदय जी. एम.द्वारा लिखित कालो टीका उपन्यासमा हाम्रो समाजमा विद्यमान चेलीबेटी बेचबिखन सम्बन्धी घटनालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । १७ भाग र ६८ पृष्ठमा संरचित यस उपन्यासमा लंगुरधारी पण्डित, जिम्वाल, हरिशंकर र सीमाजस्ता पात्रहरूलाई पैसाको लागि नेपाली चेलीबेटी बेचविखन गर्ने पात्रको रूपमा उभ्याइएको छ, भने लाछिमा, काली र दुर्मतीहरूलाई भारतका वेश्या कोठीहरूमा बेचिन बाध्य भई आफ्नो जीवन नै वर्बाद गराइएका पात्रका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । वेश्या कोठीहरूमा जाली फताहको पञ्जामा परी बेचिएका ती अबला दिनहीन चेलीहरूलाई नेपाली एकता समाजको कार्यकर्ताहरूको सक्रियतामा छुटाई घर फर्काए पनि निधारमा लागेको कलंकको कालो टीकाले गर्दा समाजले पचाउँदैन् र फेरी वेश्या कोठीतिरै फर्कन बाध्य हुन्छन् । नारीहरूलाई खेलौनाको रूपमा लिदै वेश्याकोठीहरूमा बेच्ने जालीहरू र प्रधानपञ्चका विरुद्ध खलवीरले गाउँले जनतालाई सचेत गराउँछ । यसै क्रममा नेपालमा पञ्चायत विरुद्धको आन्दोलन हुन्छ र पञ्चायती शासनको अन्त्य हुन्छ । सत्ता र शक्तिबाट मुक्त भएका लंगुरधारी पण्डित, जिम्वाल र सीमालाई गाउँलेहरूले सजाय दिन्छन । नारकीय जीवन बिताउन बाध्य चेलीहरूलाई नेपाली एकता समाजको सहयोगले उद्धार गरी घर फर्काइन्छ । सबै जनताहरू लगायत खलवीर अन्याय र शोषणका विरुद्ध लड्ने दृढ संकल्प राख्दछन । यसरी उपन्यासमा हाम्रा समाजमा व्याप्त चेलीबेटी बेचविखन सम्बन्धी विषयवस्तुलाई समेटिएको छ ।

४.२.३. उपन्यासकार उदय जी. एम. र कालो टीका उपन्यासबीच अन्तरसम्बन्ध

उपन्यासकार उदय जी. एम. को जन्म रोल्पाको ग्रामीण परिवेशमा भएको हो ।

आफ्नो बाल्यकाल गाउँमै विताएका जी. एम. ले २०५६ सालमा **कालो टीका** उपन्यास प्रकाशन गरेका हुन् । बालकल्याण व्यवसायिक मा. वि. लिवाङमा पढ्दै गर्दा १६ वर्षको कलिलो उमेरमा उनी कालापहाड (भारत) गएका थिए । कलापहाड जानुको मुख्य कारण आर्थिक समस्या तथा अध्ययनमा मिलेको असफलता थियो ।

लामो समयको भारत बसाईको क्रममा उदय जी. एम. नेपालीहरूको संगठन नेपाली एकता समाजमा आबद्ध भई विचल्लीमा परेका चेलीवेटीहरूको उद्धारका लागि काम गरे । गाउँघरका सोझा चेलीहरू जाली फताहाका हातबाट बेचिएर भारतका वेश्या कोठीहरूमा नरकीय जीवन जीउन बाध्य भएको घटना प्रत्यक्ष देखेका र सुनेका उपन्यासकार जी. एम. ले ती समस्याहरूलाई मुख्य रूपमा आफ्नो उपन्यासको विषयवस्तु बनाएका छन् । भारतको श्रीनगर, वाठण्ठा, मोहल्लाम जस्ता ठाउँहरूमा बसी नेपाली कामदारहरूको विचल्ली प्रत्यक्ष देखेका जी. एम. ले नेपालीहरूले भारतीय भूमिमा पाएको दुख बेदनालाई पनि उपन्यासमा उल्लेख गरका छन । पञ्चायतकालीन समयमा जन्मेहुर्केका जी. एम. ले आफ्नो उपन्यासमा पञ्चायती शासन व्यवस्था र त्यसको छत्रछाँयामा बसेका गाउँका मुखिया, जिम्माल तथा धनीमानी लगायत प्रशासन संयन्त्रले जनतामाथि गर्ने थिचोमिचो, अन्या अत्याचार विरुद्ध सम्पूर्ण प्रगतिशील शक्तिहरू एक भई संघर्ष गरेको र पञ्चायती शासन व्यवस्था अन्त्य भएको कुरा उल्लेख गरेका छन । यो उपन्यासकार स्वयम्ले देखे भोगेको र गरेको संघर्षको परिणाम हो । उपन्यासकारले अशिक्षित, गरिबी, वेरोजगारी जस्ता कारणहरूले मान्छेहरू विदेशी भूमिमा बेचिने र जान बाध्य हुने कुरा उल्लेख गरेका छन । यस्तो बिडम्बना आम नेपालीहरूकै हो र त्यो अनुभूतिलाई उपन्यासकारले आफ्नो उपन्यास कालो टीका (२०५६) मा प्रस्फुटन गरेकाले यस उपन्यास र उपन्यासकारका बीच गहिरो अन्तर्समबन्ध रहेको छ ।

४.३.१. बलबहादुर घर्तीको परिचय

रोल्पा जिल्लाको कोटगाउँ गा. वि. स. वडा नं. ४ खोलाबाङ बस्ने पिता पहले घर्तीमगर र माता विर्सना घर्तीमगरको कोखबाट वि. सं. २०३७ साल वैशाख १६ गते बलबहादुर घर्तीको जन्म भएको हो । प्रारम्भिक शिक्षा गाउँकै कोटगाउँ मा . वि. बाट सुरु गरेका घर्तीले प्रवेशिका पनि कोटगाउँ मा. वि बाटै गर्नु भएको हो । त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुरबाट समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहसम्मको औपचारिक शिक्षा हासिल गरेका बलबहादुर घर्ती नेपाल रेडक्रस सोसाइटी जिल्ला शाखा रोल्पामा अधिकृत

तहमा कार्यरत छन (वलबहादुर घर्तीबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) । मानवीय सेवामा संलग्न घर्ती विभिन्न स्तम्भ लेखन, स्थानीय एफ. एम रेडियोहरूमा विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने गरेको पाइन्छ ।

आत्मसन्तुष्टिका लागि साहित्य सिर्जना गर्ने बताउने साहित्यकार बलबहादुर घर्तीले वि. सं. २०५८ सालमा लालित्य पत्रिकामा **रोल्बालिङ डाडाँमा** शीर्षकको कविता प्रकाशन गरी साहित्य लेखनको प्रारम्भ गरेका हुन । **हिउँदको पहिलो दिन** (२०६१) उपन्यास प्रकाशन गरेका घर्तीको मुख्य लेखनको क्षेत्र उपन्यास, कथा, कविता, साँस्कृतिक लेख आदि हुन । मानव समाजले अनुभूति गर्ने कुरा कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्ने विधि साहित्य हो, भन्ने उपन्यासकार बलबहादुर घर्तीले विभिन्न साहित्यिक संस्थाहरूमा काम गर्दै आएका छन भने विभिन्न साहित्यिक गतिविधिहरू पनि सञ्चालन गर्दै आएका छन । साहित्यमा क्रियाशील घर्ती संलग्न साहित्यिक संघसंस्थाहरू यसप्रकार छन ।

१. अध्यक्ष - राप्ती सांस्कृतिक समाज, रोल्पा ।

२. आजीवन सदस्य - राप्ती साहित्य परिषद् दाङ ।

३. आजीवन सदस्य - ललित साहित्य परिषद्, रोल्पा ।

यसरी विभिन्न साहित्यिक संघ संस्थाहरूमा रहेर साहित्यिक गतिविधिहरूमा क्रियाशील हुने घर्तीले विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूको सम्पादन तथा एफ. एम. रेडियोहरूमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएका छन । साथै विभिन्न सम्मान तथा पुरस्कार समेत प्राप्त गरेका छन ।

१. सम्पादन - साङ्

२. सम्पादन - गेपो

३. कार्यक्रम सञ्चालक - रेडियो रोल्पा ९३.८ मेगाहर्ज

४. सम्मान - राष्ट्रिय मगर लेखक संघ, पोखरा (२०६७)

५. खोविलाल हकुमादेवी पुरस्कार (२०६७)

यसरी २०५८ सालबाट साहित्य लेखनमा हात हालेका बलबहादुर घर्ती रोल्पाका साहित्यिक फाँटमा देखिएका साहित्यकार हुन । नेपाली साहित्यका रमेश विकल आफूलाई

मनपर्ने साहित्यकार भएको बताउने घर्तीका कलमहरू निरन्तर साहित्यप्रति चलिरहेका छन ।

४.३.२. हिउादको पहिलो दिन उपन्यास

उपन्यासकारले यस उपन्यासलाई सामाजिक उपन्यास भनेका छन । यसका प्रकाशक मायाँ घर्तीमगर हुन । जम्मा ९ भाग ७५ पृष्ठमा रहेका यस उपन्यासमा **भन्नु पर्ने** शीर्षक दिएर लेखकीय भूमिका प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासकारले स्रीश्रीप प्राणीहरू कल्प पसेका यी हिउँदका महिनाहरूमा हिउ फुल्ने बुकी, तुसारो खेल्ने स्याङ्ला अनि शीत झर्ने मधेशका तोरीबारीका कथाहरूलाई रम्झाकोटको न्यानो घाम तापेर आंशिक भए पनि समेट्ने प्रयत्न गरेको छु । वसन्त ऋतुको बयान धेरैले गरेर मान्छेले हिउँद विर्सेका छन । हिउँद बसन्त सुत्ने याम हो, फूलहरूले आरा गर्ने याम हो । त्यसैले आज मैले यो उपन्यासको नाम हिउँदको पहिलो दिन राखेको छु भनेका छन ।

यस उपन्यासमा लेखकले हिउँदे समयको सुरूपश्चात आउने विभिन्न साँस्कृतिक चाडपर्वहरू र यसको महत्त्व लगायत विभिन्न सामाजिक, आर्थिक समस्याहरूलाई कथानक र विभिन्न चरित्रहरूको चित्रण गरेर देखाउन खोजेका छन । **हिउँदको पहिलो दिन** (२०६१) उपन्यासमा उपन्यासकारले एकातिर मायाँ प्रेमजस्ता विषयवस्तुलाई समेटेका छन । भने अर्कोतिर अशिक्षा, बेरोजगारी, स्वास्थ्य समस्या, पाकृतिक प्रकोप, प्रकृतिको सुन्दर वर्णन, विकासको अभाव, नियतिको प्रहारबाट विक्षिप्त मानसिकता, युद्ध र सन्त्रास, संस्कृति तथा रीतिरिवाज जस्ता कुराहरूलाई उल्लेख गरेका छन । लेखकले उपन्यासमा आफू बाँचेको भूमि तथा संस्कार संस्कृतिलाई उपन्यासको पर्यावरण बनाएका छन । उपन्यासमा चन्द्रा, मदन, शेखर, सविता, चम्फा चतुरे, साइलामुख्य, पञ्चबहादुर, सन्तु, बहुला आदि विभिन्न पात्रहरूको प्रयोग गरी उपन्यासलाई गति दिइएको छ । ५० देखि ६० को दशकबीच चलेको माओवादी जनयुद्ध र त्यसले आम नागरिकमा परेको पीडा र व्यापक गरिबीको समेत चित्रण उपन्यासमा गरिएको छ ।

४.३.३. उपन्यासकार बलबहादुर घर्ती र हिउादको पहिलो दिन उपन्यासबीच अन्तरसम्बन्ध

बाबु आमाको प्रथम सन्तानको रूपमा जन्मेका वलबहादुर घर्तीलको आमा, बुबा, आफू र एक भाइ गरी चार जनाको परिवार रहेको उनको परिवारले उनी १९ वर्षको हुँदा नै अभिभावक बाबु गुमाउनु पऱ्यो । बुबाको निधनले विक्षिप्त भएका घर्तीले विभिन्न दुःख, कष्ट

र आर्थिक समस्या झेलनुपऱ्यो । रोल्पाली समाजमा मान्छेको मृत्युपश्चात सम्झना स्वरूप चौफारी बनाई वर पिपल, लाकुरीको विरुवा, केरा आदि रोपेर ढुङ्गामा मृत व्यक्तिको इतिहास कुदेर राख्ने चलन छ । बाबुको मृत्यु पश्चात भर्खर प्रवेशिका उतीर्ण गरेका घर्तीले चौफारी भन्दा बाबुको श्रद्धाञ्जली स्वरूप बाबुको सम्झनामा **हिउँदको पहिलो दिन** उपन्यास लेखेको कुरा बताएका छन । उनले यस उपन्यासको पृष्ठभागमा नै श्रद्धाका दुई थोपा आसुका अतिरिक्त यो सानो कोपिला स्वर्गीय पिता पहले घर्तीमगरमा श्रद्धा समर्पित चढाउँछ भन्दै उपन्यासको प्रारम्भ गरेका छन । बाबुको मृत्युपश्चात समर्पणभाव व्यक्त गर्दै लेखिएको यस उपन्यासमा लेखकले आफूलाई परेका विविध दुख, कष्ट आफू बाँचेको समाजमा व्याप्त विविध संस्कृति तथा चाडपर्व, प्राकृतिक विपत्ति, बाबुको मृत्युपछि विक्षिप्त बनेको सन्तानको मानसिकता र उसले समाजबाट पाएको माया ममता जस्ता कुरालाई उल्लेख गरेका छन् ।

'संस्कृति नै जीवन र जीवन नै संस्कृति' भन्ने उपन्यासकार बलबहादुर घर्तीले आफ्नो जन्मस्थान कोटगाउँ र त्यस आसपासमा हिउँदको सुरु भएदेखि मनाइने तिहार, माघेसङ्क्रान्ति, मेला, पर्व जस्ता कुराहरूलाई उपन्यासमा समेटेका छन । गाउँघरमा विकासको अभावका कारण विरामी भएपनि टाढाको यात्रा तय गर्नुपर्ने र धन पैसा खर्च गर्नुपर्ने परिस्थितिलाई देवीसरा र सन्तुको माध्यमबाट देखाएका छन । आर्थिक अभाव र बेरोजगारी समस्याका कारण रोल्पाली नागरिकहरू विदेशिनु परेको कुरालाई सुनिलको माध्यमबाट देखाइएको छ । उपन्यासमा सविताले बाँचेको जीवनलाई लेखक स्वयम् बाँचेको जीवनको प्रतिबिम्बको रूपमा लिन सकिन्छ । सविताले जसरी आफ्नो बाबुलाई गुमाएर भौतारिदै ९ वर्षसम्म काठमाडौंको एउटा मालिकको घरमा काम गर्नु पऱ्यो, त्यस्तै लेखकले पनि १९ वर्षमै बाबु गुमाएर आर्थिक गुजाराका लागि विविध दुखकष्ट गर्दै संघर्ष गर्नुपऱ्यो । उपन्यासमा लेखकले आर्थिक अभावका कारण विद्यालय जानसकेको विधुवा चम्फाका छोरा छोरीहरूको कथा उपन्यासमा समावेश गरेका छन । उनले मदनको प्रेमीका चन्द्राको घरमा मदन जाँदा आमासँग मात्र कुराकानी गफ भएको प्रसङ्ग उपन्यासमा उल्लेख गरेकाले चन्द्राको पनि बाबु नभएको कुरा सजिलै बुझ्न सकिन्छ ।

यसरी उपन्यासका पात्रहरूले अभिभावक बाबु गुमाउँदै विविध दुखकष्टपूर्ण संघर्ष गरेको उपन्यासमा देखाइएको छ । लेखकले आफैले पनि सानो उमेरमै बाबु गुमाउनु परेको, आफू जन्मेको समाजमा प्रचलित संस्कार, संस्कृति, गरिबी, अभाव, बेरोजगारी आदिलाई उपन्यासमा उतारेको कारण लेखक बलबहादुर घर्ती र हिउँदको पहिलो दिन उपन्यास बीच

गहिरो अन्तरसम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ । साहित्यकारले साहित्य सृजना गर्दा उसलाई केही न केही कुराले छोएकै हुन्छ । यस उपन्यास लेखनका लागि घर्तीको मुख्य कारक वस्तु बाबुको मृत्यु बनेको छ । यो उपन्यासकार बलबहादुर घर्तीको मात्र होइन, आम मानवसमाजमा घट्न सक्ने र घट्ने घटनाहरू हुन । साहित्य समाजको ऐना भएकाले घर्तीले आफूले बाँचेका जीवन र समाजका विविध परिवेशहरूलाई उपन्यासमा उल्लेख गरेका छन ।

४.४.१. शोभाराम ओलीको परिचय

रोल्पा जिल्ला राङ्सी गा. वि. स. वडा नं. १ भालाका रोल्पामा पिता धनबहादुर ओली र माता नन्दकली ओलीको कोखबाट वि. सं. २०३८/०६/१५ मा शोभाराम ओलीको जन्म भएको हो (शोभाराम ओलीबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) । प्रारम्भिक शिक्षा प्रथामिक विद्यालय भलाकाबाट थालनी गरेका उनले माध्यमिक तहको शिक्षा जनसेवा मा. वि. राङसीबाट पुरा गरेका हुन् । २०५७ सालमा एस. एल. सी पास गरेका उनले शिक्षा क्याम्पस सुर्खेतमा आइ. एड. प्रथम वर्षको परीक्षा दिए पश्चात औपचारिक अध्ययनलाई तिलाञ्जली दिए । गरिबी र द्वन्द्वको प्रभावको कारण आफ्नो उच्च शिक्षा हासिल गर्ने ध्येय समाप्त भएपछि खाडी मुलुकमा श्रम गर्न बाध्य भए । यु. ए. इ. मा रहदा नै उनले **अधुँरो जीवन** (२०६१) उपन्यास कृति लेखे र यो नै उनको एकमात्र पुस्तकाकार साहित्यिक कृति हो ।

साहित्यका उपन्यास र कथा विधामा कलम चलाएका उपन्यासकार शोभाराम ओलीको फुटकर रूपमा कथाहरू पनि लेखेका छन । सरुभक्त जस्ता नेपाली साहित्यकारहरू आफ्नो रोजाइमा रहेको बताउने उनले **पागल बस्तीबाट** नामक कृतिबाट निकै प्रभावित भएको बताउँछन । यसरी ओली गरिबीका कारण विदेशीन बाध्य भए पनि साहित्य लेखनमा निरन्तर लागि परेका छन । हाल उनी कतारमा काम गर्दैछन । विदेशको बसाइँ भएकाले उनले नेपालका विभिन्न साहित्यिक संघ संस्थाहरूमा काम गर्ने अवसर नपाए पनि रोल्पाको साहित्यिक इतिहासमा उपन्यास लेखेर रोल्पाली उपन्यास परम्पराको क्षेत्रमा एउटा गह्रोमा इट्टा थप्ने काम गरेका छन । तसर्थ उनको योगदान महत्त्वपूर्ण छ भन्न सकिन्छ ।

४.४.२. अधुरो जीवन उपन्यास

राधारत्न छापाखान चावहिल, काठमाडौंको प्रकाशन रहेको **अधुँरो जीवन** उपन्यास शोभाराम ओलीद्वारा लिखित उपन्यास हो । यो उपन्यास ८१ पृष्ठमा संरचित छ । यस

उपन्यासमा उपन्यासकारले अशान्तिको जालोमा हुर्किरहेको प्रेमलाई जातीय भेदभावले कत्तिको असर पार्दोरहेछ ? अनि देशमा मच्चिएको युद्ध र अशान्तिले साधारण मानिस कसरी भुटिएका छन ? भन्ने कुराका साथै असक्षम जनशक्तिले विदेशमा भोग्नु पर्ने विविध समस्याहरूलाई समेट्न खोजेका छन् । समाजमा व्याप्त जातीय तथा वर्गीय विभेदलाई देखाउँदै त्यसले मानवीय जीवनमा पुऱ्याएको क्षतिलाई विभिन्न पात्रहरूको प्रयोगद्वारा उपन्यासमा देखाउन खोजिएको छ ।

अन्तरजातीय युवा युवतीबीच जोडिएको प्रेम सम्बन्ध र त्यसलाई परिवार र समाजले नस्वीकार्दाको परिणाम स्वरूप उनीहरूको मृत्यु भएको कुरालाई सन्तोष र मायाँ जस्ता चरित्रका माध्यमबाट देखाउन खोजिएको छ । १० वर्षे माओवादी जनयुद्ध र त्यसले रोल्पाली जनताहरू गोलीका सिकार भएका कुरालाई उमेश र नीताजस्ता पात्रहरूको मृत्युमार्फत देखाउन खोजिएको छ । देशमा बढ्दो गरिबी, बेरोजगारी जस्ता कुराहरूलाई पनि उपन्यासको विषयवस्तु बनाइएको छ । ग्रामीण परिवेशमा उच्च शिक्षण संस्थाहरूका अभावका कारण विद्यार्थीहरू सहरतिर लाग्नु पर्ने बाध्यता र आर्थिक समस्याका कारण शिक्षा आर्जन गर्न नसकिने जस्ता कुराहरू प्रस्तुत उपन्यासमा उल्लेख छ । खासमा समग्र नेपाली समाजमा व्याप्त गरिबी, बरोजगारी, अशिक्षा, अशान्ति, युद्ध, सन्त्रास, जातीय विभेद, शोषक सामन्तीहरूको विकृत प्रवृत्तिहरूलाई उपन्यासको मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ । साथै समाजका यस्ता कुरीति र कुकृत्यहरूलाई हटाउनुपर्छ भन्ने सन्देश उपन्यासमा समेटिएको छ ।

४.४.३. उपन्यासकार शाभोराम ओली र अधुरो जीवन उपन्यासबीच अन्तरसम्बन्ध

उपन्यासकार शोभाराम ओली रोल्पाको भलाका गाउँमै जन्मी हुर्की बढी जीवनमा विभिन्न दुख कष्टहरू झेल्दै साहित्य लेखनतिर पनि क्रियाशील हुने व्यक्ति हुन । उनले अधुँरो जीवन उपन्यासमा आफ्नो जीवनका अधुँरा सपनाहरूलाई पस्किने कोशिस गरेका छन । उनले आफूले बाँचेको समाज र भोगको समयको अनगिन्ती परिघटनाहरूलाई यस उपन्यासमा व्यक्त गर्न खोजेका छन ।

साहित्य समाजको दर्पण हो र यो व्यक्तिको जीवन भोगाइका पोखाइ पनि हो भन्ने ओली मध्य पहाडी जिल्ला रोल्पाको विगत पश्चिमी भेगको ग्रामीण परिवेशमा जन्मेका हुन् । ओली पढाइमा अब्बल भए पनि आर्थिक अभावका कारण उच्च औपचारिक शिक्षाबाट

बञ्चित हुनु पऱ्यो । घरको दयनीय आर्थिक अवस्थाका कारण एस. एल. सी. पश्चात शिक्षा क्याम्पस सुर्खेतमा आइ. एड. पढ्दा पढ्दै छोड्नु पऱ्यो । घरमा लागेको साहू ऋण तिर्न उनी २१ वर्षको उमेरमै वैदेशिक रोजगारीका लागि दुवई गए । हालसम्म विदेशमै काम गरिरहेका उनी अहिले कतारमा छन । ओलीले आफू जन्मे हुर्केको समाजमा व्याप्त जातीय भेदभाव सम्बन्धी पुरातन मान्यता र त्यसले नयाँ पिढीलाई पार्ने असरलाई आफ्नो उपन्यासको मुख्य विषयवस्तु बनाएका छन् र यसलाई उपन्यासमा मूर्त रूप दिन तल्लो जातको सन्तोष र क्षेत्री जातकी मायाँबीच प्रेमसम्बन्ध स्थापित भएको तर परिवार र समाजका कारण त्यो प्रेम सफल नभई अन्त्यमा ती दुईको दर्दनाक मृत्यु भएको कुरा उपन्यासमा उल्लेख गरेका छन । यो घटना हाम्रो नेपाली समाजमा घटने र घट्नसक्ने सत्य घटना नै हो । यो घटना लेखक बाँचेको परिवेशको प्रतिबिम्बका रूपमा उपन्यासमा उतारिएको छ ।

रोल्पा, रुकुम लगायत देशभरी चलेको माओवादी १० वर्षे जनयुद्ध र त्यसका प्रत्यक्ष सिकार बनेका सोझासाझा नेपाली जनताहरूका मर्माहतपूर्ण अन्त्यको कथा पनि उपन्यासमा प्रस्तुत गरेका छन् । असक्षम युवाहरूले विदेशी भूमिमा पाउने दुख पीडाको सिकार स्वयम् लेखक पनि भएको उपन्यासमा त्यस्ता घटनाहरूलाई भुवन, किरण, आनन्द जस्ता पात्रहरूको प्रयोगद्वारा उल्लेख गरेका छन् । गाउ घरमा लाटा सोझा गरिब मानिसहरूलाई त्यहीकै शोषक सामन्ती प्रवृत्तिका मान्छेहरूले चर्को ऋण बोकाएर सताउने र घर जग्गा समेत बन्धकी बनाई परिवारलाई नै उठिबास लगाउने जस्ता कुराहरू पनि उपन्यासमा प्रस्तुत छ । काठमाडौं जस्तो सहरी क्षेत्रमा हुने चोरी डकैती, ठगी, प्रेमका नाममा दिने धोका जस्ता कुराहरूलाई उपन्यासमा उपन्यासकारले प्रस्तुत गरेका छन । ग्रामीण क्षेत्रका प्राकृतिक सुन्दरता, शैक्षिक तथा राजनैतिक अवस्था, शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगार जस्ता विषयहरूको उत्थान उपन्यासमा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

यी सबै परिघटनाहरू लेखक बाँचेको काल र समाजमा भएकाले लेखक ओलीको यो उपन्याससँग गहिरो अन्तरसम्बन्ध छ, भन्न सकिन्छ । आफूले भोगेको दुख पीडाहरूको कथा विभन्न पात्रहरूमार्फत उपन्यासमा पोखेकाले लेखक र उपन्यासबीचको अन्तरसम्बन्ध स्पष्ट हुन्छ ।

४.५.१. बालकृष्ण सुवेदीको परिचय

उपन्यासकार डा. बालकृष्ण सुवेदीको जन्म विं. सं. २०१३ साल वैशाख १२ गते बुबा खडानन्द सुवेदी र आमा जयालक्ष्मी सुवेदीको कोखबाट भएको हो । गजुल १, गजुलमा जन्मेका सुवेदीले प्यासिफिक वेस्टर्न विश्वविद्यालय अमेरिकाबाट पि. एच. डी. गरेका छन । त्यस्तै भोल्गोग्रेडेड मेडिकल इन्स्टीच्युटबाट सन् १९८३ मा एम. डी., जोहन हप्कीन्स विश्वविद्यालय अमेरिकाबाट सन् १९९६ मा एम. पि. एच. तथा त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुरबाट सन् २००३ मा समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विषयमा स्नातोकत्तर सम्मको औपचारिक शिक्षा हासिल गरेका छन । सन् २००६ अगस्टदेखि २००९ डिसेम्बरसम्म परिवार स्वास्थ्य महाशाखा, स्वास्थ्य सेवा विभाग (एमपिएच) का डाइरेक्टर भई कार्य गरेका सुवेदी हाल स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयका स्वास्थ्य विभाग प्रमुखमा कार्यरत छन (बालकृष्ण सुवेदीबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) ।

'साहित्य समाजलाई डोऱ्याउने ऐना हो' भन्ने उपन्यासकार बालकृष्ण सुवेदीको एकमात्र पुस्तकाकार कृति 'महापुरुष' (२०६२) उपन्यास हो । साहित्यका उपन्यास, कथा, कविता, संस्मरण, गजल, मुक्तक जस्ता विविध विधामा कलम चलाएका सुवेदीले फुट्कर रूपमा थुप्रै साहित्यिक सृजनाहरू गरेका छन । कक्षा ८ मा अध्ययन गर्दा 'हाम्रो संस्कृति' नामक पत्रिकामा फुटकर कविता प्रकाशन गरी साहित्ययात्रा थालेका सुवेदीले मानव स्वास्थ्यसंग सम्बन्धित थुप्रै लेखहरू लेखेका छन । देशका विभिन्न महत्त्वपूर्ण प्रशासनिक ओहदाहरूमा बसेर देश र जनताका लागि आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्दै हालसम्म आउँदा १०० भन्दा बदी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कार्यशाला गोष्ठीहरूमा सहभागिता जनाई सकेका छन । यसको साथै उपन्यासकार बालकृष्ण सुवेदी विभिन्न संघसंस्थाहरूमा आबद्ध भई आफ्नो सिर्जनशील भूमिका निर्वाह गरिरहेका छन । उनी सम्बद्ध संघ संस्थाहरू यसप्रकार छन ।

(क) आजीवन सदस्य :- स्वजन साहित्यिक समाज, नेपाल ।

(ख) आजीवन सदस्य :- नेपाल रेडक्रस सोसाइटी ।

(ग) आजीवन सदस्य :- नेपाल स्वास्थ्य संघ ।

(घ) आजीवन सदस्य :- जनस्वास्थ्य चिकित्सक समाज, नेपाल ।

(ङ) आजीवन सदस्य :- एसटीडी/एड्स तालिम सेवा

यसरी उपन्यासकार डा. बालकृष्ण सुवेदीले साहित्यका विभिन्न विधाहरूमा कलम चलाई आफ्नो साहित्यिक परिचय दिएका छन । आफ्नो कार्यक्षेत्र तथा अध्ययन क्षेत्र फरक भएर पनि साहित्यप्रति रुचि राख्ने सुवेदीले महापुरुषजस्तो उत्कृष्ट रचना कृति रोल्पाली साहित्यको इतिहासमा लेख्न सफल भएका छन । साथै विभिन्न साहित्यिक संघ संस्थाहरूमा आबद्ध भई आफ्नो साहित्यिक क्रियाकलापलाई पनि अगाडि बढाई रहेका छन ।

४.५.२. महापुरुष उपन्यास

आरधना प्रिन्टर्स एण्ड पब्लिसर्स कम्पनी प्रा. लि., काठमाडौंको प्रकाशन रहेको महापुरुष उपन्यासका उपन्यासकार डा. बालकृष्ण सुवेदी हुन । यो उपन्यासको लामो छोटा गरी क देखि प खण्ड तथा अ देखि ऊ उप-खण्डहरूमा र ११० पृष्ठमा संरचित छ । यस उपन्यासमा म पात्र (डा. अनिल शर्मा, पि. एच. डी., अर्थशास्त्र) ले जीवनमा भोगेको समस्या, गर्नुपरेको संघर्ष, प्राप्त गरेको प्रतिफल गुमेको आकांक्षा र कल्पनामा आधारित कथानक प्रस्तुत गरिएको छ । मूलतः हाम्रो नेपाली समाजमा अभिभावकहरूले आफ्नो सन्तानहरूलाई उनीहरूको सुखी जीवनको चाहना राख्दै बुढेसकालमा आफ्नो इसारा बन्ने सपना देख्दै उच्च शिक्षा हासिल गर्न लगाउँछन । सन्तानहरू आफ्ना बाबु आमाको इच्छाअनुसारको अध्ययन गरे पनि यो राष्ट्रले ती शिक्षित र दक्ष जनशक्तिलाई उपयोग गर्न नसकेको र ती दक्ष जनशक्ति विदेशी भूमिमा आफ्नो आकाङ्क्षा परिपूर्तिका लागि पलायन हुनुपरेको कुरालाई देखाइएको छ । हाम्रो नेपाली समाज हालको आधुनिक विश्वमा पनि विग्रिएको घडीको सुई अडिए झैं एकै ठाउँमा अडिरहेको र केही विकास गर्न नसकेको, सबै कुरा विदेशमै निर्भर रहेको र यसको कारण दक्ष नेपाली जनशक्तिको उपयोग नेपालमै नहुनु हो, भन्ने कुराको उल्लेख गरिएको छ । उपन्यासमा अनिल, सन्तोष, शेखर, हरिगोपाल, अनिता, पिटर, मिलन, बहिनी, अस्मिता, ऐलेना, पण्डित बाजे, शिब, गोपाल, स्टेफेन आदि मुख्य, सहायक र गौण पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा विभिन्न वर्ग, परिवेश र लिङ्गका पात्रहरूको प्रयोग गरी नेपालको धार्मिक, साँस्कृतिक, र नेपाली परिवेशका कुराहरूलाई उपन्यासको कथावस्तु बनाइएको छ । प्रयोगवादी लेखनशैलीलाई अबलम्बन गरी लेखिएको यस उपन्यासका प्रत्येक खण्ड उप-खण्डहरूमा चित्रहरूको प्रयोग गर्दै कथावस्तुलाई प्रष्टयाउन खोजिएको छ ।

४.५.३. उपन्यासकार बालकृष्ण सुवेदी र महापुरुष उपन्यासबीच अन्तरसम्बन्ध

बालकृष्ण सुवेदीका बाबु खडानन्द सुवेदी रोल्पा जिल्लाका प्रथम साहित्यकार हुन् । उनी राजनीतिमा पनि सक्रिय व्यक्तिको रुपमा राप्ती अञ्चलमै परिचित थिए (बालकृष्ण सुवेदीबाट प्राप्त जानकारी अनुसार) । साहित्यिक तथा राजनैतिक वातावरण भएको परिवारमा जन्मेका सुवेदीले कक्षा ८ पढ्दा देखि नै साहित्य लेखन थालेका थिए । शिक्षित र सम्पन्न परिवारमा जन्मेका बालकृष्ण सुवेदीले बुबा आमाको चाहनाअनुरूप उच्च शिक्षा हासिल गरे । उनले अमेरिकाको प्यासिफिक वेस्टर्न युनिभर्सिटीबाट पिएच. डी. सम्मको औपचारिक शिक्षा हासिल गरेका छन । उच्च शिक्षा हासिल गरेपनि आफ्नो क्षमताको कदर सरकारले गर्न नसकेको र आफू जागिरको खोजीमा विभिन्न समय विभिन्न संघ संस्थाहरूमा आवद्ध हुनुपरेको कुरालाई प्रतीकात्मक रुपमा आफ्नो उपन्यास महापुरुषमा म पात्र (डा. अनिल, पिएच. डी., अर्थशास्त्र) द्वारा व्यक्त गरेका छन ।

सुवेदीले उपन्यास महापुरुषमा आफ्नो आमा बुवाको चाहनालाई बस छुटिसकेपछि केवल यात्रा गर्ने एउटा टिकट पाए जस्तो मानव जीवनको रुपमा चित्रण गरेका छन । उपन्यासकारले 'महापुरुष' उपन्यासमा म पात्रको माध्यमद्वारा धेरै विद्वनहरू आफूलाई साधारण व्यक्तिको रुपमा चिनाउन बाध्य भएको कुरा उल्लेख गरेका छन । उपन्यासका विविध पात्रहरूको चरित्र र उपन्यासमा घटित घटना हेर्दा सुवेदीकै जीवनका प्रतिबिम्ब झल्किन्छ । उनले प्रस्तुत उपन्यासमा देशका महापुरुषहरूले देशका लागि केही गर्ने वातावरण नभएको उल्लेख गरेका छन । सुवेदीले उपन्यासमा आफू बाँचेका परिवार, समाज र देशका समस्याहरू तथा आफूले गर्न चाहेका कामका असफल प्रयासस्वरुप मनका भावनाहरूलाई उपन्यासको स्वरुप दिएका छन । तसर्थ बालकृष्ण सुवेदीको महापुरुष उपन्याससँग गहिरो सम्बन्ध रहेको छ भन्न सकिन्छ ।

पााचौा परिच्छेद

रोल्पा जिल्लाका उपन्यासहरूको अध्ययन

५.१. उपन्यासको अध्ययनका आधारहरू

उपन्यासको अध्ययन उपन्यासका तत्त्व तथा प्रवृत्तिका आधारमा हुने गरेको पाइन्छ । नेपालीमा प्रतापचन्द प्रधान (२०४०), राजेन्द्र सुवेदी (२०५३), ऋषिराज बराल (२०५६), कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (२०५८), इन्द्रबहादुर राई (२०५८) लगायतका समालोचकहरूले उपन्यासका तत्त्व तथा प्रवृत्तिका आधारमा उपन्यासको अध्ययन गरेका छन । यहाँ अध्ययनको सजिलोका लागि उपन्यासका तत्त्वलाई उपन्यास विश्लेषणको आधार बनाइएको छ । उपन्यासका तत्त्वका बारेमा पनि विभिन्न मान्यता छन । यसमा कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम (२०५८ : २२) का अनुसार निम्न तत्त्वका आधारमा उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ ।

क) कथानक : उपन्यासका घटनाहरूका शृङ्खला ।

ख) चरित्र र चरित्रचित्रण : उपन्यासका चरित्र (पात्र) र तिनको क्रियाकलाप ।

ग) पर्यावरण : उपन्यासको देशकाल वातावरण ।

घ) दृष्टिविन्दु : उपन्यासमा कथावाचकको कथावाचन तरिका ।

ङ) सारवस्तु : उपन्यासको मूल भाव वा उद्देश्य ।

च) भाषा : उपन्यासमा प्रयुक्त भाषा ।

छ) प्रतीक र बिम्ब : उपन्यासमा प्रस्तुत भएका प्रतीक र बिम्बहरू ।

ज) गति र लय : उपन्यासको गति र लय ।

उपन्यास विश्लेषणका लागि गति र लयको सान्दर्भिकता खासै नदेखिएकाले माथि उल्लेखित अन्य सात वटा तत्त्वका आधारमा मात्र रोल्पा जिल्लाका उपन्यासहरूको अध्ययन कार्य गरिएको छ । ती तत्त्वहरूमा क्रमशः कथानक, चरित्र र चरित्रचित्रण, पर्यावरण, दृष्टिविन्दु, सारवस्तु, भाषा, प्रतीक र बिम्ब हुन् ।

उपयुक्त तत्त्वका आधारमा रोल्पा जिल्लाको निम्न कृतिहरूको अध्ययन गरिएको छ :

क. सं.	उपन्यासकार	उपन्यास
१	खेमराज शर्मा	**दोमाई** (२०६१) र **छोरी** (२०६४)
२	उदय जी. एम.	**कालो टीका** (२०५६)
३	बलबहादुर घर्ती	**हिउँदको पहिलो दिन** (२०६१)
४	डा. बालकृष्ण सुवेदी	**महापुरुष** (२०६२)
५	शोभाराम ओली	**अधुँरो जीवन** (२०६१)

५.१.१. खेमराज शर्माको दोमाई

(क) कथानक

दुई नदीको संगमस्थल नजिक दोमाई भन्ने ठाउँ छ र त्यहाँ एउटा गाउँ छ । त्यही गाउँमा समाजसेवी वीरबहादुरको परिवार लगायत अन्य गाउँलेहरूको पनि बसाइँ छ । **दोमाई** उपन्यासका वीरबहादुर समाजका खानदानी, समाजसेवी र ग्रामपिता हुन् । वीबहादुरको स्वास्नी भगवतीबाट कल्याणसिंह नामको छोराको जन्म हुन्छ । छोरा सानो छँदा वीरबहादुरको देहवसान हुन्छ । बाबुको मृत्यु पश्चात आमाको पालन पोषणमा पुल्पुलिएको एक्लो छोरा कल्याणसिंह आफ्नो बाबुको नाम लिंदै अनैतिक क्रियाकलाप गर्न उद्दत हुन्छ । सानै उमरमा कल्याणसिंहको विवाह पल्लो गाउँकी मन्तरी साहिलाकी छोरी सुन्दरीसँग हुन्छ । विवाहपश्चात कल्याण र सुन्दरीको मायाँ प्रेम पनि राम्रो चलिहरको हुन्छ । तर सुन्दरी सुत्केरी भएपछि आफ्नो श्रीमति र सन्तानको वेवास्ता गर्दै कल्याण गाउँतिर बरालिन्छ । कल्याण सिंह पति पराई देश गएकी मनमायाँको घरमा जान्छ र त्यही जाड रक्सी खाएर मनमायासँग यौनसम्बन्ध राख्दछ । त्यो कुरा थाहा पाएपछि सुन्दरी र कल्याणको झगडा हुन्छ र बोलचाल समेत बन्द हुन्छ । कल्याणको व्यवहारबाट दिक्क भएकी आमा भगवतीले कल्याणलाई सम्झाउन खोज्दा उल्टै दाह्रा काट्छ । उसले आफ्नो घरको काम गर्ने सुनमाया नामकी युवतीलाई एक मध्यरातमा चक्कु देखाएर जबर्जस्त बलत्कार गर्छ । बलत्कारबाट पीडित भएकी सुनमायाँ आफूसँगै एउटै कोठामा सुत्ने गोब्रेसँग त्यस गोठबाट भागेर आफ्नो सानीआमाको सरणमा जान्छ । त्यहाँ उसले कल्याणको कुकर्मको फल विशाललाई जन्म दिन्छ । उता गोठबाट निस्केको २ वर्षपछि गोब्रेको पनि मृत्यु हुन्छ । सुनमायाँले विशाललाई विभिन्न दुखकष्ट गरेर कक्षा ८ सम्म पढाउँछ । उता मनमायाँबाट पनि कल्याणसिंहको विचित्रा नामकी छोरीको जन्म हुन्छ । उसले पनि कक्षा ८ मा विशालसँगै पढ्छे । कक्षा ८ को जिल्ला स्तरीय परीक्षामा बाबुको विवरण चाहिने

भएपछि विद्यालयका शिक्षकहरू र सुनमाया, मनमाया कल्याणको घर पुग्छन । उता कल्याणकी श्रीमती सुन्दरीको पतिको व्यवहारको पश्चातापस्वरूप मृत्यु भएको हुन्छ । एक्लै भएको कल्याणलाई अवैध सम्बन्धबाट जन्मेका छोरा र छोरी राख्न शिक्षकहरूले आग्रह गर्छन । अर्काको पत्नी मनमायाँ र दमाईकी छोरी सुनमायाँलाई समाजिक रुढीमा विश्वास गर्ने कल्याणले अन्तिममा सहजसाथ स्वीकार्दै आफूले अतीतमा भूल गरेकोमा पश्चाताप गर्दै माफी माग्छ । उता सेवकरामले विधवा चन्द्रमालाई समाजले नस्वीकार्दा पनि विवाह गर्दछ । कल्यानको आमा भगवती छोराको घृणित व्यवहारबाट विक्षिप्त भए पनि अन्तिममा नाति, नातिनी र बुहारीहरू पाउँदा खुशीले गद्‌गद्‌ हुन्छ । कल्याणसिंहको घरमा सुन र मन माई (आमा) को आगमन भएपछि कथानकको अन्त्य हुन्छ ।

(ख) चरित्र र चरित्रचित्रण

दोमाई उपन्यास मुख्य, सहायक, गौण लगायत बहुल मानवीय पात्रहरूको प्रयोग भएको उपन्यास हो । मानवीय पात्रहरूका अलावा अमानवीय पात्रहरू पनि प्रयोग भएको छ, यस उपन्यसमा ।

यस उपन्यासको मुख्य पुरुषपात्र कल्याणसिंह हो । मुख्यपात्र भएर पनि ऊ प्रवृत्तिका आधारमा प्रतिकूल पात्र हो । त्यस्तै ऊ स्वभावको आधारमा गतिशील पात्र हो । कल्याणसिंह घरको एक्लो छोरो भए पनि विधवा आमाको अर्ती उपदेश नसुन्नु, श्रीमती विवाह गरेर पनि श्रीमतीलाई वेवास्ता गरेर पराई स्त्रीहरूसँग संसर्गमा लिप्त हुनु, मद्यपान तथा धुम्रपान गर्नु, घमण्ड र आडम्बरपूर्ण व्यवहार प्रदर्शन गर्नु, अन्धविश्वासलाई आत्मसाथ गर्नु उसका कमजोर पक्षहरू हुन । जीवनको अन्तिम घडीमा आएर अतीतमा गरेका नराम्रा कार्यहरूप्रति पश्चताप गर्नु, अन्धविश्वासलाई त्याग्नु, अन्तरजातीय विवाह गर्नु, आफ्नो परिवारप्रति उत्तरदायी बन्नु उसका सबल पक्षहरू हुन । तसर्थ कल्याणसिंह गतिशील, प्रतिकूल र मञ्चीय पात्रको रूपमा यस उपन्यासमा चित्रित छ ।

उपन्यासमा भगवती मुख्य नारी पात्र हुन् । उनी प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल र स्वभावका आधारमा गतिशील पात्र हुन् । खाइलाग्दो उमेरमै श्रीमानको मृत्यु भएपछि विधुवा भएकी भगवती आफ्नो एउटा नाबालक छोरालाई कुरेर बसे । समाजमा आफ्नो कूलको प्रतिष्ठा र इज्जतलाई जोगाइ राखे । छोरालाई नैतिकवान बनाउन असफल भए पनि

छुवाछुत तथा जातीय भेदभावमा विश्वास नराख्ने प्रगतिशील पात्र हुन् । जीवनचेतनाका हिसाबले भगवती प्रतिनिधि पात्र हुन्, भने आसन्नताका हिसाबले उनी मञ्चीय पात्र हुन् ।

उपन्यासका सहायक पात्रहरू मनमायाँ र सुनमायाँ हुन् । मनमायाँ आफ्नो श्रीमान् विदेश गएको बेला कल्याणसिंहसँग यौनसम्पर्क गरेर छोरीको आमा बनेकी पात्र हो । सुनमायाँ दमाई जातकी महिला हो । आर्थिक र जातीय रूपमा विपन्न सुनमायाँको बाबुको ऊ गर्भमा छदै स्वर्गारोहन भएपछि विचल्लीमा परेको हुन्छ र भगवतीको सहयोगले भगतवतीको घरमा आश्रय पाउँछ । कल्याणको यौनशोषणबाट विरक्त भएपछि घरबाट निस्कन्छ । उसले आफ्नो सन्तानप्रतिको मातृत्व र कर्तव्यको पालना गरेको छ । यसरी हेर्दा मनमायाँ र सुनमायाँ उपन्यासका सहायक पात्रहरू हुन् । यिनीहरूकै सेरोफेरोमा कथानकको अन्त्य भएको छ ।

यस उपन्यासका गौण पात्रहरू वीरबहादुर, बिर्खे, जितबहादुर, गोब्रे, सुन्दरी, बेली, सेवकराम, चन्द्रमा, विचित्रा, विशाल आदि हुन् । अन्य नेपथ्य पात्रहरूमा शिक्षक, आगन्तुक, गाउँलेहरू, कटुवाल, छोराहरू, युवती, सानी आमा, सन्ध्या, बेली, जोगी, अपाङ्गहरू, जलन्तीहरू आदि हुन् । त्यस्तै अमानवीय पात्रहरूमा सुनचरी, माले, काले, रागे, भालु, बाखा, गाइहरू, कुखुरा आदि हुन् ।

उपन्यासका पात्रहरूलाई वर्गीय रूपले पनि अध्ययन गर्न सकिन्छ । उच्च वर्गीय पत्रहरूमा वीरबहादुर, कल्यानसिंह, भगवती, सुन्दरी, जितबहादुर आदि हुन, भने निम्न वर्गीय पात्रहरू मनमायाँ, सुनमायाँ, चन्द्रमा, गोब्रे, विर्खे, सानीआमा आदि हुन् ।

(ग) पर्यावरण

देशकाल वातावरणलाई पर्यावरण भनिन्छ । ग्रामीण जनजीवनमा हुने सामाजिक साँस्कृतिक घटना दोमाई उपन्यासको पर्यावरण बनेको छ । यस उपन्यासमा ठ्याक्कै ठाउँको नाम कही उल्लेख नभएपनि लेखकले यस उपन्यासलाई (रोल्पा, प्युठान, दाङका) गाउँघरमा हुने घटना भनेका छन । यस उपन्यासमा दोमाई गाउँ, दुई नदीको सङ्गमस्थलका बस्ती, बनजङ्गल, सामुदायिक वन, पाटीपौवा, धारा, गोठघर आदिलाई कथानकको घटनास्थान बनाएका छन । तसर्थ पनि प्रस्तुत उपन्यासको पर्यावरण ग्रामीण परिवेशमा आधारित छ ।

भगवतीको १३ वर्षको उमेरमा विवाह भएदेखि सुरु भएको कथानकले ऊ ७० वर्षकी बुढी हुँदासम्मको कथानक अन्त्यसम्मको घटनालाई यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तसर्थ समयको हिसाबले यो उपन्यासमा झन्डै ६० वर्षको समयावधिको कथानक प्रस्तुत गरिएको छ । साथै यस उपन्यासमा वर्गीय तथा जातीय विभेदका साथै सामाजिक अपराध, साँस्कृतिक कुण्ठा, सामाजिक रुढी जस्ता कुराहरूलाई पनि उल्लेख गरिएको छ । कथानक सुहाउँदो देशकाल वातावरणको प्रस्तुति प्रस्तुत उपन्यासमा छ ।

(घ) **दृष्टिविन्दु**

दोमाई उपन्यास तृतीय पुरुष अर्थात बाह्य दृष्टिविन्दुमा लेखिएको छ । कथावाचकले अलग्गै बसेर कथा भनिरहेको छ, ऊ आफै पात्रका रूपमा छैन अरुको कथा भनिरहेको छ । कल्याणसिंह र भगवतीको केन्द्रीयतामा कथानक केन्द्रित भए पनि कथावाचकले अरुको कथा भनिरहेकाले उपन्यासको दृष्टिविन्दु तृतीय पुरुष र त्यसमा पनि सर्वज्ञ देखापर्छ ।

(ङ) **सारवस्तु**

दोमाई उपन्यासको मुख्य सार भनेको ग्रामीण भेगका मानिसहरूले भोग्ने गरेका यावत समस्या दुख पीडाका साथै विभिन्न विकृतिहरूको उजागर गर्नु हो । समाजमा घट्ने यावत किसिमका घटनाहरूको चित्रण गर्ने प्रयास प्रस्तुत उपन्यासमा गरिएको छ । यस उपन्यासले नेपाली समाजमा व्याप्त गरिबी, अशिक्षा, बेरोजगारी, शोषण, दमन, जातीय विभेद, सामाजिक रुढी, महिला हिंसाजस्ता विविध समस्याहरूलाई अवगत गराउन खोजेको छ । त्यस्ता सामाजिक विकृति विसंगतिहरूलाई उजागर गर्न कल्याणजस्ता पात्रहरूको प्रयोग एकातिर छ भने अर्कातिर गरिब दुखी र लाटा सोझाहरूले कसरी दुख पाउँछन, भन्ने कुरा सुनमाया र गोब्रेजस्ता निमुखा चरित्रका माध्यमबाट देखाउन खोजिएको छ । आर्थिक अभावका कारण नेपालीहरू मुग्लान पस्नु पर्ने बाध्यता एकातिर छ, भने अर्कोतिर उनीहरूका श्रीमतीहरू परपुरुषसँग हिमचिम गरेर घरवार विग्रिएको जस्ता कुराहरू पनि उपन्यासमा प्रस्तुत छ ।

खासमा भन्दा उपन्यासको मुख्य सार भनेको समाजमा हुने अन्याय, अत्याचार र शोषणका विरुद्ध लड्दै नवीन समाजको निर्माण गर्नु र अन्धविश्वास, कुरीति, महिलाहिंसा, जातीय भेदभाव, आर्थिक अभाव आदिको अन्त्य गर्नु रहेको छ । सबै वर्ग जाति, क्षेत्र र लिङ्गका मानिसहरूले स्वाभिमानका साथ बाँच्न पाउनु पर्छ भन्ने सारवस्तु यस उपन्यासमा रहेको छ ।

(च) **भाषा**

दोमाई उपन्यासको भाषा सरल र सहज छ । उपन्यासमा ग्रामीण क्षेत्रमा प्रयोग हुने स्थानीय भाषाको प्रयोग छ । साहित्य समाजको दर्पण भएकाले सकेसम्म सबै पाठकले सरल तरिकाले बुझ्न सक्ने हुनुपर्छ भन्ने मेरो मान्यता हो । मैले यस उपन्यासको अर्थ सकेसम्म सबै पाठकले सरल तरिकाले बुझ्न सकुन भन्ने विचारले नै सरल शब्द प्रयोग गर्ने प्रयास गरेको छु, भन्ने लेखकको भनाईले उपन्यासको भाषा सरल छ भन्ने बुझिन्छ ।

उपन्यासमा बेस्कन, टामटिम, उसाभए, डुहा जस्ता ठेट गाउँले भाषाका शब्दहरूको प्रयोग भएको छ । यस्ता ठेट भाषाको प्रयोग वाक्य स्तरसम्म भएको छ । जस्तो :

"तै ढोकाने साइलाको कोठा सुत्चु" (शर्मा, २०६१ : ३७)

"गैन म जेइ सित गए । काकु बालै जगल्ट्याएर, कुटे घराट निकाले तेइ हुनाले मैले माङदै खानु पऱ्या छ" (शर्मा, २०६१ : ३७)

यसैगरी उपन्यासमा विभिन्न उखान टुक्काहरूको प्रयोग पनि भएको छ । यसले उपन्यासको भाषामा अझ मिठास थपेको छ । जस्तै :

"जस्तो बाउको उस्तै छोरा त्यति नभए थोरा" (शर्मा, २०६१ : १३)

"जब खायो खाना तब लायो नाना" (शर्मा, २०६१ : १९)

"जागर न सागर खानेबला आगर" (शर्मा, २०६१ : १२)

त्यसैगरी उपन्यासमा आइडिया, वि. कम. प्लेटफर्म, वि.ए. सर्टिफिकेट, आइ. ए., टेस्ट जस्ता अङ्ग्रेजी भाषाका शब्दहरूको प्रयोग समेत पाइन्छ । विभिन्न आगन्तुक तथा झर्रा नेपाली शब्दहरूको प्रयोगले उपन्यासलाई भाषिक प्रयोगका दृष्टिले सबल बनाएको छ । यी बाहेक नेपाली भाषाको सरल, सरस, सहज प्रयोग उपन्यासमा प्रयुक्त भएकाले आम पाठकले बुझ्ने खालको भाषा प्रयोग उपन्यासको विशेषता हो ।

(छ) **प्रतीक र बिम्ब**

दोमाई उपन्यासमा बिम्ब र प्रतीकको सफल प्रयोग भएको छ । उपन्यासको शीर्षक नै प्रतीकात्मक छ । दुईवटा आमाहरूको प्रतीकको रूपमा उपन्यासको नाम दोमाई राखिएको छ । उपन्यासमा प्रयुक्त मुख्यपात्र कल्याणसिंह समाजको पतीत पात्रको प्रतीक हो । नेपाली समाजमा व्याप्त गरिबीको प्रतिकस्वरूप उपन्यासमा सुनमायाँ, मनमायाँ र गोब्रेजस्ता

पात्रहरूको प्रतीकात्मक प्रयोग छ । नेपालीहरूको आर्थिक समस्या र बेरोजगारीको अवस्था देखाउन सुनमायाँको लोग्ने मुग्लान पस्नु परेको कुरालाई पनि प्रतीकात्मक ढङ्गबाट व्यक्त गरिएको छ । समग्रमा ग्रामीण नेपाली समाज र त्यस समाजमा हुने रूढी छुवाछुतजस्ता जातीय भेदभाव, महिला हिंसा, वर्गीय विभेद, आर्थिक विपन्नता, बहुविवाह, अशिक्षाजस्ता कुराहरूका प्रतीकको रूपमा उपन्यास रहेको छ । उपन्यासको पात्र कल्याणसिंहले युवतीलाई नराम्रो दृष्टि लगाउँदा हसिया प्रहार गरेर बेहोस बनाउनु नारी विद्रोहको बिम्ब हो, भने सुनमाया जस्ती दमाई जातकी केटीलाई उच्च जातकी भगवतीले घरमा लगेर भात भान्सा चलाउनु परिवर्तित ग्रामीण समाजको जातीय भेदभाव विरुद्धको बिम्ब हो । यसरी उपन्यासमा प्रतीक र बिम्बको सफल प्रयोग पाइन्छ ।

(ज) निष्कर्ष

दोमाई उपन्यासमा नेपाली जनजीवनले भोग्नु परेका विविध समस्याहरूको उल्लेख छ । समाजमा व्याप्त गरिबी, बेरोजगारी, अशिक्षा, नारी शोषण, जातीय भेद्भाव, वर्गीय असमानता, बहुविवाह, आर्थिक विपन्नता, राजनैतिक अस्थिरता, शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार, अन्धविश्वास जस्ता कुराहरूलाई विद्रोहात्मक ढङ्गले चिरफार गर्दै भविष्यप्रति आशावादी बन्नु उपन्यासको मुख्य उद्देश्य हो । समाजका नराम्रा संस्कार र प्रवृत्तिको चिरफार गर्दै परिवर्तित सभ्य समाजको निर्माणको अपेक्षा यस उपन्यासमा गरिएको छ । उपन्यासको कार्यपीठिाका हेर्दा आञ्चलिक विशिष्टताको चित्रण भएजस्तो देखिए पनि खासमा उपन्यासले समग्र नेपालको उत्पीडित ग्रामीण समाजको सत्य घटनालाई प्रस्तुत गर्न सफल रहेको छ । प्रवृत्तिगत रूपमा हेर्दा यस उपन्यासलाई सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास भन्न सकिन्छ ।

५.१.२ खेमराज शर्माको छोरी

(क) कथानक

एउटा गाउँमा मनप्रसादको परिवार छ । उसका परिवारमा श्रीमति मायाँ र छोरीहरू छोमा र टीमा तथा भाई धनप्रसाद गरी चारजना छन । फागुनमा धनप्रसादको विवाह कालिकासँग धुमधामसँग घरमै हुन्छ । उता मनप्रसादकै गाउँमा कालु घर्तीको परिवार पनि छ । कालु घर्तीको विवाह सेतीसँग धनप्रसादको विवाहकै दिन जङ्गलमा हुन्छ । मनप्रसादको घरमा नयाँ दुलहीको आगमन पश्चात परिवारमा उल्लास छाउँछ । दुलही कालिका फटाह

स्वभावकी र कुरूप छे । उसले नाबालक नानीहरू छोमा र रीमालाई आफ्नै आमाको अगाडि नानाथरी गाली गर्दै जगल्ट्याउछे । त्यतिमात्र नभएर उसले अबोध बालिका छोमा र रीमालाई चकलेट भनी माटोको डल्लो समेत खुवाउँछ । शिक्षक मनप्रसाद कार्यालयको काममा सदरमुकाम गएको बेला कालिकाले झगडाको वातावरण बनाउँदा कालिका र मायाको लुछालुछ चल्छ । धनप्रसादले स्वास्नीपछि लागेर भाउजू मायाँलाई पिट्छ अनी दुवै जना घरबाट सहरतिर भाग्छन् । पुलिस प्रशासन र नेताहरूको स्वार्थपूर्तिको साधन बनेर धनप्रसाद गुण्डागर्डी गर्ने र चित चोरेर परीक्षामा प्रथम हुन सम्म सफल हुन्छ । उसले कालुघर्तीको घरमा आगो लगाउने, जागिरमा आफ्नो बाटो खोल्न स्वामी गुरुलाई इनारमा हालेर हत्या गर्ने जस्ता अपराधजन्य क्रियाकलाप गर्छ । त्यतिमात्र नभएर छोरा जन्मेमा प्रशस्त सम्पति पाइन्छ, भनेर कालिकाको सल्लाहअनुसार आफ्नै जुम्ल्याहा छोरीहरूको हत्या गरी निरन्तर नरभक्षी र पतीत काम गर्छ ।

उता कालु घर्तीको घरमा सानो भनासुनको निहुमा धनप्रसादले आगो हाली भागेका र कालुघर्तीको उठिबास लागेकाले मनप्रसादले कालुलाई आफ्नै भाइ बनाई आफ्नो घरमा राख्दछ । कालु र मनप्रसादको परिवार सँगै बस्न थालेपछि कालुका छोरीहरू पनि मनप्रसादकै छोरीहरूसँग विद्यालय जान्छन । मनप्रसाद स्वयम् शिक्षक भएकाले घरमा राम्रो पढ्ने वातावरण छ । यी दुई परिवार मिलि खेतबारी र बालीनाली राम्रो बनाएका छन्, भने उता कालुको विधुवा विरामी भाउजू पनि औषधी मूलो गरेर जागरिली बनेकी छिन् । धनप्रसादले सहरमा जागिर खान्छ र विभिन्न बहानामा सोझा साथीहरूलाई ठगेर पैसा कमाउँछ । उता दाजुसँग पनि अंशवण्डा गरेर आफ्नै गाउँको जग्गामा ठूलो घर पनि हाल्छ । उसकी स्वास्नी कालिकाले हिरा र मोती नामका जुम्ल्याहा छोराहरूको जन्म दिन्छ । ठूलो भएपछि आमा बाबाको कुकृत्य देखेर आफ्ना बाबु आमालाई घृणा गर्दै घरबाट निस्कन्छन् । ती दुईभाइले आफ्नो ठूलो बाबालाई चिठी लेखेर पठाउँछन् ।

त्यसै समयमा कालिकाले मनप्रसादको घरमा पनि आगो लगाएर मनप्रसादको परिवार नै सखाप पार्ने उद्देश्यले राती आगो लगाउन जाँदा आफै नै आगोमा परी मर्छ । धनप्रसाद पत्नीको मृत्युपछि पत्नीको वियोग र छोराहरूको तिर्सनाले मानसिक सन्तुलन गुमाउँछ र सहरतिर लाग्छ । काठमाडौंमा पढ्न गएका छोमा र रीमाले एकदिन रत्नपार्कमा सन्तुलन गुमाएको आफ्नै काकालाई भेटेपछि आफ्नो कोठामा लैजान्छन् । यी दुई छोरीहरूले

उसको झोलामा छोरीहरूलाई स्वास्नीको पछि लागेर दुख दिएकोमा पश्चाताप पोखेको पत्र भेट्छन र कथानकको अन्त्य हुन्छ ।

यसरी यस उपन्यासको मुख्य कथानक परिवारका छोरीहरूप्रति केन्द्रित छ । जन्मघरमा र पराइघरमा समेत छोरीले पाउने दुख पीडालाई यस उपन्यासको मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ, भने सहायक रूपमा विविध उपकथनहरूसमेत जोडिएर आएका छन ।

(ख) चरित्र र चरित्रचित्रण

छोरी उपन्यासमा विभिन्न मुख्य, सहायक र गौण पात्रहरूको प्रयोग भएको छ । यस उपन्यासको मुख्य पुरुष पात्र मनप्रसाद हो । ऊ आफ्नो कर्तव्यप्रति इमान्दार छ । कसैको पनि अहित नसोच्ने मनप्रसाद शिक्षक भई समाजको सेवामा तल्लीन छ । आफ्ना भाइ बुहारीको ज्यादतीसमेत सहेर असल नागरिकको परिचय दिएको छ । गरिबलाई सहयोग गर्नु, बौद्धिक क्रियाकलापमा सरिक भई विभिन्न सम्मानहरू प्राप्त गर्नु, आफ्ना श्रीमती र छोरीहरूका लागि कर्तव्यनिष्ठ बन्नु मनप्रसादको चारित्रिक विशेषता हो । यस प्रकार उपन्यासमा मनप्रसाद प्रमुख पात्र हो, भने प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल पात्र हो । उसले गरिब दुखीको सहयोग गर्ने भएकाले जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय पात्र हो । आसन्नताका आधारमा मञ्चीय पात्र हो । यस उपन्यासमा मनप्रसादको कथानकसँगको सम्बन्ध सुरुदेखि अन्त्यसम्म जोडिएकाले ऊ बद्ध पात्र हो ।

त्यस्तै उपन्यासको मुख्य नारीपात्र कालिका हो । उसले हरेक ठाउँमा अन्यापूर्ण क्रियाकलाप गर्दछे । घर आगो लगाउने, छोरीहरूको हत्या गर्ने, ठगी चोरी गर्ने, घर भाड्ने जस्ता कार्य गरेकाले ऊ उपन्यासको प्रतिकूल पात्र हो । आसन्नताका आधारमा कालिका मञ्चीय पात्र भएपनि जीवन चेतनाका आधारमा व्यक्तिगत पात्र हो । किनकी उसले सधै आफ्नो स्वार्थ र भलोको उपायमात्र सोच्छ । परिवार र समाजको लागि केही पनि सोच्दैन । आफ्नै स्वभावका कारण मृत्युको मुखमा परेका कालिका गतिहीन पात्र हो ।

उपन्यासका सहायक पात्रहरू मायाँ, धनप्रसाद र कालु घर्ती हुन् । मायाँ उपन्यासको सहायक नारी पात्र हो । उपन्यासमा उनको चरित्र अनुकूल छ । केही नपढेकी मायाँ विवाह पछि पढेर साक्षर हुन्छे । समयसँगै उनमा पनि परवर्तनहरू देखिने भएकाले उनी गतिशील पात्र हुन् । उनले कालुको परिवारका साथै अन्य गाउँलेहरूलाई समेत सहयोग गरेकाले उनी

जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय पात्र हुन् । आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र आबद्धताका आधारमा मुक्त पात्रका रूपमा मायाँ यस उपन्यासमा चित्रित छन । धनप्रसाद उपन्यासको सहायक पुरुष खलनायक हो । समाजमा अराजकता मच्चाउने गुण्डागर्दी गर्ने, जोएटिङ्ग्रे पोइ भई बस्ने, अरुको हत्या गर्ने, धनसम्पत्ति लुट्ने र अन्त्यमा अतीतका कुकर्मबाट विक्षिप्त भई मानसिक सन्तुलन गुमाउँछ । तसर्थ धनप्रसाद गतिहीन पात्र हो । ऊ प्रवृत्तिका आधारमा प्रतीकूल, जीवनचेतनाका आधारमा व्यक्तिगत, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय, आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हो । कालु घर्ती सहायक पुरुष पात्र हो । उसले गरिबी र शोषण दमनको पीडा बोकेका छ । ऊ उपन्यासको अनुकूल पात्र हो । जीवनचेतनाका आधारमा कालु वर्गीय पात्र हो । आसन्नताको आधारमा मञ्चीय पात्र हो ।

यी माथिका मुख्य र सहायक पात्रहरूबाहेक छोमा, रीमा, सेती जेठानी, पाले बूढो, पण्डित गुरु, हिरा, मोती, कटुवाल, पियन, पत्रेसर, गोरे, बोइ, डाक्टर आदि उपन्यासका गौणपात्रहरू हुन् । यसैगरी उपन्यासमा मानवेत्तर पात्रहरूको पनि प्रयोग भएको छ । उपन्यासमा घटित कथानक सुहाउदो ढङ्गबाट विभिन्न पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

(ग) **पर्यावरण**

छोरी उपन्यासमा रोल्पाको एउटा गाउँदेखि काठमाडौंको सहरसम्मलाई उपन्यासको कार्यपीठिका बनाइएको छ । गाउँको बारी, कान्ला, आगन, बगैंचा, गाउँघर, विद्यालयदेखि संस्कृत विश्वविद्यालयसम्म, सरकारी कार्यालय, क्याम्पस तथा काठमाडौंका रत्नपार्क, न्युरोड, सदरमुकाम लिवाङ जस्ता ठाउँहरू उपन्यासका घटना घट्ने स्थान बनेका छन ।

समयका हिसाबले यो उपन्यासमा ठ्याक्कै यति समय भन्न नसिकए पनि धनप्रसादको विवाहको दिनबाट कथानक सुरु भई उसको छोराहरू घरबाट भागेर हिंडेपछि जब धनप्रसाद पागल हुन्छ, त्यसपछि कथानक अन्त्य भएको आधारमा लगभग १५ वर्षजतिको समयावधिका घटनाहरू यस उपन्यासमा समेटिएको पाइन्छ । उपन्यासमा माओवादी जनयुद्ध र पुलिस प्रशासनका ज्यादतीजस्ता प्रसङ्गहरू पनि आएकाले ५० र ६० को दशक वरिपरिको समयावधिलाई उपन्यासको घटना घटित कालखण्ड मान्न सकिन्छ ।

यस उपन्यासमा हाम्रो समाजमा छोरीहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोण र छोरीहरूले भोग्ने यावत शारीरिक, मानसिक समस्याहरूलाई उपन्यासले आफ्नो परिवेश बनाएको छ छोरीहरूमा परिवार र आफन्तहरूमा मात्र नभएर देशकै मुहार उज्यालो पार्न सक्ने सामर्थ्य

भए पनि अझैसम्म यसले सार्थकता पाउन नसकेको वर्तमान परिस्थितिलाई उपन्यासले आफ्नो पर्यावरण बनाउन सफल भएको छ ।

(घ) **दृष्टिविन्दु**

छोरी उपन्यासमा बाह्य वा तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ । यसमा कथायिताले घटनाबाहिर रहेर अरुका बारेमा टिप्पणी गरेको छ । पात्र र घटनाका कुरालाई सर्वज्ञ झैं बनेर कथायिताले नै वर्णन गरेकाले यस उपन्यासमा तृतीय पुरुष सर्वज्ञ दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ ।

(ङ) **सारवस्तु**

छोरी उपन्यासमा उपन्यासकार खेमराज शर्माले छोरी जातिले बाल्यावस्थादेखि पराइघर गइसकेपछि सम्म भोग्नु पर्ने समस्याहरूलाई यथार्थ ढङ्गमा देखाउन खोजेका छन । हाम्रो जस्ता पितृसत्तात्मक समाजमा आधाआकास ढाकेका छोरी जातिलाई अवहेलना गर्ने प्रचलन छ तर छोरीको पनि आफ्नो परिवार, समाज र देशको नामलाई विश्वासामु चिनाउन सक्ने क्षमता हुन्छ, भन्ने कुरा देखाउन खोजिएको छ । शर्माले उपन्यासको पृष्ठभूमिमै भनेका छन "छोरीले सम्पूर्ण नारीजगतकै प्रतिनिधित्व गर्दछे छोरीको उन्नति हुनु भनेको सिङ्गो धर्तीकै उन्नति हुनु हो ।" जसलाई गऱ्यो हेला, उही पऱ्यो फेला भन्ने उखान झै तिनै हेलारी छोरीको अभावमा श्रृष्टिको खुट्टा भाचिन्छ । तैपनि छोरीकै खुट्टा भाँच्नका लागि तल्लीन मान्छेहरू नभएका होइनन् यो समाजमा ।

यसरी यस उपन्यासमा परिवारमा परिवारकै सदस्यहरूबाट छोरीहरूले पाउने दुख, पीडा, छोरीहरूप्रति हुने भेदभाव, अन्याय, छोरीहरूलाई महिलाहरूले नै गर्ने हिंसा जस्ता कुराहरू एकातिर देखाउन खोजिएको छ भने अर्कातिर छोरीहरू आदर्शवान, नैतिकवान र कर्तव्य परायन हुनुपर्छ, भन्ने कुरा देखाउन खोजिएको छ । छोरीहरू पनि समयअनुसार अवसर पाए पुरुष भन्दा कम हुँदैनन्, भन्ने भाव देखाउनु उपन्यासको मुख्य सारवस्तु हो ।

(च) **भाषा**

छोरी उपन्यासमा सरल, सरस र सहज नेपाली भाषाको प्रयोग गरिएको छ । कही कतै स्थानीय मातृभाषाको प्रयोग गरिएको छ, भने कतै कतै अङ्ग्रेजी शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । विभिन्न उखान, टुक्का र गाउँखाने कथाहरूको प्रयोगले भाषामा मिठास थपेको छ । उपन्यासमा प्रयुक्त उखानका उदाहरणहरू :

आँखापछिको चोर बाउ बराबर (शर्मा, २०६४ : २१)

जुँगा चले कुरा बुझे (शर्मा, २०६४ : ३९)

खोज्नेलाई निहू, घोच्नै पर्‍यो जिउ (शर्मा, २०६४ : १५)

यस उपन्यासमा कथानकको गति बढ्दै जाँदा गाउँखाने कथाको पनि प्रयोग भएको छ । उदहारण :

हिड्छु सधै अड्छु मात्र अवरोध भए

सक्छ कसले रोक्न मलाई तलतिरै गए ?

फुटालेर निस्कन्छु धरतीको भुँडी

मेरोनाम के हो भन मेरी प्यारी बुढी (शर्मा, २०६१ ः १५)

यस उपन्यासमा पत्रात्मक भाषाको पनि प्रयोग भएको छ । त्यसैगरी स्थानीय मातृभाषाको पनि प्रसङ्ग र पात्रअनुसार प्रयोग भएको छ ।

“ए भौजू ! कोले भन्यो तिम्ले सकीनसकी पानीको गाग्री बोक्नलाई तिम्रा देवर देउरानी मरिसकेर पानी बोक्न आयौ ?”

यसै गरी उपन्यासमा विभन्नि सेक्स, डायरी, क्यामरा, रेकर्ड, टिम, भिडियो, वि. ए., एम. ए. जस्ता अङ्ग्रेजी भाषाहरूको प्रयोग भएको छ ।

यसरी हेर्दा उपन्यासमा पात्र प्रसङ्ग र कथानकको गतिशीलतासँगै विभिन्न भाषिक शब्दहरू, स्थानीय मातृभाषा, उखान, गाउँखाने कथा, पत्रात्मक भाषा आदिको प्रयोग छ । समग्रमा भाषिक प्रयोगका दृष्टिले उपन्यास सरल सहज छ ।

(छ) प्रतीक र बिम्ब

छोरी उपन्यासमा बिम्ब र प्रतीकको सफल प्रयोग भएको छ । उपन्यासमा इमान्दार, कर्तव्यनिष्ठ, सहनशील र उद्देश्यमा हिडिराख्ने सफल छोरीजातिको प्रतीकका रूपमा छोमा र रीमालाई प्रस्तु गरिएको छ । अन्याय सधै टिक्दैन, एकदिन सत्यको विजय अवश्य हुन्छ, भन्ने कुराको प्रतीकात्मक घटना कालिकाको आगोमा डढेर मृत्यु हुनु हो । छोरालाई धन र प्रतिष्ठाको रूपमा हेर्ने हाम्रो नेपाली समाजको प्रतीकका रूपमा धनप्रसादको हिरा र मोती दुई छोराहरूको उपस्थिति उपन्यासमा गराइएको छ । गरिबी र चाकरीको प्रतीकको रूपमा

गोरेको उपस्थिति बनाइएको छ । पुलिस, प्रशासन, राजनैतिक दल, शिक्षा क्षेत्रमा देखिने चरम लापरबाहीको प्रतीकको रूपमा धनप्रसादलाई उपन्यासमा उभ्याइएको छ ।

समग्रमा **छोरी** उपन्यास नै बिम्बात्मक छ । नेपाली समाजमा छोरीहरूले भोग्नु परेका विविध भेदभाव, अन्याय, अत्याचार, उत्पीडनलाई छोरी शब्दले नै मानसपटलमा एकप्रकारको चित्र कोरिदिने भएकाले उपन्यास प्रतीकात्मक र बिम्बात्मक बन्न सफल भएको छ ।

(ज) निष्कर्ष

यस उपन्यासमा हाम्रो समाजमा बुबाआमा र दाजु भाइले छोरी जातिलाई हेर्ने दृष्टिकोण र त्यसले छोरी जातिप्रति जन्मने घृणाभावलाई देखाउन खोजिएको छ । छोरीको उपस्थितिबिना संसार नचल्ने भएपनि यहाँको पितृसत्तात्मक आडम्बर बोकेका मानिसहरूले नारीहरूलाई मनोरञ्जनको साधनको रूपमा लिने गरेको कुरा यस उपन्यासमा उल्लेख गर्न खोजिएको छ । कतिपय कलंक नारीहरूले नै आफ्ना छोरा र छोरीप्रति भेदभाव गर्ने र छोरीको भविष्य नै बर्बाद पार्ने गरेकाले छोरीहरूले पराइघरमा दुख पाउने गरेको कुरा उपन्यासले उठान गर्न खोजेको छ । छोरीहरूले पनि अवसर र वातावरण पाए आफ्ना प्रतिभाहरू देखाउन सक्ने भएकाले उनीहरूप्रति भेदभाव गरिनु हुँदैन भन्ने मान्यता उपन्यासमा देखिन्छ ।

५.१.३ उदय जी. एम. को कालो टीका

(क) कथानक

कालो टिका उपन्यासमा चेलीबेटी बेचबिखन सम्बन्धी घटनालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । १७ भाग र ६८ पृष्ठमा संरचित यस लघुउपन्यासमा लंगुरधारी पण्डित, जिम्वाल, हरिशंकर र सीमाजस्ता पात्रहरूले हाम्रो समाजमा बाँचेका त्यस्ता द्रव्यपिशाचहरूको प्रतिनिधित्व गर्दछन, जसले पैसाको खातिर आफ्ना चेलीहरूलाई बेश्याकोठीहरूमा बेच्ने काम गर्दै आइरहेका छन । यो समाजका कलंकहरूले लाछिमा, काली र दुर्मतीहरूलाई भारतमा रहेका वेश्याकोठीमा लगेर बेच्दछन । भारतमा कार्यरत नेपालीहरूको संस्था नेपाली एकता समाजका कार्यकर्ताहरूले प्रहरीको सहयोगमा वेश्याकोठीहरूमा छापा मार्दछन । एकता समाजको महेश र समाजसँग भरखर आबद्ध हुन पुगेको खलवीर ती युवतीहरूलाई गाउँ लिएर जान्छन । लछिमाको दाजुसमेत रहेको खलवीर

र महेशको उद्देश्य लंगुरधारी पण्डित, जिम्मवाल र सीमा जस्ता समाजका कलंकहरूसँग बदला लिएर बेचिएका चेलीहरूलाई सामाजिक न्याय र सम्मान प्रदान गर्ने हुन्छ । तर यस कार्यमा उनीहरू सफल हुँदैनन् । पञ्चायतका वफादार चाकर प्रधानपञ्च लंगुरधारी पण्डितले पुलिस प्रशासनको सहारा लिएर महेश र खलवीरलाई कम्युनिष्टको आरोप लगाएर गाउँमा पक्रनका लागि खोज्छन । तर खलवीर र महेश भने प्रशासनको पक्राउबाट बच्छन । खलवीर र महेशलाई पक्रन नपाएको झोकमा बाटुली , लाछिमा, काली र दर्मतीलाई नग्न बनाएर डोरीले बाँधेर पुलिसले पिट्छ । यस्तो अवस्थामा लाछिमा, काली र दुर्मतीहरू अगाडि जहाँबाट आए पुनः त्यही फर्कनु पर्ने स्थितिबाहेक अर्को विकल्प रहेन । यसरी आँखामा सुन्दर सपना बोकी आफ्नो गाउँ फर्किएका चेलीहरू फेरी त्यही नरकमा फर्कन विवश हुन्छन ।

यता महेश र खलवीरको सपना अधुँरो भएपछि महेश पनि भारततिर लाग्छ भने खलवीर गाउँमै बसेर जनतालाई शोषण गर्ने शोषक फटाहाका विरुद्ध जनतालाई सचेत र संगठित बनाउन तल्लीन हुन्छ र समयको गतिशीलतासँगै देशमा पञ्चायत विरुद्ध ठूलो आन्दोलन हुन्छ र पञ्चायत ढल्दछ । सत्ता र शक्तिबाट बन्चित भएका चेली बेच्ने लंगुरधारी पण्डित र सीमाजस्ता दुष्टहरूलाई कालो मोसो दलेर गाउँभरी घुमाएर खलवीरले सजाय दिन्छ । त्यसपछि फेरी पुनः हराएका चेलीहरूको खोजीमा लाग्दछन । एकता समाजको सहयोगले हराएका चेलीबेटीहरूलाई वेश्याकोटीहरूबाट मुक्त गरिन्छ र खलवीर चेलीहरूलाई लिएर आफ्नो ठाउँतिर त्यस उत्पीडनका विरुद्ध संघर्ष गर्ने अदम्य साहस बोकेर उकालो लाग्दछ र कथानकको अन्त्य हुन्छ ।

(ख) चरित्र र चरित्रचित्रण

कालो टीका उपन्यासमा विभिन्न पात्रहरूको प्रयोग भएको छ । उपन्यासको प्रमुख पात्र खलवीर र महेश हुन् । महेश र खलवीर दुवै नेपाली एकता समाजमा काम गर्ने व्यक्तिहरू हुन् । यिनीहरूले जाली फटाहाहरूका जालोमा फसेर वेशयाकोटीहरूमा देहव्यापार गर्न बाध्य नेपाली चेलीहरूको उद्धार गर्ने कार्य गरेका छन । गाउँका पञ्चप्रधान, जिम्मालजस्ता फटाहहरूलाई तह लगाउन गाउँतिर आई गाउरुँलेहरूलाई सचेत बनाएका छन । नेपाली एकता समाजमा आबद्ध भई भारतीय भूमिमा विभिन्न दुख पीडा पाएकाहरूको उद्धार यिनीहरूको गरेका छन । यिनीहरू दुवै वर्गीय पात्र हुन् । उपन्यासमा यिनीहरूको

अन्तिमसम्म उपस्थिति छ तसर्थ यिनीहरू मञ्चीय पात्र हुन् । स्वभावका आधारमा यी दुवै गतिशील पात्र हुन् ।

त्यस्तै उपन्यासको सहायक पात्रहरूमा लंगुरधारी पण्डित, सीमा हरिशंकर र छिमा छन । लंगुरधारी पण्डित, सीमा र हरिशंकर उपन्यासका खलपात्र हुन् । यिनीहरूले समाजमा शोषक, सामन्ती र नरभंक्षी काम गरेका छन । लंगुरधारी पण्डित समाजको शोषक र सामन्ती व्यक्ति हो । उसले नारीहरूलाई विविध बहानामा वेश्याकोटीमाहरूमा बेचेर पैसा कमाउने काम गर्दछ । ऊ जीवनचेतनाका हिसाबले व्यक्तिगत पात्र हो, भने स्वभावको आधारमा गतिहीन पात्र हो । त्यस्तै सीमा परपुरुषसँग संसर्गमा लिप्त हुने, चेलीबेटी बेचविखनमा सहभागी हुने समाजको घृणित नारी पात्र हो । ऊ व्यक्तिगत, मञ्चीय र गतिहीन नारी पात्र हो । त्यस्तै हरिशंकर पनि चेलीबेटी बेचविखनमा संलग्न पात्र हो । उसले जीवनको अन्तिम क्षणमा अतीतमा आफूले गरेको कुकर्मप्रति पश्चाताप गर्दै राम्रो बाटोमा लागेकाले ऊ गतिशील पात्र हो । जीवनचेतनाका आधारमा ऊ व्यक्तिगत पात्र हो भने आबद्धताका आधारमा ऊ मुक्त पात्र हो ।

उपन्यासमा अन्य गौणपात्रहरूको प्रयोग व्यापक भएको छ । बाटुली, लाले, काली, दुर्मती, जिम्मल कान्छा, ललित, जगतकुमारी, मोतीलाल खत्री, लाहुरे थापा, काले, कलौटी, भुन्टी, सौमाली, स्युजे, ह्वापे, रामबहादुर, लुरे, श्याम, बाबुलाल, सरदार, गङ्गा, जमुना, हुलाकी, माझघरे आदि उपन्यासमा प्रयुक्त गौण पात्रहरू हुन् । यसरी हेर्दा उपन्यासमा व्यापक पात्रहरूको प्रयोग भएको छ भने कथानक सुहाउँदो चरित्रचित्रण भएको छ ।

(ग) पार्यवरण

कालो टीका उपन्यासमा रोल्पाको करेटी, जेडबाङ, हाङनुङ गाउँ हुँदे नेपालका विभिन्न भागहरू दाङ, सुर्खेत, गुल्मी, बागलुङ आदि क्षेत्र र भारतको पञ्जाबको बठिण्डा सहरका साथै मोहल्लाम, राममण्डी, श्रीनगर जस्ता स्थानहरू उपन्यासको कार्यपीठिका बनेका छन ।

यस उपन्यासमा पञ्चायतकालीन पञ्चप्रधान, जिम्माल, साहूजस्ता पात्रहरूका साथै गरिब, निमुखा, अशिक्षित पात्रहरूको समेत प्रयोग गरेर पञ्चायतकालीन नेपाली समाजको झल्को दिइएको छ । पञ्चायती शासनविरुद्धको जनताको आन्दोलन, बहूदलको स्थापना, शक्ति र सत्ताका मतियारहरूको पतन, पुलिस प्रशासनका कमजोरी, राजनैतिक आडम्बर

जस्ता कुराहरूलाई उपन्यासले समेटेको छ । यसरी ग्रामीण नेपाली सोझा चेलीबेटीहरू दलालहरूको लोभलालचमा फसी भारतका वेश्यालयमा बेचिएका र त्यहाँ नेपाली एकतासमाजले उनीहरूको उद्धार गरेको जस्ता कुराहरू उपन्यासमा प्रस्तुत छ । यिनै समग्र पक्षहरू नै उपन्यासका पर्यावरण हुन् ।

(घ) **दृष्टिविन्दु**

कालो टीका उपन्यासमा तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ । उपन्यासमा कथायिता सम्पूर्ण कुराको ज्ञाता भएर पनि घटनास्थलभन्दा बाहिर बसेर कथा भनिरहेको छ । कथयिताले यस उपन्यासमा पात्र र घटनाका कुराहरूलाई सबै जाने जस्तो गरी वर्णन गरेकाले उपन्यासमा बाह्य सर्वज्ञ दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ ।

(ङ) **सारवस्तु**

कालो टीका उपन्यासमा विभिन्न पात्र र घटनाहरूको प्रयोगद्वारा चेलीबेटी बेचविखनसम्बन्धी समस्यालाई देखाउन खोजिएको छ । समाजका दलाल शोषकहरूले सोझा साझा कुमारीहरूलाई विभिन्न बहानामा झुक्याएर वेश्यालयमा बेच्ने र रातारात लखपति, कारोडपति हुने जस्ता घटनाहरू नेपाली समाजमा अहिलेसम्म पनि भइरहेको छ, भन्ने कुरा देखाउन खोजिएको छ । लाखौं नेपाली नारीहरू त्यसरी यौन धन्दाका कोठीहरूमा बेचिदा समेत सरकारले केही ठोस कदम नचालेकोले अब सबै नागरिकहरूलाई यस्ता कार्य विरुद्ध सचेत गराउनु पर्ने धारणा उपन्यासमा व्यक्त भएको छ । खासमा नेपाली समाजमा व्याप्त गरिबी अशिक्षा, बेरोजगारी आदिका कारण यस्ता अपराधजन्य, अमानवीय घटनाहरू घट्ने भएकाले यसमा ठोस कदम सरकारबाट चालिनु पर्ने र चेलीबेटी बेचविखनको घटनाहरूको उदाङ्गो चित्र देखाउनु तथा त्यसका लागि आमनागरिक सरकार सबै सचेत भई यस्ता गतिविधिका विरुद्ध एकजुट हुनुपर्छ भन्ने कुरा नै उपन्यासको सारवस्तु हो ।

(च) **भाषा**

कालो टीका उपन्यासमा सरल, सहज भाषा प्रयोग छ । कतै कतै आलङ्कारिक भाषाको पनि प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा रोल्पा जिल्लामा बोलिने स्थानीय भाषाको पनि प्रयोग भएको छ । -'गरीब भएसी यस्तै हुने रै च ।'

'चार कलास त पास गरे । पाच कलासमा आलु खाइस भने मास्टरले । त्यै भ र छोडे ।' (जी. एम. २०५६ : १८)

उपन्यासमा विभिन्न उखान टुक्काको प्रयोगले भाषामा मिठास थपेको छ । विभिन्न अङ्ग्रेजी शब्दहरू डायरी, मिस, ड्रेसिङ, पोस्टिरिङ जस्ता शब्दका साथै 'हाय माइ डियर हरिशंकर आइ लभ यू' जस्ता वाक्यस्तरका अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग छ । त्यसैगरी 'मरता है तो क्या नही कर्ता है, साले कासे आते है ऐसा गवाँर आदमी ? साले जल्दीसे मालिस कर नही तो हाम मार मार के तेरा बुरा हालत कर देंगे' जस्ता हिन्दी भाषाका वाक्यहरू समेत प्रयोग छ । चाइने बाँकी कुरालाई, क्यानम जस्ता थेगोको प्रयोग पनि उपन्यासमा भएको छ । विभिन्न नेपाली अनेकार्थक पर्यावाची शब्दहरूको प्रयोग पनि उपन्यासमा भएको छ । समग्रमा उपन्यासको भाषा सरल र सहज छ ।

(छ) प्रतीक र बिम्ब

कालो टीका उपन्यासको शीर्षक नै प्रतीकात्मक छ । अनाहकमा कसैको फन्डामा परेर आफ्नो सतित्त्व गुमाउन पुगेका चेलीहरूलाई समाजले नस्वीकार्ने हुनाले उनीहरूको निधारमा सधै कालो टीका लागे झैं जीवनका हरेकपल अन्धकारमय छलपटीमा बाँच्नुपर्ने बाध्यतालाई प्रतीकात्मक रूपमा कालो टीका शब्दले जनाएको छ । समाजका जाली, फटाहा, शोषकहरूको प्रतीकका रूपमा लंगुरधारी पण्डित, हरिशंकर, जिम्माल, सीमाजस्ता पात्र र तिनीहरूको कर्तुतलाई प्रतीकात्मक रूपमा चित्रण गरिएको छ । स्वतन्त्रता, न्याय र सामाजिक विकासका प्रतीकका रूपमा खलवीर, महेशजस्ता पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासको घटना घट्दै जाँदा शब्द तथा वाक्यस्तरमा विविध बिम्बको प्रयोग भएको छ ।

(ज) निष्कर्ष

कालो टीका लघु उपन्यास हो । यसमा कथानकले कार्यपीठीकाको रूपमा नेपाल र भारतका विभिन्न भूमिहरूलाई लिएको छ । यो उपन्यास संयोगात्मक प्रगतिशील खालको रहेको छ । नेपाली ग्रामीण समाजका अनपढ, अशिक्षित, नारीहरूले भोग्ने असह्य पीडा बेदनाहरूलाई सबैले जरैदेखि ओखलेर फाल्नु पर्ने आग्रह उपन्यासको मुख्य ध्येय हो । प्रवृत्तिको हिसाबले यो उपन्यास प्रगतिवादी धाराको उपन्यास हो ।

५.१.४ बालकृष्ण सुवेदीको महापुरुष

(क) कथानक

महापुरूष उपन्यासमा म पात्र (डा. अनिल शर्मा, पि. एच. डी. अर्थशास्त्र) ले जीवनमा भोग्नु परेका समस्या, गर्नुपरेको सङ्घर्ष, प्राप्त गरेको प्रतिफल, गुमेको आकांक्षा र

अनायास उत्पन्न हुने आवेशीपन, उत्तेजनशीलता, संवेदनशीलता र काल्पनिकतामा आधारित कथानकको प्रयोग भएको छ । अनिल अन्तर्राष्ट्रिय संस्थामा काम गर्दछन् तर विहे भएको छैन । केही समयपछि उसको जागिर जान्छ । अन्य साथीहरू जस्तै ऊ पनि बेरोजगार हुन्छ । एकदिन अनिलको भेट डा. सन्तोषसँग हुन्छ । भेटपश्चात उनीहरू दुबैजान भट्टी पसलमा जान्छन र भीडमा उनीहरूले भोत्का तान्छन । सन्ताषले बोकेको विदेशी पत्रिकामा अवसर भन्ने स्तम्भ अनिलले हेर्छ र विदेशमा आफ्नो भविष्यको कल्पना पनि गर्छ । अर्को पत्रिकामा फिल्मी क्षेत्रको एक महत्त्वाकांक्षी युवतीको पतनको कथा पाउँछ । सन्तोषको आग्रहमा एकदिन अनिल सन्तोषको कोठामा जान्छ । आफ्नो क्षमताको कदर र प्रयोग राष्ट्रले गर्न नसकेकोमा असन्तुष्ट अनिललाई सन्तोषले विदेशमै भविष्य उज्जवल हुने बताउँछ । उसको भनाईप्रति अनिल असहमत भएपछि सन्तोषले अनिललाई सत्ताको भोग लागेको तर्क गर्दै सत्ताको भोग जति पिए पनि मान्छे अतृप्त र असन्तुष्ट नै हुने कुरा गर्दछ । उता अनिलले आफ्नो जिद्धीमा बहिनीलाई पढाउन लगेकोले वैनीको चिन्ता गर्छ ।

राष्ट्रभक्तिको भावना भएको अनिलले यो राष्ट्रलाई आफ्नो कुनै आवश्यकता नभएको हुँदा भौतारिदै बसेको कुरा उल्लेख गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय छात्राबासका पूर्व साथी पिटरलाई चिठी लेख्छ । जीन्दगीलाई अजवम्बरी छैन, भन्ने अनिलले जीन्दगीको भरपूर उपयोग गर्न चाहान्छ तर उपयोग हुने कुनै स्थान र अवसर नपाएपछि विदेशिने सुर गर्दछ र अरुले आफूलाई नरोक्न, नछेक्न आग्रह गर्दछ । आफ्नो देशको कार्यपद्धति र सरकारी उदासिनताप्रति चिन्ता व्यक्त गर्दै अनिलले भन्छ- 'पत्रदलको बीचमा नाचिरहेका शीतको मोतीविन्दुमा अस्तित्त्ववान हुनेछु र त्यही म सम्पूर्ण मानिसले टेक्ने बाटोको धुलोको एक एक कणमा जीवित हुनेछु ।' यहाँका इमान्दार र जेहेन्दार नागरिकहरूले अमूल्य ज्यान र इमान बेच्न विदेशिनु परेको बताउँदै आफू पनि आफ्नो भाग्यको खातिर विदेश जानुको विकल्प नभएको बताउँछ । नेपालको समय विग्रिएर अडिएको घडी जस्तै भएपनि आफू बदलिदो परिस्थितिको संवाहक बन्ने कुरा गर्दछ । यस्तैमा शेखर र सन्तोष अनिलको कोठामा जान्छन । पैसाको कमी भएपनि म पात्र विदेशिनु नियतिको निर्दिष्ट दिशा हो भन्दै पीडा र वेदनाको प्रमाण आफैलाई ठान्दछ । उता उसका प्रेमीका अनेकन भावनाहरूको परिकल्पनामा आफू लर्वराएको बेला, हराएको बेला, असफल प्रेममा भौतारिदै जाँदाको पलको यादमा गर्दछ । विदेशीहरूले यहाँका पुरातन धर्म, संस्कार र विज्ञानको खोजमा लागेपनि नेपालीहरू आफै ज्योर्तिलिङ्ग शक्तिका स्रोतका रूपमा लिदै प्रकृतिजन्य संस्कृतिलाई रहस्यमय बनाएको सम्भन्छ । म पात्र आफै

अँध्यारो कुनामा फ्याकिएका प्रेमपत्रहरूको आख्यान बनाउन मन लागेको उल्लेख गर्दै यहाँका महापुरुषहरूलाई अकर्मण्यता, अनिश्चितता र केबल आकास्मिकताले भरिएको यस युगसँग लड्ने क्षमता राख्न आग्रह गर्दछ । महापुरुषहरूको उपयोग हुननसक्दा रंगीन र धमिला बत्तीका आभाहरूले हाम्रो जीन्दगीको बाँकी अवशेषको पोष्टमार्तम गरिहेको, आमा बाबुको आशाहरू गहिरो खाडलमा पुरिदै गएको सम्पूर्ण कागजात समान हराएपछि र बस छुटिसकेपछि केबल यात्रा गर्ने एउटा टिकट पाएजस्तो जीवनलाई सम्झन्छ म पात्र अनि ट्याक्सीको यात्र सुरु हुन्छ र कथानक अन्त्य हुन्छ ।

यसरी हेर्दा यस उपन्यासको कथानक ढाँचा वृत्ताकारीय छ । कथानकको सिलसिला सरल रेखामा नहिडेर वृत्ताकारीय ढाँचामा रहेको छ । क देखि प भाग र अ देखि ऊ उपभाग गरी २७ खण्डमा उपन्यास संरचित छ ।

(ख) चरित्र र चरित्रचित्रण

महापुरूष उपन्यासमा मुख्य, सहायक र गौण गरी विविध पात्रहरूको प्रयोग भएको छ । उपन्यासको मुख्य पात्र अनिल हो । उसले अर्थशास्त्रमा पि. एच. डी. गरेको छ । अनिलकै जीवनका सेरोफेरोमा कथानक र प्रासङ्गिक घटनाहरू घटेकोले ऊ केन्द्रीय पात्र हो । समय र अवस्थासँग परिवर्तन हुनसक्ने अनिल गतिशील पात्र हो । अनिलको उपस्थिति र उसका स्वैरकाल्पनिक भावका प्रस्तुति हेर्दा ऊ बिना उपन्यासको कल्पना गर्न सकिदैन । तसर्थ ऊ आसन्नताका आधारमा बद्ध पात्र हो । उसले बेरोजगार बस्नुपरेका क्षमतावान नेपालीहरूले आफ्नो कला कौशल देखाउन नपाएका पात्रहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ । अनिल वर्गीय पात्र हो । अनिल उपन्यासमा मञ्चीय पात्र हो । उसले हरेक घटनामा उपन्यासमा आफूलाई उपस्थित गराएको छ । प्रवृत्तिका आधारमा ऊ अनुकूल पात्र हो । अनिलले जीवनलाई जटिल रूपमा भोग्ने र क्षण क्षणमा विशेषता परिवर्तन गरी कथानक नै रोमाञ्चपूर्ण बनाउने गरेकाले ऊ उपन्यासको गोलो पात्र हो ।

उपन्यासको सहायक पात्र सन्तोष हो । ऊ डक्टरी सेवामा कार्यरत छ । ऊ अनिलको घनिष्ट साथी पनि हो । उसले चिकित्सा शास्त्रलाई कहिल्यै अध्ययन गरी नसकिने विज्ञानको रूपमा लिन्छ । उसले अनिलको बहिनीसँग पनि नजिकिन खोज्छ । समयसँगै परिवर्तन हुने अनिल उपन्यासको गतिशील पात्र हो । ऊ उपन्यासको मञ्चीय र बद्ध पात्र हो । प्रवृत्तिका आधारमा ऊ अनुकूल पात्र हो । त्यसैगरी इन्जिनियर शेखर पनि उपन्यासको

सहायक पात्र हो । शेखर अनिलको साथी हो । शेखर गतिशील पात्र हो । उपन्यासमा प्रयुक्त अन्य पात्रहरू हरिगोपाल, अनिता, पिटर, मिलन, बहिनी, अस्मिता, एलेना, पण्डित बाजे, शिव, गोपाल, स्टेफेन, म्सीमन्गु, अब्सलाम, युवाहरू, विदेशी आदि हुन् । यी पात्रहरूको पनि उपन्यासमा आ-आफ्नै खालका महत्त्वपूर्ण भूमिकाहरू रहेका छन ।

(ग) **पर्यावरण**

महापुरूष उपन्यासको मुख्य कार्यक्षेत्र काठमाडौं उपत्यका हो । काठमाडौं उपत्यकाका विभिन्न स्थानहरू महाराजगञ्ज, डिल्लीबजार, बसन्तपुर लगायतका क्षेत्रका साथै सरकारी कार्यालय, फिल्म हल, भट्टी पसल, यहाँको सडक, डेरा जस्ता ठाउँहरू उपन्यसमा उल्लेखित छन । त्यस्तै कलकत्ता, जोहनिसवर्ग, श्यान्टी टाउन, अन्तर्राष्ट्रिय छात्रावास र प्रसङ्गवस जर्मनी जस्ता देशहरू समेत यस उपन्यासको कथानकको कार्यपीठिका बनेका छन ।

उपन्यासमा प्रयोग भएको कथानक र तिनीहरूका लागि प्रयोग भएका पात्रहरूको मनोदशा, तिनीहरूले भोगेको जीवन आदि हेर्दा उपन्यासमा कमजोर सरकारी नीति, रोकिएको समय, राजनीति, अशान्ति, कलह, विद्रोह, हत्या, धरपकड, लुट, उध्वंश, विपत्ति, विनाश जस्ता कुराहरू उपन्यासको पर्यावरण बनेको छ । त्यसका साथै यहाँ मौलाएका यौनधन्दा, धर्म, संस्कृतिप्रतिको अज्ञानता, इतिहासप्रतिको वेवास्ता, आधुनिकताप्रतिको मोह, मानवीय आकांक्षा जस्ता कुराहरू पनि उपन्यासको पर्यावरण बनेका छन । जसले आजको नेपाली समय र समाजको उद्घाटन गरिरहेको छ ।

(घ) **दृष्टिविन्दु**

महापुरूष उपन्यासमा म पात्रले घटना र पात्रको वर्णन गर्दा आफूलाई पनि उपन्यासमा संलग्न गरेको छ । कथयिताले चाहेको जुनसुकै कुरा म पात्रका माध्यमबाट व्यक्त भएको छ । तसर्थ यस उपन्यासमा आन्तरिक वा प्रथमपुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ । अझ भन्दा उपन्यासमा कथयिता म पात्र (अनिल) नै उपन्यासको प्रमुख पात्र भएको प्रथमपुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग यस उपन्यासमा भएको छ ।

(ङ) सारवस्तु

महापुरूष उपन्यासको मुख्य उद्देश्य भनेको नेपालको वर्तमान अवस्थाका विभिन्न विकृत प्रवृत्तिहरूलाई देखाउनु हो । धैरै दुख र संघर्षबाट प्राप्त ज्ञानको सदुपयोग राष्ट्रले गर्न

नसक्नुले आमा बाबुका चाहना खरानी भएर जाने अनि विदेशी मुलुकमा रगत, पसिना र जागर खन्याउनु पर्ने यथार्थ चित्रण गर्नु उपन्यासको उद्देश्य रहेको छ । नेपालमा पनि कैयौं महापुरुष विद्वानहरू छन तर तिनीहरूको आवश्यकताको महसुस राज्यले गरेको छैन, नेपालको विकासको गति अडिएको घडीको समयजस्तो स्थिर भइरहेको र यसले राष्ट्रियतालाई कमजोर बनाएको र त्यसको नकारात्मक प्रभाव प्रत्येक व्यक्तिलाई परेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । यी नै उपन्यासको मुख्य सारवस्तु हो ।

(च) भाषा

भाषिक प्रयोगका दृष्टिले उपन्यास जटिल देखिन्छ । नेपाली भाषाका साथै अङ्ग्रेजी, हिन्दी भाषाका शब्द देखि वाक्य, अनुच्छेद स्तरसम्मका भाषिक संरचनाको प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा विवाद प्रसङ्गमा प्रयोग भएको अङ्ग्रजी भाषा :

The Relationship born of marriage allows a closeness and physchological intimacy that no other kin of relationship offers (सुवेदी, २०६२ : ५)

यसैगरी उपन्यासमा जीवनको आस्थाको प्रसङ्गमा भएको संस्कृत भाषा :

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यास्याधात्मचेटसा ।

निराशी निर्ममो भुत्वा युघस्व विगतज्वरू ॥ (सुवेदी, २०६२ : ८६)

यसैगरी उपन्यासमा विभिन्न उखान टुक्काहरूको पनि प्रयोग भएको छ । जस्तैः 'कुवाको भ्यागुतो कुवामै' होला, भएछ जस्ता क्रियापदका सत्ता क्रमशः होलाउ, थिएछ जस्ता क्रियापदको प्रयोग भएको छ । विभिन्न अन्त्यानुप्रासयुक्त कवितात्मक वाक्य प्यारोडीजस्ता भाषिक प्रयोगले उपन्यासको भाषा सफल बनेको छ । प्रत्यक्ष कुराकानीको भाषाका साथै स्वैरकाल्पनिक, भावनात्मक, बिम्बात्मक भाषाको समेत प्रयोग भएको छ ।

(छ) प्रतीक र बिम्ब

महापुरूष उपन्यासमा वर्तमान अस्तव्यस्त नेपाली समाजको बेरोजगार युवाको प्रतीकका रूपमा अनिल र उसका साथीहरू रहेका छन । नेपालको पुरातन धर्म र सँस्कृतिहर,का प्रतीकका रूपमा ज्योतिर्लिङ्ग, शक्तिको स्रोतको रूपमा लिइएको अप्राकृतिक वस्तुहरूलाई लिइएको छ । असल प्रेमीको प्रतीकका रूपमा अनितालाई उपन्यासमा उभ्याइएको छ । आफूलाई महान पुरुष ठान्ने मानिसहरूको प्रतीकका रूपमा उपन्यासको

शीर्षक नै महापुरुष राखिएको छ । मान्छेका आडम्बर, घमण्ड, इर्ष्यालाई बिम्बात्मक रूपमा जुँगा शब्दले जनाएको छ । अझ उपन्यासको प्रत्येक खण्डमा कथानकका प्रतीकात्मकता जनाउन विभिन्न चित्रहरू प्रयोग गरिएको छ । तसर्थ बिम्ब र प्रतीक प्रयोगका दृष्टिले उपन्यास सफल छ ।

(ज) निष्कर्ष

महापुरुष उपन्यासमा हाम्रो देशमा पनि सबल र दक्ष मानिसहरूको उत्पादन भएको र त्यस्ता जनशक्तिको प्रयोग राज्यस्तरबाट हुननसकेकाले विदशतिर आफ्नो भाग्यको रेखा कोर्न जाने गरेको कुरा उल्लेख छ । यस्तै विडम्बनाका कारण आफूलाई डा. इन्जिनियर र पाइलटहरू सामान्य मान्छेका रूपमा चिनाउन खोजको उल्लेख छ । किशोरावस्थामा पलाउने माया र यौनका प्रतिबिम्बहरू तथा पेन फ्राइन्डहरूसँगको पत्राचारको स्मरण गर्दै यो पनि जीवनको एक क्षण रहेको कुरालाई पनि देखाइएको छ । हाम्रो देशमा विकसित अनैतिकता, वैमनस्यता, लाचारीपन, भेदभावपूर्ण प्रवृत्तिले व्यक्ति तथा समाजलाई गाजेको र राजनैतिक अस्थिरता र अदूरदर्शीताका कारण यहाँको परिवर्तनशील समय स्थीर अवस्थामै रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । यो नै उपन्यासको मुख्य निष्कर्ष हो ।

५.१.५ बलबहादुर घर्तीको हिउादको पहिलो दिन उपन्यास

(क) कथानक

हिउँदको पहिलो दिन तिहार (दबारा) परेको छ । रम्भाकोटीहरू बाजा बजाउँदै नाचगान र रमाइलोमा व्यस्त छन । उता रम्भाकोटकै मदन आफ्नो दिदी देवीसरा विरामी भएकै कारण नेपालगञ्ज हस्पिटलमा छ । देवीसराको विहे सुनिलसँग भएपनि विदेश गएकोले मदनले विरामी हुँदा कुर्नुपरेको छ । दवाराको रमझम चलिरहेको बेला एक्कासी एकजना पागलको आगमन रम्भागाउँमा हुन्छ । अपरिचित भएकाले गाउँलेहरूले उसको वेवास्ता गर्छन् । चौफारीमाथिको ढुङ्गामा बस्ने, कराउने र सुत्ने त्यो पागलको चार हप्तापछि मृत्यु हुन्छ । मृत्युपश्चात गाउँलेहरूले उसको मृत शरीरमा खोज तलास गर्दा दश हजार रूपैयाँ र P+R लेखिएको चाँदिको औठी फेला पर्छ । गाउँलेहरूको सरसल्लाहबाट १० हजार रूपैयाँको छात्रवृत्ति कोश स्थापना गरिन्छ, भने चाँदीको औठी त्यत्तिकै राखिन्छ ।

उता कामको सिलसिलामा कालिकोट गएको चम्फाको लोग्ने चतुरे माओवादी र सेनाको दोहोरा भिडन्तमा मारिन्छ । उसको मृत्युपश्चात चम्फाको परिवार विचल्लीमा

पर्दछ । यसै अवस्थामा छात्रवृत्ति कोशका अध्यक्ष साहिला मुख्यबाट कोशको पैसाले चम्फाको छोरा विद्यालय भर्ना गर्ने प्रस्ताव हुन्छ । सबैको सल्लाहअनुसार चम्फाको छोरालाई विद्यालय भर्ना गरिन्छ । गाउँमा मदनलाई दैलेख भिरकोटकी अपरिचित चन्द्रा नामकी केटीबाट चिठी आउँछ । नेपालगञ्ज हस्पिटलमा छुटेका मदनको सामान आफूसँग भएको कुरा पत्रमार्फत उल्लेख गर्छ । यस्तै गर्दा यी दुईबीच पत्रचार बाक्लो हुन्छ । पत्रमार्फत नै मायाप्रेम हुन्छ । चन्द्राको निमन्त्रणामा मदनले दैलेखको देवकोटा चोकसम्मको गाडी यात्रा गर्दछ । त्यही एउटा होटेलमा बस्दै मदनले चन्द्राको बारेमा सोधपुछ गर्छ । होटेलमा काम गर्ने कान्छाले अर्को दिन चन्द्रासँग विद्यालयमा लगेर मदनको भेट गराउँछ । भेटपश्चात चन्द्राको घर दुवै जना जान्छन र सुखदुखका गफ गर्छन । चन्द्रा SLC गरेपछि एक वर्षपछि विहे गर्ने कुरा चल्छ र सम्झनाको प्रथम सौगातको रूपमा मदनले चन्द्रालाई कुर्ता सुरुवाल किनिदिन्छ । त्यसपछि ऊ दाङतिर लाग्छ ।

यता सुकुम प्रधानले बाघलाई थापेको पासोमा परी पञ्चबहादुरको छोरा सुन्ते घाइते हुन्छ । बिरामी ठीक भएपनि उसलाई फेरी फर्काउँछ । पञ्चबहादुर भारत गएकाले गाउँको बाठो केटा शेखरले सुन्तेलाई उपचारका लागि काठमाडौं लैजाने जिम्मा लिन्छ । गाडीको यात्राको क्रममा बाटोमा उपचारका लागि लगेको पैसा चोरी हुन्छ । पैसा चोरी भएपछि दुवैजना थानकोटमै ओर्लिन्छन् र एउटा ठेकडारको मजदुरी काममा शेखर लाग्छ । त्यही काम गर्ने क्रममा शेखरको सवितासँग भेट हुन्छ । कुराकानी गर्ने क्रममा सविताले आफ्नो परिवारका भाइ र आमा पहिरोमा परी मरेको र सर्वस्व गुमाएको र आफूलाई घाइते अवस्थामा प्रहरीले उद्धार गरेको र यही चिन्ताले काठमाडौंमा व्यापारमा आएका बुबा मानसिक सन्तुलन गुमाएर हराएको कुरा उल्लेख गर्दछ । बुबा पश्चिमतिरको गाडीमा चढेर गए पनि ९ वर्ष समसको खोज अनुसन्धानबाट केही पत्ता नलागेको कुरा भन्दछ । सविताको यो कुरा सुनेपछि शेखरले रम्झाकोटमा पागलको आगमन र मृत्युको कुरा गर्दछ । तत्पश्चात सविताले सुन्तेको वीर हस्पिटलमा उपचार गर्ने खर्चमा सहयोग गर्छ र तीनै जना घोराहीको मदनको कोठामा आउँछन । त्यही मदनसँग भेटभएपछि ४ जना नै रम्झाकोट आउँछन । पागलले लगाएको औठीको आधारमा पागल सविताको बाबु भएको प्रमाणित भएपछि सविता उदास र विरक्त हुन्छ । गाउँलेहरूले सविताको समस्याको बारेमा छलफल गर्छन । उसले एस. एल. सी. पास गरेकीले प्रा. वि. लाकुरीचौरमा जनताहरूको सहमतिमा शिक्षिका

बनाइन्छ । उता सुनिल विदेशबाटै आएकाले देवीसरा आफ्नो घर जान्छ, भने सविता देवीसरा जस्तै छोरी बनेर मदनको घरमा बस्छ र कथानक अन्त्य हुन्छ ।

(ख) चरित्र र चरित्रचित्रण

हिउँदको पहिलो दिन उपन्यासमा विभिन्न मुख्य, सहायक र गौण पात्रहरूको प्रयोग भएको छ । यस उपन्यासको मुख्य पुरुषपात्र मदन हो र चन्द्रा उपन्यासको मुख्य नारी पात्र हो । उपन्यासमा घटित कथानकका हरेक तहमा मदनको उपस्थिति र आवश्यकता छ । उपन्यासमा मदन अनुकूल पात्रको रूपमा उपस्थित छ । विरामी दिदीको सेवा गर्नु, प्रेमीका चन्द्रासँगको सम्बन्धमा धैर्यता र समर्पण देखाउनु, गाउँको सेवा गर्नु आदिले गर्दा उसलाई गतिशील पात्र मान्न सकिन्छ । आसन्नताका आधारमा ऊ उपन्यासको मञ्चीय पात्र हो, भने जीवनचेतनाका आधारमा ऊ वर्गीय पात्र हो । त्यस्तै उपन्यासको चन्द्रा पनि अनुकूल पात्र हो । भेटिएको सामान इमान्दारीपूर्वक देखाउनु मायामा समर्पणभाव देखाउनु, भविष्यको आशाको त्यान्द्रोमा बाँच्न सक्नु उसका विशेषता हुन । ऊ उपन्यासको गतिशील र मञ्चीय पात्र हो । उसले ग्रामीण समाज र त्यहाँका जनजीवनको प्रतिनिधित्व उपन्यासमा गरेकाले ऊ वर्गीय पात्र हो ।

त्यस्तै उपन्यासको सहायक पुरुष पात्र शेखर हो । शेखर गाउँको चलाख केटा हो । उसले अरुको सेवाको खातिर धेरै दुख पाएको छ । उसले सुन्तेको उपचार गराउछ, सविताको बाबुको मृत्यु भएको कुरा सवितालाई जानकारी गराउँदछ । ऊ उपन्यासको मञ्चीय पात्र हो । त्यस्तै सविता सर्वस्व गुमाएकी उपन्यासको सहायक नारी पात्र हो । उसले हरेक क्षणमा अरुको सहयोगको खातिर काम गर्छ । ऊ वर्गीय र मञ्चीय पात्र हो । ऊ उपन्यासको गतिशील पात्र पनि हो ।

यसैगरी उपन्यासमा थुप्रै गौणपात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । ओखरबोटे बुढा, साइला मुख्य, देवीसरा, सिंहवीर, सुनिल, रिक्साचालक, अम्मरे, पागल, काइला, चम्फा, चतुरे, जमान, सञ्जय, रविते, पोक्चे, लाटी, आमा, साहुनी, कान्छा, रमिता, शोभा, हुकुम प्रधान, पञ्चबहादु, सुन्ते, पार्वती आदि उपन्यासको गौण पात्र हुन । उपन्यासमा यिनीहरूको आ-आफ्नै भूमिका छ ।

(ग) **पर्यावरण**

हिउँदको पहिलो दिन उपन्यासको कार्यपीठिकाको रूपमा रोल्पा दैलेख, दाङ, नेपालगञ्ज, सुर्खेत, नारायणघाट, कालिकोट, काठमाण्डौं, सिन्धुपाल्चोक आदि स्थानलाई लिइएको छ । हिउँदको पहिलो दिन घाम झुल्किएको रम्भाकोट, लिवाङ, धाङ्सीखोला, काखपानी, होलेरी, दहवन, गाङ जोवाङ, माडीचौर, दार्वेट, सुलिचौर जस्ता रोल्पाका स्थानलागयत दाङ भरतपुर, दैलेखको भिर्कोट, रातानाङ्ला, चुप्रा दोभान, डुङ्गेश्वर, रानीमत्ता, देवकोटा चोक, कालीकोट, वुटवल, गुरुसिङ्गे, थानकोट, धादिङ जस्ता स्थानहरूमा उपन्यासका कथा घटित स्थानहरू हुन् । माडी, लुङ्ग्री, हुङ्ग्री र कर्णाली नदीका हुनहार डौडाई, बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज, कोहलपुर जस्ता स्थान पनि उपन्यासको पर्यावरणको रूपमा समावेश छन ।

माओवादी जनयुद्ध र त्यसको जनतामाथि प्रत्यक्ष प्रभाव परेको कुरा उपन्यासमा चतुरेको मृत्युबाट देखाइएकोले १० वर्षे माओवादी जनयुद्धको समयावधिलाई उपन्यासको समय मान्न सकिन्छ । यस उपन्यासको कथानक हेर्दा झण्डै ९/१० वर्षको समयावधिलाई कथानकले आफ्नो समयसीमा बनाएको पाइन्छ । उपन्यासमा मायाँ, प्रेम, गरिबी, दुख, पीडा जस्ता भावनात्मक कुराहरूले स्थान पाएको छ । यसरी हेर्दा उपन्यासको पर्यावरण कथानक सुहाउँदो छ ।

(घ) **दृष्टिविन्दु**

हिउँदको पहिलो दिन उपन्यासमा बाह्य दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ । कथावाचकले कतै लुकेर आफ्ना पात्रहरूका बारेमा विभिन्न किसिमले वर्णन गरेका हुनाले नै यहाँ बाह्य दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ । त्यसैमा पनि सम्पूर्ण पात्र र घटनाका बारेमा कथयिताले सबै जाने जस्तो गरी वर्णन गरेकाले उपन्यासमा बाह्य सर्वज्ञ दृटिविन्दुको प्रयोग भएको छ, भन्न सकिन्छ ।

(ङ) **सारवस्तु**

हिउँदको पहिलो दिन उपन्यासको मुख्य सारवस्तु भनेको रोल्पा जिल्लामा हिउँदको समयमा मानिसहरूले मान्ने चाडपर्व र धर्मसंस्कारसँग सम्बन्धित क्रियाकलापका लागि त्यहाँ देखिने गरिबी, भोकमरी, असुविधा, द्वन्द्वात्मक अवस्थाले जनजीवनमा पारेको नकारात्मक प्रभाव आदि उल्लेख गर्नु हो । शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी आदिका अभावका कारण

रोल्पालीहरू विदेशतिर जानुपरेको र उपचारका लागि टाढासम्मको यात्रा गर्नुपर्ने बाधयता भएको मान्छेलाई नियतिले पनि कहिलेकाही ठगी गर्ने भएकाले मान्छेको जीवन नै दुखद भएको जस्तो कुराहरू उल्लेख गरिएको छ। यही नै उपन्यासको सारवस्तु हो।

(च) भाषा

हिउँदको पहिलो दिन उपन्यासमा सरल, सहज नेपाली भाषाको प्रयोग भएको छ। उपन्यासमा स्थानीय भाषिकाको प्रभाव देखिन्छ। जस्तैः "आज ता अन्तिम दिन हो डवाराको जाम् तो मदन पैसेरी नाच्न बगालहरू तल रम्भालीको घरमा नाच्दै छन्।" (घर्ती, २०६१ : ७) । यसैगरी उपन्यासमा अनुप्रासयुक्त कवितात्मक भाषाको पनि प्रयोग भएको छ। पात्रहरूबीचको सम्वाद, पत्रात्मक प्रस्तुति, अनुप्रासयुक्त वाक्यहरूको प्रयोग, विभिन्न उखान टुक्काहरूको प्रयोग, अङ्ग्रेजी तथा संस्कृतका शब्दहरूको प्रयोग आदि उपन्यासमा प्रयुक्त भाषिक विशेषताहरू हुन्। यस्ता प्रस्तुतिले उपन्यासको भाषा सरल र मिठो बनेको छ।

(छ) प्रतीक र बिम्ब

हिउँदको पहिलो दिन उपन्यासमा नियतिको सिकारको प्रतीकका रूपमा पागलको प्रयोग भएको छ भने हिंसाबाट उत्पन्न हुने नकारात्मक परिणामको प्रतीकका रूपमा चतुरेको चित्रण उपन्यासमा भएको छ । नेपाली समाजको गरिबीको प्रतीकका रूपमा चम्फाको परिवारलाई उभ्याइएको छ । तसर्थ उपन्यासमा पात्रहरूको प्रतीकात्मक प्रयोग छ। **हिउँदको पहिलो दिन** उपन्यासको शीर्षकले तिहार, चाडपर्व र त्यसबेलाका सामाजिक जनजीवन र हावापानी जस्ता कुराहरूको बिम्ब पाठकका मस्तिष्कमा झल्किन्छ । यसरी उपन्यासमा प्रतीक र बिम्बको प्रयोग भएको पाइन्छ।

(ज) निष्कर्ष

हिउँदको पहिलो दिन उपन्यासमा रोल्पा जिल्ला विभिन्न गाउँहरूमा हिउँदको समयमा हुने विभिन्न क्रियाकलाप र मूल्यमान्यतालाई देखाइएको छ । यसका साथै रोजगारीका लागि स्वदेश र विदेशका विभिन्न भागमा जानुपर्ने ग्रामीण जनजीवनको बाध्यतात्मक अवस्थाको पनि चित्रण गरिएको छ । अशिक्षा, न्यून विकास, हिंसात्मक राजनीति, चरम गरिबी, समर्पित प्रेम, स्वास्थ्य सेवाको अभाव, सहयोगी भावना आदिलाई उपन्यासको विषयवस्तु बनाई त्यस्ता समस्याहरूको निरूपण गर्नुपर्ने उल्लेख यस उपन्यासमा रहेको छ।

५.१.६ शोभाराम ओलीको अधुरो जीवन उपन्यास

(क) कथानक

रोल्पाको भलाका गाउँमा उमेशको तीन जनाको परिवार र रामबहादुरको पाँच जनाको परिवारको बसाइँ छ । गाउँमा अन्य परिवाहरूको पनि बसाइँ छ । विभिन्न वर्ग र जातिको बसोबास भएको भलाका गाउँमा बस्ने उमेशको परिवार तल्लो जाति र वर्गको परिवार हो, भने रामबहादुर क्षेत्री जाति र हुने खाने वर्गको परिवारको मान्छे हो । उमेशको छोरा सन्तोष र स्वास्नी नीता छिन, भने रामबहादुरको छोरी मायाँ सहित अन्य दुई छोरी, एक छोरा र स्वास्नी छिन् । सन्तोष र मायाँ एउटै विद्यालयमा पढ्ने साथीहरू हुन । वर्गीय जातीय असमानता हुँदा हुँदै पनि सन्तोष र मायाँकाबीच बालसुलभ प्रेम अङ्कुरण हुन्छ ।

एकदिन मायाँ र सन्तोष विद्यालय जाँदै गर्दा सन्तोष एक्कासी बाटोमा विरामी पर्दछ । वान्ता र झाडापखलाको विरामी परेको सन्तोषको मायाँले उद्धार गर्दछ । सन्तोषको आफन्तलाई मायाले खबर गरेपछि उसलाई घर लगिन्छ । जडिबुटीजन्य औषधि सेवन पश्चात सन्तोष निको हुन्छ । एकदिन विद्यालय बन्द भएको समयमा मायाँ र सन्तोष सिस्ने हिमालको मनोरम दृश्य हेर्न दहटाकुरा जङ्गलमा पुग्दछन । कल्कलाउँदो जवानीको रङ्ग चढेका यी दुई आ-आफ्ना मनका वहहरू एक आपसमा साटासाट गर्दछन । यसैक्रममा मायाँले सन्तोषलाई सम्झना स्वरूप अधुँरो जीवन लेखेको रुमाल दिन्छे । दिनभरीको मायाँ प्रीतिका गफ पश्चात गोधुँली साझमा दुवै जना घर फर्कन्छन । समयको परिवर्तसँगै मायाँले जनसेवा मा. वि. बाट एस. एल. सी. प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण गर्दछे । ऊ आइ. एड. पढ्न सुर्खेत जान्छ । यसै समयमा युद्धको पीडामा पिल्सिएको मायाँको परिवार पनि तराइतिर बसाइँ सर्छन । एकसाल पछि सन्तोष पनि प्रथम श्रेणीमै एस. एल. सी. उत्तीर्ण गर्छ । प्राकृतिक विपत्ति आइलाग्दा सन्तोषको झुप्रो घर र काल्नाबारीहरू पहिरोले सखाप बनाउँछ । सम्पत्ति पैसा नभएपछि उमेशले सन्तोषलई पढाउन आजीमान साहुबाट ऋण गरेर पाल्पा पढ्न पठाउँछ । पाल्पाबाट प्लस टु पास गरेर घरमा आएपछि उसको उच्च शिक्षा पढ्ने अवस्था हुँदैन र आमा बुबालाई छोडेर धन कमाउन विदेश जान्छ । मायाँले सुर्खेतबाट आइ. एड. पास गरेपछि स्नातक पढ्न काठमाडौं जान्छे । कालोपुल बस्ने माया विस्तारै कलाकारिता क्षेत्रप्रति आकर्षित हुन्छे र त्यही पेशा अङ्गाल्छे । पत्राचारमार्फत एक अर्काप्रतिको प्रेमपूर्ण भावनाहरू साटासाट गर्ने मायाँ र सन्तोषको सम्बन्धमा रविन्द्रको कुटिलतापूर्ण खबरले चिसोपना ल्याइदिन्छ । मायाँले अर्कैसँग विवाह गरेको खबर सहितको

पत्र रविन्द्रले सन्तोषलाई पठाउँछ । यसबाट सन्तोष विक्षिप्त हुन्छ । यसै समयमा सन्तोषको बुबाले पियन जागिर गर्ने स्थानीय प्रहरी चौकीमाथि माओवादीहरूको आक्रमण हुन्छ । त्यही घटनामा सन्तोषको बाबु आमाको मृत्यु हुन्छ । उसको घरजग्गा र सम्पत्तिहरू पनि साहूले बन्धकी बनाएको कुरा फोनमार्फत भुवनले सन्तोषलाई जानकारी गराउँछ । अप्रत्यासित यस्ता विभिन्न परिघटनाहरू आफ्नो जीवनमा आइलोगे पछि युएइ को पाम आइसल्याण्डमा काम गरिरहेको सन्तोष दिनानुदिन मानसिक तथा शारीरिक रूपमा कमजोर बन्दै जान्छ । एकदिन युएइ को लिजरल्याण्डमा नेपाली कलाकाहरूले सांस्कृतिक कार्यक्रमको आयोजना गरेकाले साथीहरू सहित सन्तोष पनि कार्यक्रममा सहभागी हुन्छ । कार्यक्रममा गायिकाको रूपमा सन्तोषकै प्रेमीका माया क्षेत्री प्रस्तुत हुन्छिन् । रविन्द्रको खबरबाट आहात भएको सन्तोष मायाको कुनै वास्ता गर्दैन र कोठातिर फर्कन्छ । अनेक पीडाहरू भोलिरहेको सन्तोषको अवस्था देखेर कम्पनीले उसलाई घर फर्काउने निधो गर्दछ ।

यसै समयमा मायाँको विवाह नभएको र ऊ सन्तोषको पर्खाइमा बाँचिरहेको खबर किरणले जानकारी गराउँछ । सन्तोषसँगै आनन्द र किरण पनि नेपाल फर्कन्छन । मायाँसँग भेट हुने आशामा स्वदेश फर्किएको सन्तोष आफ्नो कमजोर शरीरलाई मायाँको पर्खाइमा बाचाई राख्छ । साँस्कृतिक कार्यक्रममा पोखरा गएकी मायाँ १० दिन नेपाल बन्दका कारण समयमै काठमाडौं आउँन सक्दिन । उता सन्तोष होटेलमा सिकिष्ट विरामी भएपछि हस्पिटलमा भर्ना गरिन्छ । मायाँ काठमाडौं आएपछि किरण मायाँलाई लिन कालोपुल मायाँको कोठामा पुग्छ र मायाँलाई ल्याएर हस्पिटल जान्छ । तर हस्पिटलमा सन्तोषको मृत्यु भएको खबर डाक्टरले दिन्छ । अनी मायाँ पनि हस्पिटलको झ्यालबाट हामफालेर मृत्युवरण गर्दछे । दुवैको मृत्यु भएपछि पशुपति आर्यघाटमा लगेर दुवैको दाहसंस्कार गरिन्छ र कथानक अन्त्य हुन्छ ।

(ख) चरित्र र चरित्रचित्रण

अधुँरो जीवन उपन्यासमा प्रमुख, सहायक, गौण जस्ता विभिन्न चरित्रका पात्रहरूको प्रयोग भएका छन् । उपन्यासको मुख्य पुरुषपात्र सन्तोष हो । उसकै सेरोफेरोमा सिङ्गो कथानकको प्रस्तुति गरिएको छ । समय र परिस्थिति सँगै आफूलाई परिवर्तन गर्न सक्ने सन्तोष उपन्यासको वर्गीय पात्र हो र गतिशील पात्र हो । प्रवृत्तिका आधारमा सन्तोष उपन्यासको अनुकूल पात्र हो । आसन्नताका आधारमा सन्तोष उपन्यासको मञ्चीय पात्र हो । त्यस्तै उपन्यासको मुख्य नारी पात्र मायाँ हो । क्षेत्री जातिको र हुनेखाने वर्गकी भए

पनि आफूभन्दा तल्लो जातको गरिब केटासँग प्रेम गर्नुले उसलाई उपन्यासको गतिशील पात्र मान्न सकिन्छ । आसन्नताका आधारमा मायाँ उपन्यासको मञ्चीय पात्र हो । कथानकको सुरु देखि अन्त्यसम्म मायाको चित्रण गरिएको छ । प्रवृत्तिको आधारमा माया अनुकूल पात्र हो, भने जीवनचेतनाका आधारमा मायाँ उपन्यासको व्यक्तिगत पात्र हो ।

उपन्यासमा प्रयुक्त सहायक पात्रहरू उमेश, नीता र भुवन हुन् । उमेश उपन्यासको सहायक पुरुष पात्र हो । गरिब भएर पनि भविष्यको आशामा छोरालाई ऋण गरेर पढाउने उमेश उपन्यासको गतिशील पात्र हो । उमेश आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र जीवनचेतनाका आधारमा वर्गीय पात्र हो । त्यस्तै नीता उपन्यासको सहायक नारीपात्र हुन् । घरमा अनेक दुःखकष्ट गरेर आफ्नो परिवार चलाएका नीता उपन्यासको मञ्चीय पात्र हुन् । उनी प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल, आबद्धताका आधारमा बद्ध पात्र हुन् । त्यस्तै भुवन पनि उपन्यासको सहायक पुरुषपात्र हो । गरिबी र अशिक्षाको जाटोमुनि पिल्सिएको भुवन उपन्यासको गतिशील पात्र हो । आसन्नताका आधारमा ऊ उपन्यासको मञ्चीय पात्र हो ।

उपन्यासमा अन्य गौण पात्रहरूको पनि प्रयोग भएको छ । रामबहादुर, दिलमायाँ, धनीराम, मोहन, दिपेन्द्र, कैलाश, इश्वरी, तिलक, गणेश, दिपा, सुशीला, अजिमान, तृष्णा, बुद्धिबहादुर, रविन्द्र, पुनम, आनन्द, किरण, राकेश, भीम, मौसम, अनिल, डा. जीवन, प्रहरी, गाउँले लगायतका विभिन्न पात्रहरूको उपन्यासमा आ-आफ्नै खालको भूमिका रहेको छ ।

(ग) पर्यावरण

अधुँरो जीवन उपन्यासमा स्वदेश तथा विदेशका विभिन्न स्थानहरूलाई उपन्यासको घटना घटित स्थानको रूपमा लिइएको छ । रोल्पाको स्थानीय परिवेशका रूपमा भलाका गाउँ, जङ्लाखोला, दहटाकुरा, तीनखोला जङ्गल, झौवाङ, लिवाङ लागयतका स्थानहरूको चित्रण उपन्यासको घटना घटित स्थानका रूपमा गरिएको छ । त्यस्तै नेपालगञ्ज, कोहलपुर, सुर्खेत, पाल्पा, पोखरा लगायत काठमाडौं, गौशाला, कालोपुल, चक्रपथ, गोंगबु आदि क्षेत्रहरू उपन्यासमा पर्यावरणका रूपमा चित्रण गरिएको छ । त्यस्तै युएइका आल्कोज, पाम आइसल्याण्ड, जुमेरा, इरानियम, मदिना, लिजरल्याण्ड तथा वहराइन सम्म उपन्यासको कथानक घटित स्थानको रूपमा लिइएको छ ।

उपन्यासमा मायाँ र सन्तोषको बाल्यकाल (७/८ वर्ष) देखि दुवैको मृत्यु (झण्डै २०/२१) सममको समयावधिको घटनाक्रम प्रस्तुत छ । यसर्थ उपन्यासमा घटना घटित

समय झण्डै १४/१५ वर्षको देखिन्छ । उपन्यासमा माओवादी जनयुद्ध र त्यसबाट घटेका विभिन्न भयावह घटनाहरूको समेत उपन्यासमा चित्रण गरिएकोले ५० र ६० को दशकबीचको समय उपन्यासले समेटेको पाइन्छ । समग्रमा नेपाली समाजमा व्याप्त जातीय, वर्गीय विभेद, प्राकृतिक सौन्दर्य, प्रकोप तथा मानवीय जीवनका विविध भोगाइहरू नै उपन्यासको पर्यावरण बनेको छ ।

(घ) **दृष्टिविन्दु**

अधुँरो जीवन उपन्यासमा तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ । उपन्यासमा कथायिता सम्पूर्ण कुराको ज्ञाता भएर पनि घटनास्थलभन्दा बाहिर बसेर कथा भनिरहेको छ । उपन्यासमा कथयिताले पात्र र घटनाहरूका कुराहरू सबै जानेजस्तो गरी वर्णन गरेकाले उपन्यासमा बाह्य सर्वज्ञ दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ ।

(ङ) **सारवस्तु**

अधुँरो जीवन उपन्यासमा विभिन्न पात्रहरू र घटनाहरूको प्रयोगद्वारा अन्तरजातीय प्रेममा आएका समस्या र त्यसले वैयक्तिक जीवनमा पार्ने प्रभाव सम्बन्धी समस्यालाई देखाउन खोजिएको छ । जातीय तथा वर्गीय भेदभावबाट आक्रान्त नेपाली समाजमा सामाजिक साँस्कृतिक बन्धन कै कारण जातीयताका नाममा आफूले चाहेको मान्छेलाई प्राप्त गर्न सक्दैनन् भन्ने कुरा देखाउन खोजिएको छ । क्षेत्रीको छोरी मायाँ र तल्लो जातको सन्तोषबीच प्रेम सम्बन्ध स्थापित भएर पनि समाजका कारण विभन्न समस्याहरू झेल्नु परेको र नियतिवश तिनीहरूको प्रेमले मूर्त रूप लिन नसकेको कुरा प्रस्तुत गर्दै नेपाली सामाजिक परिवेशका पुरानो मान्यतालाई चित्रण गर्न खोज्नु नै उपन्यासको मुख्य सार हो ।

(च) **भाषा**

अधुँरो जीवन उपन्यासमा सरल सहज नेपाली भाषाको प्रयोग भएको हो । उपन्यासका कतिपय ठाउँमा पत्रात्मक शैलीको भाषा प्रयोग गरिएको छ । स्थानीय स्तरमा प्रयोग हुने नेपाली भाषिकाका शब्दहरू कही कतै प्रयोगका साथै प्रासङ्गिक रूपमा विभिन्न उखानहरूको प्रयोग भएको छ ।

पहाडको छोरा मधेशको घोडा (ओली, २०६१ : ४९)

कागलाई बेलपाक्यो हर्ष न विस्माद (ओली, २०६१ : २७)

उपन्यासमा 'किधर जाएगा भाइ साप हम अलकोज जानेका है कितना लिएका' जस्ता हिन्दी भाषाका वाक्यात्मक प्रयोग पनि भएको छ । त्यस्तै डाइरेक्टर, एक्सीडेन्ट, प्लाइट, भिजा, प्रोभिजनल, व्याग, सुपरमार्केट, वोयल फुड जस्ता अङ्ग्रेजी भाषाका शब्दका साथै वाक्य स्तरसम्मको अङ्ग्रेजी भाषाको पनि प्रयोग भएको छ ।

Have Your taken any dirnks? (ओली, २०६१ : ४७)

Can you give me water? (ओली, २०६१ : ४७) ।

यसरी अङ्ग्रेजी, हिन्दी भाषाको केही कतै प्रयोग भए पनि समग्रमा उपन्यासको भाषा सरल सहज छ ।

(छ) प्रतीक र बिम्ब

अधुँरो जीवन उपन्यासमा बिम्ब र प्रतीकको सफल प्रयोग भएको छ । उपन्यासको शीर्षक नै प्रतीकात्मक छ । यस उपन्यासमा उच्च जाति र निम्न जाति बीचको प्रेमसम्बन्धमा हाम्रो परम्परागत समाजले कसरी बाधा पुऱ्याउँछ, भन्ने कुरालाई सन्तोष र मायाँको चरित्र चित्रणबाट देखाउन खोजिएको छ । समाजकै कारण सन्तोष र मायाको जीवन अधुरो भएको र कथानककै आधारमा उपन्यासको शीर्षक **अधुँरो जीवन** राखिएकाले उपन्यासको शीर्षक नै प्रतीकात्मक रहेको छ । यसका साथै नेपालमा विद्यमान गरिबी, बेरोजगारी अवस्थाको प्रतीकका रूपमा वेदिशिन बाध्य नेपाली युवाहरूको चित्रण उपन्यासमा गरिएको छ । उपन्यासमा घटित विभिन्न घटनाहरूले र पात्रहरूको चित्रणले समग्र नेपाली समाजकै बिम्ब प्रस्तुत गरेकाले उपन्यासमा प्रतीक र बिम्बको प्रयोग छ, भन्न सजिलै सकिन्छ ।

(ज) निष्कर्ष

अधुँरो जीवन उपन्यास जम्मा ८१ पेजमा संरचित उपन्यास हो । यसमा उपन्यासकारले रोल्पाका स्थानीय परिवेशका साथै स्वदेश र विदेशका विभिन्न स्थानहरूलाई उपन्यासको कार्यपिठीका बनाएका छन । यस उपन्यासमा मायाँ प्रेम र जातीय तथा वर्गीय विभेदका कुरालाई मुख्य रूपमा उल्लेख गरिएको छ । निम्न जाति, वर्ग, क्षेत्रले भोग्ने कृत्रिम तथा प्राकृतिक समस्याहरूलाई उपन्यासमा उजागर गरिएको छ । गरिबी, बेरोजगारी, स्वास्थ्य, शिक्षा, सामाजिक मूल्य मान्यता जस्ता विविध कारणले कतिपय मान्छेको जीवन नै अधुँरो हुने कुरालाई प्रस्तुत उपन्यास मार्फत उल्लेख गरिएको छ । मान्छेका इच्छा

आकांक्षाहरू गरिबीका कारण पूरा हुन नसक्ने दयनीय स्थितिलाई यस उपन्यासमा देखाइएको छ । यो नै उपन्यासको निष्कर्ष हो ।

५.२. नेपाली उपन्यास परम्परामा रोल्पा जिल्लाको योगदान

नेपाली उपन्यास परम्परालाई तीनवटा कालखण्डमा विभाजन गर्न सकिन्छ । (बराल र अन्य, २०५८ : ७७)

(क) प्राथमिक काल (विं सं. १८२७-१९४५)

(ख) माध्यामिक काल (विं. सं. १९४६-१९९०)

(ग) आधुनिक काल (विं. सं. १९९१ देखि हालसम्म)

यस कालखण्डलाई हेर्दा रोल्पा जिल्लाका उपन्यासकारहरू सबै आधुनिक कालमा देखापरेका छन् । विं. सं. २०२९ मा गजुलका नारायण सुवेदीले 'प्रेमअपराध' (२०२९) बाट उपन्यास लेखन प्रारम्भ गरे पनि उनले उक्त उपन्यास प्रकाशन गर्न सकेनन् । लिखित साहित्यको प्रारम्भ ढिलो भएको रोल्पा जिल्लामा हालसम्म ६ वटा मात्र उपन्यास कृतिहरू खोजबाट फेलापरेका छन । २०५६ सालमा प्रकाशित उदय जी. एम. को 'कालो टीका' उपन्यासबाट रोल्पा जिल्लामा उपन्यास प्रकाशन परम्परा प्रारम्भ भएको पाइन्छ । यसर्थ उपन्यास लेखनको इतिहास छोटो भएको रोल्पा जिल्लामा लिखित उपन्यासहरू यसप्रकार रहेका छन ।

क्र. स.	उपन्यास	प्रकाशन वर्ष	उपन्यासकार
१	कालो टीका	२०५६	उदय जी. एम.
२	दोमाई	२०६१	खेमराज शर्मा
३	हउँदको पहिलो दिन	२०६१	बलबहादुर घर्ती
४	अधुँरो जीवन	२०६१	शोभाराम ओली
५	महापुरुष	२०६२	बालकृष्ण सुवेदी
६	छोरी	२०६४	खेमराज शर्मा

नेपाली उपन्यासको आधुनिक कालमा विभिन्न प्रवृतिहरू देखापरेका छन् । नेपाली उपन्यासका मुख्य धारा- उपधारा यसप्रकार छन् । (बराल र एटम, २०५८ : ९६)

धारा	आरम्भ
आदर्शोन्मुख यथार्थवादी धारा	रुपमति (१९९१)
स्वच्छन्दतावादी धारा	भ्रमर (१९९३)
सामाजिक यथार्थवादी धारा	मुलुकबाहिर (२००४)
ऐतिहासिक यथार्थवादी धारा	वसन्ती (२००६)
अतियथार्थवादी धारा	लङ्गडाको साथी (२००८)
आलोचनात्मक यथार्थवादी धारा	स्वास्नीमान्छे (२०११)
नारीवादी धारा	स्वास्नीमान्छे (२०११)
प्रकृतवादी धारा	पल्लो घरको झ्याल (२०१६)
मनोविश्लेषवादी धारा	पल्लो धरको झ्याल (२०१६)
विसंगतिवादी धारा	आज रमिता छ (२०२१)
अस्तित्त्ववादी धारा	शिरीषको फूल (२०२२)
प्रयोगवादी धारा	अन्त्यपछि (२०२४)
प्रगतिवादी धारा	आशमायाँ (२०५५)
मिथकीय धारा	सुम्निमा (२०२७)

यी धारा उपधाराहरूमध्ये रोल्पा जिल्लाका उपन्यासकारका उपन्यास कृतिहरूलाई निम्न धारा-उपधाराहरूमा विभाजित गर्न सकिन्छ ।

धारा	**उपन्यास**
सामाजिक यर्थाथवादी धारा	कालोटीका (२०५६),दोमाई (२०६१), अधुँरो जीवन (२०६१), हिउँदको पहिलो दिन (२०६१)
नारीवादी धारा	छोरी (२०६१)
प्रयोगवादी धारा	महापुरुष (२०६१)

यसरी पाँच जना लेखकद्वारा लेखिएका छ वटा उपन्यासहरूमध्ये उदय जी. एम. को ‘कालो टीका’(२०५६), खेमराज शर्माको ‘दोमाई’ (२०६१), शोभाराम ओलीको ‘अधुँरो जीवन’ (२०६१) र बलबहादुर घर्तीको ‘हिउँदको पहिलो दिन’ (२०६१) सामाजिक यथार्थवादी धाराका उपन्यासहरू हुन् । त्यस्तै खेमराज शर्माको ‘छोरी’ (२०६४) नारीवादी धाराको उपन्यास हो, भने बालकृष्ण सुवेदीको ‘महापुरुष’ (२०६२) प्रयोगवादी धाराको उपनयास हो । यी

उपन्यासहरूमध्ये भाव र शिल्पका दृष्टिले बालकृष्ण सुवेदीको 'महापुरुष' उत्कृष्ट उपन्यास हो । जम्मा २१ खण्ड, ७ उपखण्ड र ११० पृष्ठमा संरचित यस उपन्यासमा नवीन औपन्यासिक शैलीको प्रयोग गरिएको छ । महापुरुष पछि भाव र शिल्पका दृष्टिले उत्कृष्ट उपन्यास उदय जी.एम. को कालो टीका (२०५६) हो । निरन्तर प्रकाशन सेवा काठमाडौंद्वारा प्रकाशित यो उपन्यास जम्मा १७ खण्ड र ६८ पृष्ठमा संरचित छ ।

त्यस्तै खेमराज शर्माका दोमाई (२०६१), छोरी (२०६४) भाव पक्षका दृष्टिले उत्कृष्ट देखिन्छन्, भने शिल्पका हिसाबले केही कमजोर देखिन्छन् । शर्माको दोमाई (२०६१) उपन्यास १४ भाग र ५९ पृष्ठमा संरचित छ । त्यस्तै उनको छोरी (२०६४) उपन्यास १४ भाग र ४४ पृष्ठमा संरचित छ । आकारका हिसाबले लघु भएपनि भावका हिसाबले उपन्यास उत्कृष्ट रहेको छ । बलबहादुर घर्तीको 'हिउँदको पहिलो दिन' (२०६१) जम्मा ९ खण्ड र ७५ पृष्ठमा संरचित छ । यो उपन्यास आकारको हिसाबले लघुआकारको छ । ओलीको 'अधुँरो जीवन' (२०६१) भावका हिसाबले उकृष्ट भएपनि शिल्प शैलीका हिसाबले केही कमजोर देखिन्छ । जम्मा ३ खण्ड र ७२ पेजमा संरचित उनको यो उपन्यासमा सिकारुपना देखिन्छ ।

यसरी हेर्दा नेपाली उपन्यास परम्पराका मूल प्रवृत्ति रोल्पा जिल्लाका उपन्यासहरूमा पनि पाइन्छ । यसले सिङ्गो नेपाली उपन्यास परम्परामा रोल्पा जिल्लाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको मान्न सकिन्छ । संख्यात्मक रुपमा छ वटा मात्र उपन्यास हालसम्म प्राप्त भएपनि गुणात्मकताका हिसाबले र प्रवृत्तिका हिसाबले नेपाली उपन्यास परम्पराका मूल प्रवृत्तिहरूलाई आत्मसात गरेकाले रोल्पामा प्राप्त उपन्यासहरूको नेपाली उपन्यास परम्परामा महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ ।

५.३. निष्कर्ष

रोल्पा जिल्लाको लिखित साहित्यको इतिहास २०१२ मा कविता विधाबाट प्रारम्भ भएको हो । ढिलो गरी सुरु भएको रोल्पा जिल्लाको लिखित साहित्यिक इतिहासमा उपन्यास विधाको प्रारम्भ २०५६ सालको उदय जी. एम. को 'कालो टीका' उपन्यासको प्रकाशनसँगै भएको हो । तसर्थ रोल्पाली उपन्यास परम्पराको इतिहास त्यति लामो छैन । हालसम्म जम्मा छ वटा उपन्यासहरू रोल्पा जिल्लामा लेखिएका छन । यी उपन्यासहरूमा मुख्यतः सामाजिक यथार्थवादी धारा, नारीवादी धारा, प्रयोगवादी धारा जस्ता प्रवृत्तिहरू अबलम्बन

गरिएको पाइएका छन । यी प्रवृत्तिहरू नेपाली उपन्यास परम्परामा मुख्य प्रवृत्तिहरू हुन् । अहिलेसम्मको खोजबाट रोल्पा जिल्लाका ५ जना उपन्यासकारका ६ वटा उपन्यास कृतिहरू उपलब्ध भएका छन् । संख्यात्मक रुपमा थोरै भएपनि गुणात्मकताका हिसाबले उत्कृष्ट नै छन ।शैली शिल्प भाव र संरचनाका दृष्टिले त्यति सशक्त नभए पनि मध्यम कोटिका उपन्यासका रुपमा यिनको उल्लेख्य भूमिका रहेको छ । यही यिनको योगदानगत प्रमुख पक्ष भएको छ ।

छैटौं परिच्छेद

उपसंहार तथा निष्कर्ष

नेपाल अधिराज्यको मध्यपश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्र अन्तर्गत पर्ने राप्ती अञ्चलका पाँच ओटा जिल्लाहरूमध्ये रोल्पा जिल्ला पनि एक हो । राप्ती अञ्चलको प्युठानअन्तर्गत रहेका बाइस खुवा र कालाशेष तथा सल्यानअन्तर्गत रहेका दार्माकोट र रोल्पासमेत चार थुमलाई समेटी २०१८ सालदेखि बेग्लै जिल्लाको रूपमा रोल्पा जिल्लाको गठन भएको हो । यो जिल्ला शिक्षाका दृष्टिले अन्य जिल्लाभन्दा पछि परेको देखिन्छ । नेपालको मानचित्रमा हेर्दा सुन्तला आकारको देखिने यो जिल्ला विभिन्न लेक, डाँडा, काँडा, टार र बेसीले सजिएको छ । बाइसे चौविसे राज्यकालमा वर्तमान रोल्पाका कालागाउँ, गजुलकोट, दार्माकोट, खुङ्ग्रीकोट र रोल्पाजस्ता अनेक बाइसे राज्यहरू थिए । नेपालको एकीकरण पछि यी राज्यहरू विशाल नेपालको राज्यमा एकीकृत हुन पुगेको कुरा ऐतिहासिक तथ्यबाट स्पष्ट हुन्छ । यहाँ बाहुन, क्षेत्री, मगर, कामी, दमाई ठकुरी, सन्यासी, गुरुङ, वादी, गाइने, नेवार लगायत विविध जातजाति र भाषाभाषिका मानिसहरूको बसोबास रहेको छ र यिनीहरूकै पारस्परिक समन्वयबाट यस जिल्लाको सांस्कृतिक वैशिष्ट्य स्थापित भएको छ ।

भौगोलिक हिसाबले हेर्दा रोल्पा जिल्ला राप्ती अञ्चलका पाँच जिल्लाहरूमध्ये सबै भन्दा ठूलो जिल्ला हो । यसको कूल क्षेत्रफल १,८७९ वर्ग कि. मि. रहेको छ । यस जिल्लाको पूर्वमा बागलुङ र प्युठान, पश्चिममा सल्यान, उत्तरमा रुकुम र दक्षिणमा दाङ जिल्ला रहेका छन । नदीनाला, लेक, ऐतिहासिक र धार्मिकस्थलका दृष्टिले यो जिल्ला सम्पन्न रहेको छ । यस जिल्लामा समशितोष्ण खालको हावापानी पाइन्छ । जलजला धुरी, राँकमा धुरी, छड्के धुरी, घमिरे लेक, लाहा लेक, थुर्पा धुरी आदि जस्ता उच्च पहाडी एवम् चतुर्भुज दोभान, शिव पाञ्चायन मन्दिर, श्रीत्रिपुरासुन्दरी देवीको मन्दिर, खुङ्ग्रीकोट, गजुलकोट, कालागाउँ, दार्माकोट, रोल्पा आदि धार्मिक, पौराणिक र ऐतिहासिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण स्थानहरू मानिन्छन् ।

रोल्पा जिल्लामा लेख्य साहित्यको सृजनापरम्परा शुरु हुनुभन्दा अगाडि सम्वृद्ध लोकसाहित्यिक परम्परा गतिशील रहेको देखिन्छ । लोकसाहित्यका विभिन्न विधा-उपविधाहरूमध्ये लोकगीत, लोकगाथा, लोकनाटक, उखान टुक्का आदिको समृद्ध परम्परा यस जिल्लामा रहेको पाइन्छ ।

नेपाली भाषा साहित्यको सृजनपम्पराको थालनी पश्चात प्राथमिक र माध्यामिककालीन समयावधिमा रोल्पा जिल्लामा लिखित साहित्य फेला पर्दैन । आधुनिक कालको प्रारम्भ भएपछिका लगभग दुई दशकसम्म पनि रोल्पा जिल्लामा लिखित साहित्यको अस्तित्त्व भेटिदैन । रोल्पा जिल्लाको पहिलो लिखित साहित्यिक कृति रुन्टीका नारायण छेत्री (स्वर्गद्वारी महाप्रभु) को **'ककारादिकीर्तन'**(अनुमानिक समयः १९९५ तिर) लाई मानिन्छ, जुन २०२७ सालमा प्रकाशित भएको हो । कवितात्मक कृतिका रूपमा देखिएको यो भजन शास्त्रीयतावादी प्रवृत्तिबाट अभिप्रेरित छ । यसरी लेखनका दृष्टिले रोल्पाका प्रथम साहित्यकार नारायण छेत्री मानिए पनि प्रकाशनका दृष्टिले चाँही रोल्पा जिल्लाका प्रथम साहित्यकार खडानन्द शर्मा सुवेदी मानिन्छन । उनको **विजयनगरको कथा** गीतिका (२०१२) रोल्पाको प्रकाशित कवितात्मक कृति हो । यसरी नारायण क्षेत्रीबाट आरम्भ भएको रोल्पा जिल्लाको साहित्यले लगभग साढे छ दशकको समयावधि पार गरिसकेको छ । यस बीचमा रोल्पा जिल्लामा क्रमशः साहित्यका कविता, कथा, उपन्यास, निबन्ध, नाटक, समालोचना आदि विधाहरूको विकास हुँदै आएको पाइन्छ ।

रोल्पा जिल्लाका सुरुदेखि हालसम्मका सिर्जनात्मक गतिविधिहरूलाई हेर्दा यहाँ साहित्यिक विकासमा कविता विधाको योगदान सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण रहेको पाइन्छ । जिल्लाको साहित्यमा सबैभन्दा बढी कविता विधाका कृतिहरू र कविहरू नै पाइन्छन । यस जिल्लामा कविताको लघुत्तमरूप मुक्तकदेखि खण्डकाव्यकृतिसम्मको आयाममा काव्य रचना गर्ने कविहरू देखा परेका छन । आजसम्मको खोजमा नारायण छेत्री (स्वर्गद्धारी महाप्रभु) रोल्पा जिल्लाका पहिलो कवि/सर्जक हुन् । यसपछि अहिलेसम्म थुप्रै संख्यामा कवि स्रष्टाहरू रोल्पामा देखापरेका छन । रोल्पा जिल्लामा हालसम्म ३५ जना कवि स्रष्टाहरूका ५३ वटा पुस्तकाकार कविता कृतिहरूको प्रकाशन भएको पाइन्छ । त्यस्तै ३१ जना गजलकारका ३९ वटा गजलसंग्रह पनि प्रकाशित छन । फुटकर रूपमा पनि प्रशस्तै कविता र कथाहरू प्रकाशन भएका छन । यस जिल्लामा ४ जना कथाकारका ८ वटा कथाकृतिहरू, ५ जना उपन्यासकारका ६ उपन्यास कृतिहरू, ३ जना निबन्धकारका ३ निबन्धसंग्रह, १ जना नाटककारको १ नाटकसंग्रह, ४ जना स्रष्टाका ६ संस्मरणसंग्रह, नन्दकिशोर पुन (पासाङ)को इतिहासको रक्तिम पाइला (२०६४) आलेखसंग्रह, टिकाराम उदासीको गजल सिद्धान्त र नेपाली गजलको इतिहास (२०५८) समालोचना, २ जना स्रष्टाका मगर भाषा र संस्कृतिसँग सम्बन्धित कृतिहरू आदि रोल्पा जिल्लाका प्रकाशित साहित्यिक पुस्तकाकार कृतिहरू हुन् ।

यी लेखक स्रष्टाहरूका पुस्तकाकार कृतिहरूलाई रोल्पा जिल्लाको साहित्यिक इतिहास भन्ने खण्डभित्र समावेश गरिएको छ । यसरी रोल्पा जिल्लाको साहित्यिक योगदानमा कविता विधाको योगदान बढी रहेको देखिन्छ, भने अन्य विधाहरूको पनि विकास भएको बुझ्न सकिन्छ ।

रोल्पा जिल्लाको प्रथम उपन्यासकार उदय जी.एम. हुन् । उनको कालो टीका (२०५६) रोल्पाको प्रथम उपन्यास कृति हो । त्यसपछि खेमराज शर्माको दोमाई (२०६१), छोरी (२०६४), बलबहादुर घर्तीको 'हिउँदको पहिलो दिन' (२०६१), शोभाराम ओलीको अधुँरो जीवन (२०६१), बालकृष्ण सुवेदीको महापुरुष (२०६२) रोल्पा जिल्लामा प्रकाशित उपन्यासहरू हुन् ।

उदय जी.एम. रोल्पा जिल्लाका प्रथम उपन्यासकार हुन् । उनी मूलतः सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार हु । समाजका शास्वत सत्यलाई प्रगतिशील ढङ्गले आफ्नो उपन्यासमा समेट्ने जी.एम. को मूल औपन्यासिक प्रवृत्तिगत विशेषता हुन् । समाजका विकृति र विसङ्गतिपूर्ण अवस्थाको चित्रणका साथै यस्ता विकृत पक्षको सुधार तथा परिवर्तनको चाहना उपन्यासकार जी.एम. को उपन्यासमा पाइने विशेषताहरू हुन । उपन्यासकार जी.एम. ले आफ्नो उपन्यास **कालो टीका** (२०५६) मा नेपाली समाजमा विद्यमान चेलीबेटी वेचविखन सम्बन्धी यथार्थ पक्षको चित्रण गरेका छन । त्यस्ता सामाजिक विकृतिको सम्पूर्ण सचेत नागरिकहरू सचेत र संगठित भई संघर्ष गर्नुपर्ने र आम चेलीबेटीहरूलाई सचेत र संगठित बनाउनुपर्ने धारणा उल्लेख गरेका छन ।

खेमराज शर्माले आफ्नो उपन्यास दोमाई (२०६१) मा नेपाली समाजमा व्याप्त बालविवाह, बहुविवाह जस्ता कुराहरू उल्लेख गरेका छन । समाजका पतित पुरुषहरूले नारीलाई भोग्य साधनका रूपमा हेर्ने र यस्ता प्रवृत्तिले समाजमा नारी अस्मिता नै खतरामा पर्ने कुरा उपन्यासमा उल्लेख छ । समाजका विकृत पक्षको चित्रण गर्ने शर्माले आफ्नो छोरी (२०६४) उपन्यासमा नारीवादी दृष्टिकोण अगाडि सारेका छन । हाम्रो समाजमा छोरीहरूलाई तल्लो दर्जाको रूपमा हेर्ने र छोरा छोरीप्रति भेदभाव गर्ने, जन्मघरमै उनीहरूको अपमान हुने र केही अवसर पनि नदिने कुरा उपन्यासमा उल्लेख गरेका छन । अवसर पाए महिलाहरू पनि पुरुषभन्दा कम नहुने र चमत्कारिक काम गर्न सक्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । सामाजिक यथार्थवादी, नारीवादी, औपन्यासिक प्रवृत्ति बोकेका शर्माले समाजका यस्ता जल्दाबल्दा विकृति र विसङ्गतिप्रति आफ्नो उपन्यासमार्फत दुःख व्यक्त गरेका छन ।

शोभाराम ओली सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार हुन । उनले आफ्नो उपन्यास अधुँरो जीवनमा जातीय भेदभावका कारण र सामाजिक तथा आर्थिक समस्याका कारण तल्लो जाति र माथिल्लो जातिको युवा युवतिको प्रेमसम्बन्ध असफल भई दुखान्तमा परिणत भएको देखाएका छन । समाजमा तल्लो वर्ग र जातिले भोग्ने अनेकन पीडादायी विकृत अवस्थाको चित्रण उपन्यासमा ओलीले गरेका छन । गरिबी र बेरोजगारीका कारण विदेशिन बाध्य नेपाली युवाहरूको दुःख पीडाहरू उपन्यासमा व्यक्त गरेका छन । शान्ति, जातीय तथा वर्गीय भेदभावको अन्त्य, सत्य र सम्पन्न समाजका परिकल्पना, प्राकृतिक सुन्दरताको वर्णन, झुठो प्रेमप्रतिको आलोचना ओलीका औपन्यासिक प्रवृत्ति हुन् ।

उपन्यासकार बलबहादुर घर्तीले आफ्नो उपन्यास हिउँदको पहिलो दिन (२०६१) मा ग्रामीण समाजका साँस्कृतिक परिवेश धार्मिक अवस्था, युवायुवतीबीचको प्रेम प्रसङ्ग, युद्धको सन्त्रासपूर्ण वातावरण लगायत हिउँदे समयमा हुने ग्रामीण परिवेशका संस्कृतिहरूलाई उल्लेख गरेका छन् । उपन्यासमा गरिबी, बेरोजगारी, विकासको अभाव जस्ता समस्याहरू देखाउँदै ती समस्याका समाधान हुनुपर्दछ भन्ने भाव उक्त उपन्यासमा व्यक्त गरिएको छ ।

उपन्यासकार बालकृष्ण सुवेदी प्रयोगवादी धाराका उपन्यासकार हुन् । उनले आफ्नो उपन्यास महापुरुष (२०६२) मा मान्छेले आफ्नो जीवनमा आउँने विभिन्न आरोह अवरोध, सोच्ने काम, पाउने प्रतिफल जस्ता कुरालाई नवीन रूपमा प्रस्तुत गरेका छन । नेपालमा दक्ष जनशक्तिको उपयोग हुननसकेको र नेपालको समय विग्रिएको घडीको सुईजस्तै अडिएकोले देश सभ्य र विकसित हुनसकेको कुरा उल्लेख गरेका छन । प्रत्येक भागमा भन्न खोजेको कुरालाई चित्रद्वारा नै प्रष्ट हुन सक्नेगरी उपन्यासमा चित्रात्मक प्रयोग गर्नु, नवीन प्रयोगलाई आत्मसात गर्नु, क्लिष्ट भाषिक प्रयोग आदि उपन्यासकारका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरू हुन् ।

यसरी वि.सं २०१२ सालमा कविता विधाबाट सुरु भएको रोल्पाको लिखित साहित्यको इतिहासमा झण्डै साढे तीन दशक पछिमात्र उपन्यास लेखन सुरु भएको देखिन्छ । रोल्पाको साहित्यिक इतिहासमा उपन्यासको जन्म २०५६ मा मात्र आएर भएकाले यसको लामो इतिहास छैन भन्न सकिन्छ । हालसम्म ६ वटा मात्र उपन्यास लेखिएको रोल्पा जिल्लामा संख्यात्मक रूपमा कम भएपनि गुणात्मकताका हिसावले मध्यम कोटीका उपन्यास रहेका छन । रोल्पाका उपन्यासकारहरूमध्ये उदय जी.एम., खेमराज शर्मा, बालकृष्ण सुवेदी, भाव र शिल्पका दृष्टिले परिपक्व देखिन्छन् । शोभाराम ओली र बलबहादुर घर्ती पनि

निरन्तर उपन्यास लेखनमा सक्रिय भएमा राम्रो सम्भावना बोकेका उपन्यासकार हुन् । ढिलै गरी उपन्यास लेखन प्रारम्भ भएको रोल्पामा ६ वटा मात्र उपन्यास लेखिएको भए पनि नेपाली उपन्यासका विभिन्न प्रवृत्तिलाई आत्मसात गरेका छन । सामाजिक यथार्थवादी, नारीवादी, प्रयोगवादी धारामा लिखित रोल्पाका उपन्यासकारहरूले नेपाली उपन्यास साहित्यलाई योगदान दिएका छन ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

आचार्य, गोविन्द (२०६२), **लोकगीतको विश्लेषण**, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।

आचार्य, महेशकुमार (?), **रोल्पा जिल्लाको खाम मगरहरूको संरचना** काठमाडौं : नेपाली इतिहास सँस्कृति तथा पुरातत्त्व विभाग, त्रि. वि. कीर्तिपुर ।

ओली, शोभाराम (२०६१), **अधुँरो जीवन**, काठमाडौं : राधारत्न छापाखाना चावहिल काठमाडौं ।

घर्ती, दलबहादुर (२०६८), **रोल्पा जिल्लाको कवि र तिनका कविता कृतिको अध्ययन** : अप्रकाशित शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रि. वि. कीर्तिपुर ।

घर्ती, बलबहादुर (२०६१), **हिउँदको पहिलो दिन**, रोल्पा : रोल्पा अफसेट प्रेस ।

जिल्ला गैरसरकारी प्रोफाइल (२०६२), रोल्पा : गैसस महासंघ ।

जिल्ला सूचना तथा अभिलेख केन्द्र (२०६९), रोल्पा : जि. वि. स. ।

जी. एम., उदय (२०५६), **कालो टिका**, काठमाडौं : निरन्तर प्रकाशन समूह काठमाडौं ।

जोशी, सत्यमोहन (२०१४), **हाम्रो लोकसंस्कृति**, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

तिवारी, मुख्यनाथ (२०३४), **सुनछहरी**, रोल्पा : पृष्ठ ३ ।

न्यौपाने, टङ्क (२०४९), **साहित्यको रूपरेखा**, काठमाडौं : साझा प्रकाशन ।

पराजुली, मोती (२०४९), **नेपाली लोकगाथा**, पोखरा : श्रीमति तारा पराजुली ।

पुनमगर, देवप्रसाद (२०५४), आदिवासी मञ्च दाङ्ग : अतिरिक्त प्रकाशन ।

बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०६१), **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**, काठमाडौं : निरन्तर प्रकाशन ।

बुढा, अमरसिंह (२०६४), **रोल्पा जिल्लाका प्रचलित गाउँखाने कथाको अध्ययन** : अप्रकाशित शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि. कीर्तिपुर ।

भारती, सरिता (२०६२), **रोल्पा जिल्लाको साहित्यिक गतिविधिहरूको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन** : अप्रकाशित शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि. कीर्तिपुर ।

रावल, वेनी जङ्गम (२०६३), **सन्दर्भ लोकगीतका**, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन ।

राष्ट्रिय जनगणना (२०६८), प्रारम्भिक नतिजा, काठमाडौं : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।

__________ (२०६१), रोल्पा जिल्लाको वस्तुगत विवरण, रोल्पा : जि. वि. स. कार्यालय ।

शर्मा, खेमराज (२०६१), **दोमाई**, काठमाडौं : युनियन प्रेस प्रा लि. ।

शर्मा, मोहनराज (२०५५), **समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग**, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिस्थान ।

श्री ५ को सरकार, सञ्चार मन्त्रालय सूचना विभाग **मेचीदेखि महाकालीसम्म भाग- ४** (२०३१), काठमाडौं ।

..................(२०५४), **जन्जिरले बाँधिएका हातहरु**, रोल्पा : पृष्ठ १ ।

सुवेदी, केशव (२०६५), **रापतीको साहित्यिक रूपरेखा**, काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।

सुवेदी, बालकृष्ण (२०६२), **महापुरुष**, काठमाडौं : आरधना प्रिन्टर्स एण्ड पब्लिसर्स कम्पनी प्रा लि. ।

__________ (२०६०), **समकालीन साहित्य**, (वर्ष १४, अङ्क १) पृ. ५१ ।

परिशिष्ट :

खमराज शर्मासँगको अन्तर्वार्ता

उदय जी.एम. सँगको अन्तर्वार्ता

बालकृष्ण सुवेदीसँगको अन्तर्वार्ता

शोभाराम ओलीसँगको अन्तर्वार्ता

बलबहादुर घर्तीसँगको अन्तर्वार्ता